ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

BSW-SEM-III

BSWR-301 સામાજિક ક્રિયા અને સામુદાયિક સંગઠન

ક્રમ	એકમ ક્રમ	એકમનું શિર્ષક	પેજ નંબર
		વિભાગ – 1 સમુદાય અને સામુદાયિક સંગઠન પદ્ધતિ	
1.	એકમ - 1	સામાજિક ક્રિયા – ખ્યાલો અને અભ્યાસક્ષેત્ર	01
2.	એકમ - 2	સામાજિક સંશોધનના તબક્કાઓ	14
3.	એકમ - 3	માહિતી એકત્રીકરણની પદ્ધતિઓ	27
4.	એકમ - 4	માહિતી એકત્રીકરણની પદ્ધતિઓ	34
5.	એકમ - 5	સામાજિક આંદોલનો – વ્યાખ્યાઓ; લક્ષણો અને પ્રકાર	41
6.	એકમ - 6	સામાજિક આંદોલનોનો ઉદ્દભવ; સામાજિક આંદોલનના તબક્કા	49
7.	એકમ - 7	ભારતમાં વિવિધ આંદોલનો અને સામાજિક આંદોલનની અસરો	54
		વિભાગ – 2 સામાજિક ક્રિયા અને સામાજિક ચળવળો	
8.	એકમ - 8	જેન્ડર – નારીવાદી સિદ્ધાંતો	61
9.	એકમ - 9	શ્રમ સંગઠનો – ઉત્પાદકીય શ્રમ/ મજૂરી	74
10.	એકમ - 10	લોકશાહી મૂલ્યના સંદર્ભમાં સમાનતાના અભિગમથી આવેલ પરિવર્તન	80
11.	એકમ - 11	સ્વૈચ્છિક કાર્ય તથા સ્વૈચ્છિક સંસ્થાની ભૂમિકા અને પ્રકારો	88
12.	એકમ - 12	ભારતમાં પંચવર્ષીય યોજનાઓ દ્વારા વિકાસાયોજન; પ્રજાના પ્રયત્નો	103
13.	એકમ - 13	સ્થાનિક સ્વરાજયની સંસ્થા – પંચાયતીરાજ; ખ્યાલ, ઉદ્દેશ તથા માળખું	113
14.	એકમ - 14	લોકભાગીદારીના દ્રષ્ટિકોણ	138

એકમ-1
સામાજિક ક્રિયાની સમજણ

રૂપરેખા :-

1.0 ઉદ્દેશ્યો
1.1 પ્રસ્તાવના
1.2 સામાજિક ક્રિયા - અર્થ, વ્યાખ્યાઓ, ઉદ્દેશ્યો, સિદ્ધાંતો
1.3 સામાજિક ક્રિયા માટે કુશળતા અને તકનીકો
1.4 સમાજકાર્યની પદ્ધતિ તરીકે સામાજિક ક્રિયા
1.5 સારાંશ
1.6 તમારી પ્રગતિ તપાસો
1.7 તમારી પ્રગતિ તપાસવા માટેના જવાબો
1.8 સંદર્ભ સૂચિ
1.9 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો

1.0 ઉદ્દેશ્યો :

વિદ્યાર્થીમિત્રો, આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે,

- સામાજિક ક્રિયાના ઉદ્દેશ્યો અને સિદ્ધાંતોને વિસ્તૃત કરી જાણો.
- જ્યારે જરૂર હોય ત્યારે સામાજિક ક્રિયાઓની કુશળતા અને વિવિધ તકનીકોનો સમાવેશ કરો.
- સમજો સમાજકાર્ય પ્રેક્ટિસની પદ્ધતિ તરીકે સામાજિક ક્રિયાનું મહત્ત્વ

1.1 પ્રસ્તાવના :

સમાજકાર્ય એ સમાજકાર્યની એક પદ્ધતિ છે. સામાજિક ક્રિયા માનવ સમાજ જેટલી જૂની છે. મેરી રિચમન્ડે 1922ની શરૂઆતમાં સમાજકાર્યને સમાજકાર્યની પદ્ધતિ તરીકે માન્યતા આપી હતી. સામાજિક ક્રિયા એ સમાજકાર્યની એક પદ્ધતિ છે જેનો ઉપયોગ સામાજિક વ્યવસ્થામાં માળખાકીય ફેરફારો લાવવા અથવા પ્રતિકૂળ ફેરફારોને રોકવા માટે જનતાને એકત્ર કરવા માટે કરવામાં આવે છે. સામાજિક ક્રિયાનો ઉદ્દેશ્ય લોકોના મૂલ્યો અને વલણને બદલવાનો સહેલો નથી (જો કે આ કાયમી પરિવર્તન માટે મહત્ત્વપૂર્ણ હોઈ શકે છે) પરંતુ સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય સંસ્થાઓની નીતિઓ અને પ્રાથમિકતાઓમાં ફેરફાર કરવાનો છે. પ્રથા તરીકે સામાજિક ક્રિયા ભારમતાં નવી નથી. સામાજિક દુષણોને નાબૂદ કરવા માટે જાહેર નીતિને પ્રભાવિત કરવાની પરંપરા, રાજા રામ મોહન રોય જેવા ઓગણીસમી સદીના સમાજ સુધારકો સુધી જાય છે. બાલ ગંગાધર તિલક, મહાત્મા ગાંધી, થંથાઈ પેરિયાર અને આંબેડકરનો વારસો આઝાદી પૂર્વેના સમયગાળા દરમિયાન પ્રેક્ટિસ કરવામાં આવતી સ્વદેશી અને અસરકારક હિમાયત પદ્ધતિઓની નોંધપાત્ર સમજ આપે છે. ભારતમાં, પર્યાવરણીય અધોગતિ, દલિતો અને આદિવાસીના અધિકારો, મહિલાઓના અધિકારો અને નાગરિક અધિકારો, પરમાણુ

સ્થાપનો, આદિવાસીઓની જમીનથી વિમુખતા, બાળ મજૂરી, અસંગઠિત કાર્યક્ષેત્ર, ડ્રગ અને વન નીતિઓ સબંધિત મુદ્દાઓ પર સામાજિક પગલાં લેવાના પ્રયાસો થયા છે. અને અન્ય ઘણા મુદ્દાઓ.

1.2 સામાજિક ક્રિયા - અર્થ, વ્યાખ્યાઓ, ઉદ્દેશ્યો, સિદ્ધાંતો :

❖ **અર્થ :** સામાજિક-રાજકીય અને આર્થિક વાસ્તવિકતાઓથી લોકોને વાકેફ કરવાની પ્રક્રિયા દ્વારા વર્તમાન માળખામાં ઈચ્છનીય ફેરફારો લાવવા અથવા અનિચ્છનીય પરિવર્તનને રોકવાનો સામૂહિક પ્રયાસ છે અને તેમને જીવંત શક્તિ તરીકે સંગઠિત કરવા માટે તેમને ગતિશીલ બનાવવા માટે સામાજિક ક્રિયા છે. વધુમાં, સામાજિક ક્રિયા દ્વારા સંગઠિત લોકો પોતે સભાન પ્રયત્નો સાથે, તેમના પર પ્રતિકૂળ અસર કરતા પરિવર્તન સામે ઊભા રહે છે. આ કાર્યમાં, સમાજકાર્યકર કે જેઓ તેમની ક્રિયાઓનું માર્ગદર્શન કરે છે, તેમને હિંસાનો આશરો લેવાના અપવાદ સિવાય, ઈચ્છિત ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા માટે જે પણ વ્યૂહરચનાઓ કાર્યક્ષમ જણાય છે તેનો ઉપયોગ કરવામાં મદદ કરે છે. સામાજિક ક્રિયાને 1922ની શરૂઆતમાં વ્યાવસાયિક સમાજકાર્યની ગૌણ પદ્ધતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વ્યાપક અર્થમાં સામાજિક ક્રિયા રાજકીય સુધારણા, ઔદ્યોગિક લોકશાહી, સામાજિક કાયદો, વંશીય અને સામાજિક ન્યાય, ધાર્મિક સ્વતંત્રતા અને નાગરિક સ્વતંત્રતાની હિલચાલને આવરી લે છે.

સમાજકાર્યની સામાજિક ક્રિયા પદ્ધતિ એ છે જેનો ઉપયોગ સામાજિક પ્રગતિ સુનિશ્ચિત કરવા માટે ખામીયુક્ત વ્યવસ્થામાં ઈચ્છનીય ફેરફારો લાવવા માટે થાય છે. આ પદ્ધતિ દ્વારા લોકોને એકત્ર કરવા, હાલની સમસ્યાઓ અંગે જાગૃતિ લાવવા, તેમને સંગઠિત કરવા અને તેમના વિકાસને અવરોધે છે તેવા અનિચ્છનીય પ્રથાઓ સામે અવાજ ઉઠાવવા અને અંતે સામાજિક પ્રગતિ માટે યોગ્ય કાયદો લાવવા માટે દબાણ ઊભું કરવા પ્રોત્સાહિત કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિ મુખ્યત્ત્વે સામૂહિક પહેલ દ્વારા સમસ્યાઓના નિરાકરણ સાથે સમુદાયની જરૂરિયાતોને જોડવાનો પ્રયાસ કરે છે. સામાજિક ક્રિયા એ સકારાત્મક પરિવર્તન લાવવા માટે - સામાન્ય રીતે સંગઠિત જૂથ અથવા સમુદાયના ભાગરૂપે - પગલાં લેવાની પ્રથા છે. કેટલીકવાર સામાજિક પગલાં ગંભીર સામાજિક પરિવર્તન તરફ દોરી જાય છે, જેમ કે નાગરિક અધિકાર ચળવળના કિસ્સામાં, કેટલીકવાર સામાજિક ક્રિયાઓ વધુ મર્યાદિત અને ચોક્કસ ફેરફારો ઈચ્છે છે.

સામાજિક ક્રિયા ઘણીવાર તે લોકો દ્વારા કરવામાં આવે છે જેમની પાસે સમાજમાં પરંપરાગત રીતે ઓછી શક્તિ હોય છે - ઉદાહરણ તરીકે, ગરીબો, લઘુમતીઓ અથવા દિવ્યાંગ લોકો - પરંતુ તેનો ઉપયોગ કોઈપણ જૂથ દ્વારા પણ થઈ શકે છે જેને લાગે છે કે તેની ચિંતાઓને અવગણવામાં આવી રહી છે. સાથે મળીને કામ કરીને, આ જૂથોના સભ્યો તેમની સંખ્યાને કારણે સામૂહિક રીતે સત્તાનો ઉપયોગ કરી શકે છે, મીડિયા, તેમના મત, બહિષ્કાર અને અન્ય પ્રકારના સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક દબાણનો ઉપયોગ કરીને સત્તામાં રહેલા લોકોને તેમની સ્થિતિ પર પુનર્વિચાર કરવા માટે સમજાવી શકે છે.

❖ **વ્યાખ્યાઓ :**

➢ મેરી રિચમન્ડે પ્રથમ વખત, 1922 માં, સમાજકાર્યમાં સામાજિક ક્રિયા શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો અને સામાજિક ક્રિયાને - પ્રચાર અને સામાજિક કાયદા દ્વારા સામૂહિક

સુધારણા તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરી. આ વ્યાખ્યા પરથી તે અર્થઘટન કરી શકાય છે કે સામાજિક ક્રિયાઓ વિશાળ સંખ્યામાં લોકોની સમસ્યાઓ સાથે સબંધિત છે અને તે મોટી સંખ્યામાં લોકોની સક્રિય ભાગીદારીથી ઉકેલી શકાય છે. મોટી ભાગીદારી લાવવા માટે, પ્રચાર અને કાયદો બનાવવો એ યોગ્ય વ્યૂહરચના હોવી જોઈએ.

➢ ટાલ્કોટ પાર્સન્સ "સામાજિક ક્રિયા એ અભિનેતા-પરિસ્થિતિ પ્રણાલીમાં એક પ્રક્રિયા છે જે વ્યક્તિગત અભિનેતા અથવા સામૂહિકતાના કિસ્સામાં, તેના ઘટક વ્યક્તિઓ માટે પ્રેરક મહત્ત્વ ધરાવે છે".

➢ મેક્સ વેબર, "એક ક્રિયા એ 'સામાજિક' છે જો અભિનય વ્યક્તિ અન્યના વર્તનને ધ્યાનમાં લે છે અને તે હેતુલક્ષી છે."

➢ ગ્રેસ કોયલ (1937) એ જણાવ્યું, "સામાજિક ક્રિયા એ સામાજિક વાતાવરણને એવી રીતે બદલવાનો પ્રયાસ છે, જે જીવનને વધુ સંતોષકારક બનાવશે. તેનો હેતુ વ્યક્તિઓને નહીં પરંતુ સામાજિક સંસ્થાઓ, કાયદાઓ, રિવાજો અને સમુદાયોને અસર કરવાનો છે."

➢ વોલ્ટર ફ્રિડલેન્ડર (1963) એ તેમની સામાજિક ક્રિયાની વ્યાખ્યા આપી હતી. "સામાજિક ક્રિયા એ સમાજકાર્ય મૂલ્યો, ફિલસૂફી અને પ્રેક્ટિસના માળખામાં એક વ્યક્તિગત, જૂથ અથવા સામુદાયિક પ્રયાસ છે જેનો હેતુ સામાજિક પ્રગતિ હાંસલ કરવાનો, સામાજિક નીતિઓમાં ફેરફાર કરવાનો અને સામાજિક કાયદામાં સુધારો કરવાનો છે, અને આરોગ્ય અને કલ્યાણ પ્રવૃત્તિઓ."

❖ **સામાજિક ક્રિયાના ઉદ્દેશ્યો :**

સમાજકાર્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ નીચે મુજબ છે.

1. અપૂર્ણ જરૂરિયાતોનું નિવારણ
2. સામૂહિક સમસ્યાઓનું સમાધાન
3. સામૂહિક પરિસ્થિતિઓમાં સુધારો
4. સંસ્થાઓ, નીતિઓ અને પ્રથાઓને પ્રભાવિત કરવી.
    a. નવી મિકેનિઝમ્સ અથવા પ્રોગ્સામ્સનો પરિચય
    b. સંસાધનોનું પુનઃવિતરણ (માનવ, ભૌતિક અને નૈતિક)
    c. વિચાર, ક્રિયા અને બંધારણની અસરો માટે યોગ્ય નિર્ણય લેવો
    d. પરિવર્તન દ્વારા સામાજિક વિકાસ.

1. સામાજિક ક્રિયાના સિદ્ધાંતો :

❖ **વિશ્વસનીયતા નિર્માણનો સિદ્ધાંત :** તે દરેક નેતૃત્ત્વ, ભાગીદારી, સામાજિક ન્યાય અને સત્ય લાવવાની ચળવળના સંગઠનની જાહેર છબી બનાવે છે. તે વિવિધ પડકારોમાંથી સુરક્ષિત કરવામાં મદદ કરે છે. તે ઘણી રીતે બનાવી શકાય છે જેમ કે :

➢ વિરોધી તરફ સદ્ભાવનાનો સંકેત

- ➢ સંઘર્ષ માટે લાક્ષણિક, તાત્કાલિક અનુભવાયેલી સમસ્યાઓની પસંદગી
- ➢ સફળતા

❖ **નાટ્યકરણનો સિદ્ધાંત :** તે સામૂહિક એકત્રીકરણનો સિદ્ધાંત છે જેના દ્વારા જન ચળવળના નેતાઓ, જેઓ સનસનાટીભર્યા સમાચાર સંચાલન, નવલકથા પ્રક્રિયાઓ, સૂત્રોચ્ચાર અને અન્ય તકનીકો દ્વારા વસ્તીને ઉત્તેજિત કરે છે. કેટલીક પદ્ધતિઓ છે.

- ➢ ગીતોનો ઉપયોગ
- ➢ શક્તિશાળી ભાષણો
- ➢ મહિલાઓની ભૂમિકા
- ➢ સૂત્રોચ્ચાર
- ➢ બહિષ્કાર

❖ **કાયદેસરકરણનો સિદ્ધાંત :** કાયદેસરકરણ એ સતત પ્રક્રિયા છે. તે લક્ષ્ય જૂથ અને નૈતિક રીતે યોગ્ય જનતાને સમજાવવાની પ્રક્રિયા છે. તે 3 અભિગમોને અનુસરે છે.

- ➢ ધર્મશાસ્ત્રીય અને ધાર્મિક અભિગમ
- ➢ નૈતિક અભિગમ
- ➢ કાનૂની અને તકનીકી અભિગમ

❖ **બહુવિધ વ્યૂહરચનાઓનો સિદ્ધાંત :** આ સિદ્ધાંત સમુદાયો અને સંસ્થાઓ સાથે સમાજકાર્ય દરમિયાનગીરીને અપનાવવાનો સંકેત આપે છે. બહુવિધ વ્યૂહરચનાઓ જે વિવિધ પ્રકારના કાર્યક્રમોના સંયોજનનો ઉપયોગ કરે છે જેમ કે,

- ➢ શૈક્ષણિક વ્યૂહરચના
- ➢ પ્રેરક વ્યૂહરચના
- ➢ સુવિધાયુક્ત વ્યૂહરચના
- ➢ પાવર સ્ટ્રેટેજી

❖ **બેવડા અભિગમનો સિદ્ધાંત :** દરેક કાર્યકર્તાએ એક પ્રતિ-પ્રણાલીનુ નિર્માણ કરવું પડશે, જે પ્રતિસ્પર્ધીને સામેલ કર્યા વિના સ્વ-સહાયના ધોરણે એકત્રિત જનતા માટે ફાયદાકારક માનવામાં આવે છે.

❖ **મેનીફોલ્ડ પ્રોગ્રામ્સનો સિદ્ધાંત :** તેનો અર્થ સામૂહિક એકત્રીકરણના અંતિમ ઉદ્દેશ્ય સાથે વિવિધ કાર્યક્રમો વિકસાવવા. તેને 3 ભાગોમાં વર્ગીકૃત કરી શકાય છે; સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય.

2. સામાજિક ક્રિયા માટે કુશળતા અને તકનીકો :

❖ **સામાજિક ક્રિયાના કૌશલ્યો :** સમુદાયોમાં સકારાત્મક પરિવર્તન મેળવવા માટે, પાસે સામાજિક ક્રિયા કૌશલ્યોની વિશાળ શ્રેણી હોવી જરૂરી છે. વ્યવસાયિક સમાજકાર્યકર

આ કૌશલ્યોનો ઉપયોગ વ્યાવસાયિક સમાજકાર્યના નીતિશાસ્ત્ર એ સિદ્ધાંતોને જોડીને કરે છે.

- **રિલેશનલ અથવા રિલેશનશિપ સ્કિલ્સ :** સમાજકાર્યકર પાસે વ્યક્તિઓ અને જૂથો સાથે તાલમેલ બનાવવાની કુશળતા અને આ સબંધો જાળવવાની કુશળતા હોવી જોઈએ. સેવાર્થીઓ અને એજન્સી સાથે વ્યાવસાયિક સબંધો વિકસાવવા અને જાળવી રાખવામાં સક્ષમ હોવા જોઈએ. સમાજકાર્યકર પાસે સેવાર્થીઓમાં નેતૃત્ત્વના ગુણોને ઓળખવાની ક્ષમતા હોવી જોઈએ અને સમાજકાર્ય માટે આ ગુણોનો ઉપયોગ કરવા માટે કૌશલ્ય પૂર્ણ હોવું જોઈએ. આ સાથે સ્થાપિત સ્થાનિક નેતાઓ સાથે સુમેળથી કામ કરવાની પણ જરૂર છે.

- **વિશ્લેષણાત્મક અને સંશોધન કૌશલ્યો :** સમાજકાર્યકર પાસે સમુદાયની સામાજિક-સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક લાક્ષણિકતાઓનો ઉદ્દેશ્યપૂર્વક અભ્યાસ કરવાની ક્ષમતા હોવી જોઈએ. સેવાર્થીઓની મુખ્ય સમસ્યાઓ અને જરૂરિયાતો શોધવા, સામાજિક સમસ્યાઓ, સામાજિક સમસ્યાઓમાં પાળો આપતા પરિબળો અને જીવનના સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, વૈચારિક, સાંસ્કૃતિક, પર્યાવરણીય પાસાઓ પર તેના પ્રભાવોનું વિશ્લેષણ કરવામાં સમર્થ હોવા જોઈએ.

- **હસ્તક્ષેપ કૌશલ્યો :** જરૂરિયાતની ઓળખ પછી, સમાજકાર્યકર પાસે સમસ્યાનો સામનો કરવા માટે વ્યવહારુ હસ્તક્ષેપ વ્યૂહરચનામાં સેવાર્થીઓને મદદ કરવાની ક્ષમતા હોવી જોઈએ. સમાજકાર્યકર્તાએ સેવાર્થીઓને વિવિધ વિકલ્પો પ્રદાન કરવા જોઈએ અને યોગ્ય પગલાં લેવા માટે દરેક વિકલ્પના ગુણદોષનું વિશ્લેષણ કરવામાં મદદ કરવી જોઈએ.

- **વ્યવસ્થાપક કૌશલ્યો :** સમાજકાર્યકરને સંસ્થાને સંભાળવા માટે જ્ઞાન અને ક્ષમતાની પણ જરૂર હોય છે, જે લોકોની ભાગીદારીના સંસ્થાકીયકરણનું પરિણામ હોઈ શકે છે. જરૂરી હસ્તક્ષેપ માટે સેવાર્થીઓને એક કરવા માટે વિવિધ જૂથો અને સ્થાનિક નેતાઓ સાથે સંકલન અને સહયોગ કરવા સક્ષમ હોવા જોઈએ.

- **સંચાર સ્કીલ્સ :** આ કૌશલ્યો સામાજિક ક્રિયા માટે અત્યંત નિર્ણાયક છે. સમાજકાર્યકર પાસે સ્થાનિક સંસ્થાઓ અને નેતાઓ સાથે અસરકારક જાહેર સબંધો વિકસાવવાની ક્ષમતા હોવી જોઈએ. અસરકારક રીતે મૌખિક (સાર્વજનિક ભાષણ સહિત) અને લેખિતમાં પણ અસરકારક રીતે વાતચીત કરવા સક્ષમ હોવા જોઈએ.

- **તાલીમ કૌશલ્યો :** સમાજકાર્યકર સ્થાનિક નેતાઓને તાલીમ આપવા સક્ષમ હોવા જોઈએ. સ્થાનિક સ્થરે પસંદ કરેલા લોકોને તાલીમ આપવા માટે સક્ષમ હોવા જોઈએ, જેનો હેતુ પગલાં માટે લેવામાં આવેલા સામાજિક મુદ્દાઓ અને 'મુક્તિ પ્રક્રિયા' સહિત હસ્તક્ષેપ હાથ ધરવાની પદ્ધતિઓ વિશે જ્ઞાન આપવાનો છે અને તેમને સામાજિક ક્રિયાનો ઉપયોગ કરવા માટે પણ તાલીમ આપવી જોઈએ. હિંસાનો ઉપયોગ કર્યા વિના વ્યૂહરચના અને વ્યૂહરચના (મુક્તિ, સમજાવટ, વાટાઘાટો, બહિષ્કાર, વગેરે).

1.3 સામાજિક ક્રિયા માટે કુશળતા અને તકનીકો :

❖ **પોર્ટર આર. લીસ મુજબ સામાજિક ક્રિયાની નીચેની તકનીકો /વ્યૂહરચના સૂચવે છે :**

a. **સહયોગ :** આ વ્યૂહરચનામાં, સમાજકાર્યકરો હાલની સામાજિક નીતિમાં સુધારો લાવવા માટે સ્થાનિક સત્તાધિકારીઓ અને અન્ય સત્તાવાળાઓ અથવા એજન્સીઓ સાથે સહયોગ કરે છે. તેમાં સત્તા, પૈસાની ખોટ અથવા લાભનો સમાવેશ થતો નથી, પરિવર્તન સર્વસંમતિમાં થાય છે જેમાં મૂલ્યો અને રુચિઓ બંનેનો સમાવેશ થાય છે. સહયોગી વ્યૂહરચનામાં, સામાજિક માળખું અથવા સંસ્થામાં પરિવર્તન શાંતિપૂર્ણ માધ્યમો દ્વારા લાવવામાં આવે છે જેમાં શિક્ષણ, સમજાવટ, પ્રદર્શન અને પ્રયોગનો સમાવેશ થાય છે.

b. **હરીફાઈ અથવા સોદાબાજી, વાટાઘાટો, હિમાયત :** તકનીકોનો બીજો સમૂહ એ આધાર પર આધારિત છે કે કોઈ વ્યક્તિ પરિવર્તન માટે કેટલાક પ્રતિકારની અપેક્ષા રાખે છે, અને પરિવર્તન એજન્ટની પ્રવૃત્તિને વ્યૂહરચના સાથે રાખવાની જરૂર પડી શકે છે જે પ્રેરક નથી બલ્કે પરિવર્તનને પ્રભાવિત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. દબાણ અને આ વ્યૂહરચનામાં પ્રતિસ્પર્ધી પક્ષો કાર્યકારી કરાર પર પહોંચવાની ઈચ્છા સાથે સમજાવટ, વાટાઘાટો અને સોદાબાજીની સામાન્ય રીતે સ્વીકૃત ઝુંબેશ વ્યક્તિઓનો ઉપયોગ કરે છે.

c. **વિક્ષેપ, અને મુકાબલો :** તકનીકોનો ત્રીજો સમૂહ એ આધાર પર આધારિત છે કે જેઓ યથાવત્ છે અને જેઓ પરિવર્તન તરફી છે તેમની વચ્ચેના સંઘર્ષમાં, પ્રતિકાર એ પરિવર્તનના પ્રયાસનું એક પાસું છે અને તેથી સંઘર્ષની ગતિશીલતા સહજ છે. આ વ્યૂહરચના વધુ સંઘર્ષાત્મક અભિગમને દર્શાવે ચે અને તેમાં હડતાલ, બહિષ્કાર, ઉપવાસ, વગેરેનો સમાવેશ થઈ શકે છે. જોકે આને અન્ય ઘણા સમાજકાર્યકરો દ્વારા હિંસાના કોઈપણ ઉપયોગ તરીકે અવગણવામાં આવી શકે છે. વ્યાવસાયિક સમાજકાર્યના મૂલ્યો અને નીતિશાસ્ત્ર માટે અસ્વીકાર્ય હશે.

❖ **રિચાર્ડ બ્રાયન્ટ તકનીકો/ વ્યૂહરચનાઓના બે સેટ પણ સૂચવે છે :**

➢ સોદાબાજી : સોદાબાજી દ્વારા તેનો અર્થ લોબિંગ, અરજીઓ સબમિટ કરવી, માહિતી અને પ્રચાર ઝુંબેશ વગેરે થાય છે.

➢ મુકાબલો : જ્યારે મુકાબલામાં હડતાલ, પ્રદર્શન અને ધરણાનો સમાવેશ થાય છે.

❖ **એક તકનીક તરીકે ગાંધીવાદી માર્ગ :**

ગાંધીવાદી પરંપરામાં, અહિંસક વિરોધ અને સમજાવટ, અસહકાર અને અહિંસક હસ્તક્ષેપને સામાજિક ક્રિયાઓની વ્યૂહરચના અથવા પદ્ધતિઓની ત્રણ વ્યાપક શ્રેણીઓમાં સમાવવામાં આવ્યા છે. વાસ્તવમાં ગાંધીવાદી સામાજિક ક્રિયાની આ ત્રણ વિશેષતાઓ વ્યાવસાયિક સમાજકાર્યની નીતિશાસ્ત્ર, મૂલ્યો અને ફિલસૂફી સાથે આઘાતજનક સમાનતા ધરાવે છે. નોંધનીય છે કે સામાજિક ક્રિયા માટે સંઘર્ષ વાટાઘાટો અથવા સમજાવટની જરૂર હોવા છતાં, તે કોઈપણ હિંસા, અથવા દુશ્મનાવટ, ક્રૂરતા મંજૂરી આપતું નથી. તેનો અર્થ એ છે કે અસંતોષ પણ શાંતિપૂર્ણ રીતે દર્શાવવામાં આવે છે. ગાંધીવાદી સામાજિક ક્રિયાઓમાં ઉપયોગમાં લેવાતી સામાન્ય પદ્ધતિઓ છે : પરેડ, જાગરણ, પોસ્ટર, ઉપદેશો, શોક, વિરોધ સભાઓ વગેરે. આ પદ્ધતિઓ અસંતોષ અને અસંતોષનું શાંતિપૂર્ણ પ્રદર્શન

છે. ગાંધીવાદી અભિગમમાં કામદારોને સામાજિક ક્રિયા માટે અપનાવવામાં આવતી પદ્ધતિઓ અથવા વ્યૂહરચનાઓની પસંદગીમાં અમુક પરિબળો દ્વારા માર્ગદર્શન આપવામાં આવે છે.

❖ **ઝેલ્ટમેન અને ડંકન મુજબ :**

સામાજિક ક્રિયામાં ચાર પ્રકારની તકનીકો/ વ્યૂહરચના છે. એ છે :

➢ **શૈક્ષણિક વ્યૂહરચના :** સામાજિક ક્રિયા એ શિક્ષણ દ્વારા પ્રક્રિયા હોઈ શકે છે અને શિક્ષણનો અર્ત ઔપચારિક શિક્ષણ નથી. તેનો અર્થ છે લોકોને કાર્યક્રમો અને તેના ધ્યેયો અને ઉદ્દેશ્યો વિશે માહિતી આપવી. મૂળભૂત રીતે લોકોને કાર્યક્રમો પ્રત્યે જાગૃતિ આપો. શિક્ષણની તકનીકો :

a. વ્યક્તિગત સ્થરે શિક્ષણ.

b. જૂથ સ્થરે શિક્ષણ.

c. સામૂહિક સ્થરનું શિક્ષણ (સભાઓ, પ્રેરક ભાષણ, જાહેર અભિપ્રાય)

d. પ્રદર્શન દ્વારા શિક્ષણ (દૈનિકો, પોસ્ટર, દિવાલ કલા, પત્રિકાઓ)

➢ **પ્રેરક વ્યૂહરચના :** પ્રોત્સાહિત કરો, મેનેજ કરો, મનાવો, પ્રેરિત કરો, પ્રભાવ, સમજણ વગેરે.

➢ **સુવિધા વ્યૂહરચના :** રોકડ નાણા, શિક્ષણ (મફત સામગ્રી, નાઈટ સ્કૂલ), આરોગ્ય (દવા, પ્રિસ્ક્રિપ્શન, કન્સલ્ટન્સી)

➢ **શક્તિ વ્યૂહરચના :** બળ, દબાણ, સત્તાનો ઉપયોગ, ઝુંબેશ, સમજાવટ, અને બળવો પ્રવૃત્તિઓ (હડતાલ) વગેરે.

1.4 સમાજકાર્યની પદ્ધતિ તરીકે સામાજિક ક્રિયા :

સમાજકાર્યની પદ્ધતિ તરીકે સામાજિક ક્રિયા-વ્યાવસાયિક સમાજકાર્યની પદ્ધતિ એ એક તકનીક અથવા અભિગમ છે જેમાં લક્ષણો છે જેમ કે : સમાજકાર્યની ફિલસૂફી પર આધારિત, સરળતાથી ઓળખી શકાય તેવા તબક્કાઓ સાથે સ્થાપિત પ્રક્રિયા સિદ્ધાંતો અથવા માર્ગદર્શિકા અથવા સિદ્ધાંતો, કાર્ય કરવાની કુશળતા વ્યાવસાયિક માર્ગદર્શન દ્વારા શીખેલા અને શુદ્ધ થયેલા લોકો સાથે.

દરેક વ્યવસાયમાં જ્ઞાનનો એક પરિક્ષિત ભાગ હોય છે, જેમાં સિદ્ધાંતો, તકનીકો, પદ્ધતિઓ, પ્રક્રિયાઓ, સાધનો અને તેની પોતાની પરિભાષાનો સમાવેશ થાય છે. વ્યવસાયિક સમાજકાર્ય સાથે પણ આવું જ છે. સમાજકાર્યમાં લોકો સાથે કામ કરવાની છ પદ્ધતિઓ છે (કેસવર્ક, જૂથ કાર્ય, સમુદાય સંગઠન, સામાજિક ક્રિયા સામાજિક કલ્યાણ વહીવટ અને સમાજકાર્ય સંશોધન). આ પદ્ધતિઓ લોકોને વધુ સારી સામાજિક કામગીરી માટે સક્ષમ બનાવવાની તકનીકો છે. સામાજિક ક્રિયા વ્યવસાયિક સમાજકાર્ય પ્રથાની પદ્ધતિ તરીકે, સમુદાયના લોકોના સંગઠન અને એકત્રીકરણ દ્વારા સામાજિક અને આર્થિક સંસ્થાઓને બદલવા અથવા સુધારવાનો સંગઠિત પ્રયાસ છે. અન્ય સમાજકાર્ય પદ્ધતિઓથી વિપરીત, સામાજિક ક્રિયા સ્થાપિત સામાજિક સંસ્થાઓમાં લાંબા ગાળાના આવશ્યક ફેરફારો પર ભાર મૂકે છે. સામાજિક ક્રિયા સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય સુધારા, સામાજિક કાયદો, વંશીય અને સામાજિક ન્યાય, માનવ અધિકાર, સ્વતંત્રતા અને નાગરિક સ્વયંત્રતાની હિલચાલને આવરી લે છે. પહેલાં સામાજિક ક્રિયાને સામુદાયિક

સંગઠનના ક્ષેત્રમાં એક સાધન તરીકે ગણવામાં આવતું હતું, પરંતુ હવે તેને સમાજકાર્યની એક અલગ ટેકનિક અને આવી ચોથી પ્રક્રિયા તરીકે ગણવામાં આવે છે.

❖ **આ પરિણામોની અંદર સામાજિક ક્રિયાઓનું અવલોકન :**

સામાજિક ક્રિયા પ્રક્રિયા વધુ કે ઓછા, ઓલખી શકાય તેવા અને વ્યવસ્થિત તબક્કાઓમાંથી પસાર થાય છે.

- સૌ પ્રથમ સમુદાયના લોકોને અસર કરતી સામાજિક સમસ્યાનું વૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ અથવા સંશોધન હાથ ધરવામાં આવે છે.
- પછી, સમસ્યાના વિવિધ પાસાંઓ અંગે જાગૃતિ પેદા થાય છે અને લોકોને સમસ્યાના ઉકેલ માટે સામૂહિક અને સહયોગી પગલાં લેવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે.
- ત્રીજો તબક્કો સંકલિત અને નિર્દેશિત હસ્તક્ષેપ માટે લોકોને સંગઠિત કરવા પર કેન્દ્રિત છે જ્યારે આગળના તબક્કામાં લક્ષ્યો હાંસલ કરવા માટે યોગ્ય વ્યૂહરચના વિકસાવવામાં આવે છે અને છેલ્લે, પગલાં લેવામાં આવે છે. દરેક સામાજિક ક્રિયા પ્રક્રિયા આ તબક્કાઓમાંથી પસાર થાય છે અને વ્યાવસાયિક સમાજકાર્યકરો અથવા ક્રિયાવાદીઓ વિવિધ તબક્કામાં જરૂરી જ્ઞાન અને કૌશલ્યોથી સારી રીતે સજ્જ હોય છે.

સમાજકાર્યની પદ્ધતિ તરીકે, સામાજિક ક્રિયા વ્યાવસાયિક સમાજકાર્યની ફિલસૂફીનું પાલન કરે છે. તે ઉણપ કે સમસ્યા માટે લોકોને દોષ આપતો નથી. તે મનુષ્યના મૂલ્ય અને ગૌરવમાં દ્રઢપણે માને છે. સામાજિક ક્રિયા લેસેઝ ફેરે અને સર્વાઈવલ ઓફ ફીટેસ્ટના સિદ્ધાંતને નકારી કાઢે છે. અયોગ્ય વ્યક્તિ પાસે તે જ મૂળભૂત અધિકારો છે જે વધુ યોગ્ય છે, અને શ્રીમંત અથવા શક્તિશાળી જરૂરી નથી કે તે યોગ્ય છે, અને ન તો ગરીબ અથવા નબળા ખરેખર અયોગ્ય છે. તે તમામ લોકોની તેમના જીવનના સંજોગો સુધારવા માટે પગલાં લેવાની ક્ષમતા પ્રત્યે પ્રતિબદ્ધતા અપનાવે છે. તે આ ક્રિયાને ખુલ્લી સહભાગિતાની પ્રક્રિયા પર આધાર રાખે છે જેમાં લોકો, પ્રાધાન્યરૂપે સામૂહિક રીતે, ક્રિયાના પાયા તરીકે તેમની જીવન પરિસ્થિતિઓના અંતર્ગત સામાજિક મુદ્દાઓનું અન્વેષણ કરે છે. પ્રેક્ટિશનરો નેતૃત્ત્વ કરતા નથી, પરંતુ અત્યંત કુશળ પ્રક્રિયા દ્વારા, તેઓ સભ્યોને પસંદગી કરવામાં અને પોતાના માટે પગલાં લેવામાં મદદ કરે છે.

વ્યવસાયિક સમાજકાર્યની અન્ય કોઈપણ પદ્ધતિની જેમ, સામાજિક ક્રિયાના અમુક સિદ્ધાંતો હોય છે, જેની વિગતો અગાઉના એકમમાં આપવામાં આવી છે. ખૂબ જ સંક્ષિપ્તમાં, આ સિદ્ધાંતોનો અહીં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. સૌપ્રથમ, સમુદાયના લોકોને સમાજકાર્યકર્તાએ લોકોને વિશ્વાસ અપાવવો જોઈએ કે નિર્ધારિત લક્ષ્યો હાંસલ કરવા માટે તેમની ક્રિયાઓ કાયદેસર છે. (કાયદેસરકરણનો સિદ્ધાંત).

ધરણા, સૂત્રોચ્ચાર, ભાવનાત્મક શક્તિશાળી ભાષણો, રેલીઓ યોજવી વગેરે વ્યૂહરચના સામાજિક ક્રિયામાં નાટકીય અસરો બનાવે છે (નાટકીયકરણનો સિદ્ધાંત). સામાજિક ક્રિયા કોઈ એક વ્યૂહરચના પર આધારિત નથી, પરંતુ તે ધ્યેય હાંસલ કરવા માટે ઘણી જુદી જુદી રીતો અને માધ્યમો અપનાવે છે. સામાજિક ક્રિયા સામાજિક મુદ્દાના એક પાસા સુધી મર્યાદિત નથી. તેના બદલે, તે સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક વગેરે જેવા બહુવિધ પાસાઓ ધરાવતા કાર્યક્રમો પર ભાર મૂકે છે. (મેનીફોલ્ડ પ્રોગ્રામ્સનો સિદ્ધાંત). સમાજકાર્ય દરમિયાન સમાજકાર્યકરો, સામાજિક ન્યાયના એકંદર લક્ષને પ્રાપ્ત કરવા માટે આ સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ કરે છે. સામાજિક ક્રિયામાં લક્ષ્યો અને ઉદ્દેશ્યોનો ચોક્કસ સમૂહ હોય છે. કેસ વર્કના સબંધમાં સામાજિક ક્રિયા : આપણે

પહેલેથી જ જાણીએ છીએ કે સામાજિક કેસવર્ક એ સામાજિક કાર્યની એક પદ્ધતિ છે જે વ્યક્તિઓને તેમની સામાજિક સમસ્યાઓનો વધુ અસરકારક રીતે સામનો કરવામાં મદદ કરે છે. સેવાર્થીની માનસિક-સામાજિક સમસ્યાઓનો નિકાલ મુખ્યત્ત્વે સેવાર્થી અને કેસ વર્કર વચ્ચેના એક-થી-એક સબંધમાં થાય છે. કેસવર્ક સાથે સામાજિક ક્રિયાનો સબંધ એ હકીકત સાથે સમજી શકાય છે કે વ્યક્તિઓ અને સમાજ એકબીજા પર આધારિત છે. મોટાભાગની સમસ્યાઓ, જે વ્યક્તિને અસર કરે છે, તેના/ તેણીના આંતરવ્યક્તિત્વ સબંધો સાથે જોડાણો અથવા તેના પરિણામો ધરાવે છે. આ આંતર-વ્યક્ગિત સબંધો કુટુંબમાં અને અથવા સમુદાયની વિવિધ સંસ્થાઓ સાથે હોઈ શકે છે, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ, કાર્યસ્થળ, કાનૂની, પડોશીઓ, મિત્રો વગેરે. તેથી કેસવર્ક પ્રક્રિયામાં માત્ર કુટુંબ સ્થરે જ નહીં પરંતુ મોટા સમુદાયની સંસ્થાઓમાં પણ હસ્તક્ષેપ સામેલ હોઈ શકે છે. સેવાર્થીને એ જ સામાજિક સમસ્યા હોઈ શકે છે, જેને સમાજકાર્યકર સામાજિક ક્રિયા દ્વારા બૃહદ સ્થરે સંબોધિત કરે છે. આવી સ્થિતિમાં, કેસ વર્કરે સેવાર્થીમાં વિશ્વાસ કેળવવો જરૂરી છે અને તેને/ તેણીને સમાજકાર્યવાહીનો ભાગ બનવા માટે તૈયાર કરવાની જરૂર છે.

❖ જૂથ કાર્યના સબંધમાં સામાજિક ક્રિયા :

સામાજિક જૂથ કાર્યનું મહત્ત્વ એ હકીકતથી સમજી શકાય છે કે માણસને જૂથ પ્રણાલી ગણવામાં આવે છે. સમૂહ અનુભવો એ મનુષ્યની આવશ્યક જરૂરિયાતો છે. માનવ સમૂહજીવન દ્વારા જૈવિક અસ્તિત્ત્વમાંથી સામાજિક અસ્તિત્ત્વ તરફ વળે છે. હવે સામાજિક જૂથ કાર્ય પર ધ્યાન આપવામાં આવી શકે છે, જે એક પદ્ધતિ છે જેના દ્વારા વ્યક્તિઓ જૂથ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા એકબીજા સાથે રચનાત્મક સબંધો સ્થાપિત કરવાની ક્ષમતા વિકસાવે છે. સામાજિક જૂથ કાર્ય સામાજિક ક્રિયાની પ્રક્રિયામાં બિલ્ડિંગ બ્લોક તરીકે કાર્ય કરે છે. જૂથના સભ્યો સંગઠન, સહકાર અને સંકલન શીખે છે. તેઓ પરસ્પર નિર્ભરતા અને લોકશાહી મૂલ્યો શીકે છે. જૂથ કાર્ય પ્રક્રિયામાં, જૂથની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેતી વખતે, જૂથના સભ્યો કેટલાક ચોક્કસ ધ્યેયો પ્રાપ્ત કરવા માટે જીવવાનું એ સાથે કામ કરવાનું શીખે છે. સામાજિક જૂથ કાર્ય ગોઠવણ સમસ્યાઓ હલ કરે છે અને સકારાત્મક આંતરવ્યક્તિત્ત્વ સબંધોને વધારે છે. તે વ્યક્તિઓને સાથે મળીને કામ કરવા શીખવા અને જવાબદારી વહેંચવા માટે તૈયાર કરે છે. આ તમામ પરિબળો વસ્તીના મોટા ભાગને પ્રભાવિત કરતા સામાજિક ઉદ્દેશ્ય માટે લેવામાં આવેલી સમાજકાર્યવાહીની સફળતામાં ફાળો આપે છે.

❖ સામુદાયિક સંગઠનના સબંધમાં સામાજિક ક્રિયા :

સામાજિક ક્રિયા સમુદાય સંગઠન સાથે ઘણી સમાનતાઓ વહેંચે છે. કેટલીકવાર એવી ચર્ચા થાય છે કે શું સામાજિક ક્રિયા એ સામુદાયિક સંસ્થાનો એક ભાગ છે અથવા સંપૂર્ણપણે અલગ અસ્તિત્ત્વ છે. કેટલાક માને છે કે તે સમુદાય સંગઠનનો એક ભાગ છે.

❖ સામાજિક કલ્યાણ વહીવટના સબંધમાં સામાજિક ક્રિયા :

સામાજિક ક્રિયા અને સામાજિક કલ્યાણ વહીવટ વચ્ચેના સબંધને જોતા પહેલા, ચાલો આપણે સૌ પ્રથમ સમાજકાર્યની પદ્ધતિ તરીકે સામાજિક કલ્યાણ વહીવટ પર ટૂંકમાં નજર કરીએ. તે એવી પ્રક્રિયા છે જેના દ્વારા આપણે અમુક લક્ષ્યો માટે વ્યાવસાયિક અભિગમ લાગુ કરીએ છીએ અને સામાજિક નીતિને સામાજિક ક્રિયામાં પરિવર્તિત કરીએ છીએ. તે લોકોના કલ્યાણ અને વિકાસ માટે આપવામાં આવતી સેવાઓનું આયોજન, અમલીકરણ, નિર્દેશન, દેખરેખ, આયોજન, સંકલન અને મૂલ્યાંકનની પ્રક્રિયા છે. સમાજ કલ્યાણ વહીવટ મુખ્યત્ત્વે સંસ્થાકીય સેટઅપમાં બાળ સંભાળ, મહિલા વિકાસ વગેરેને લગતી પ્રવૃત્તિઓ જેવી સામાજિક કલ્યાણ સેવાઓ પૂરી પાડવા અને આમ સામાજિક આદેશો કાર્યકારી નીતિઓમાં અનુવાદિત

કરવા સાથે સબંધિત છે. આ સામાજિક સેવાઓ પૂરી પાડતી સંસ્થા પાસે ચોક્કસ લક્ષ્યો સ્ટાફિંગ પેટર્ન અને પર્યાપ્ત વહીવટી અને વ્યવસ્થાપક કુશળતા હોય છે.

❖ **સમાજકાર્ય સંશોદનના સબંધમાં સામાજિક ક્રિયા :**

સમાજકાર્ય સંશોધન એ સામાજિક સમસ્યાઓનો વ્યવસ્થિત અને વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ છે, અને તેનો ઉદ્દેશ્ય એવા જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાનો છે કે જેનો ઉપયોગ સમાજકાર્ય કાર્યક્રમોના આયોજન અને અમલીકરણમાં થઈ શકે અને જો જરૂરિયાત ઊભી થાય તો સામાજિક ક્રિયા. સમાજકાર્ય સંશોધન એ સામાજિક ક્રિયામાં ખૂબ જ શક્તિશાળી સાધન છે. સામાજિક સમસ્યા, તેની તીવ્રતા એ વ્યાપકતા, તેના કારણભૂત પરિબળો, લક્ષિત વસ્તી પર તેની અસર અને લોકોના સામાજિક જીવન પર તેની અસરોને 'જાણવું' તે સામાજિક પરિસ્થિતિઓની વાસ્તવિક વાસ્તવિકતાઓ (અને માત્ર ધારણાઓ નહીં)ની સમજ પણ આપે છે, જે બદલામાં વિવિધ સંભવિત સામાજિક હસ્તક્ષેપોના ગુણદોષની કલ્પના કરવામાં મદદ કરે છે. તેથી, સામાજિક સમસ્યાનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ, અને સમાજકાર્ય દરમિયાનગીરી દ્વારા ઉપાયો શોધવા, સામાજિક ક્રિયા દ્વારા લક્ષ્યોની પ્રાપ્તિ માટે આવશ્યક છે.

1.5 સારાંશ :

નિષ્કર્ષ પર, સામાજિક ક્રિયા એ સમાજકાર્યની એક પદ્ધતિ છે જેનો ઉપયોગ સામાજિક વ્યવસ્થામાં માળખાકીય ફેરફારો લાવવા અથવા પ્રતિકૂળ ફેરફારોને રોકવા માટે જનતાને એકત્ર કરવા માટે કરવામાં આવે છે. સમાજકાર્યને સમાજકાર્યની પદ્ધતિ તરીકે સૌ પ્રથમ મેરી રિચમોન્ડ દ્વારા માન્યતા આપવામાં ાવી હતી. સામાજિક ક્રિયાના સિદ્ધાંતો અને ઉદ્દેશ્યો આપણને તે રીતે સમજવામાં મદદ કરવા માટે ખૂબ જ મહત્ત્વપૂર્ણ છે કે જેના દ્વારા સામાજિક પરિવર્તન લાવવા માટે તેનો ઉપયોગ કરી શકાય.

સામાજિક ક્રિયા સમુદાય સશક્તિકરણના તેના લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરવાની પ્રક્રિયામાં અન્ય સમાજકાર્ય પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરે છે. આપણે જોયું કે સામાજિક ક્રિયાની સમગ્ર પ્રક્રિયા એ સમાજકાર્યની વિવિધ પદ્ધતિઓનું એકીકરણ છે અને સમાજકાર્યની અન્ય પદ્ધતિઓનો સામાજિક ક્રિયા સાથેના સબંધને સમજીએ છીએ.

1.6 તમારી પ્રગતિ તપાસો :

1. સામાજિક ક્રિયા વ્યાખ્યાયિત કરો.
2. સામાજિક ક્રિયાના કોઈપણ ત્રણ ઉદ્દેશ્યોની યાદી બનાવો
3. સામાજિક ક્રિયા માટે જરૂરી કોઈપણ બે કૌશલ્યોનો ઉલ્લેખ કરો.
4. સામાજિક ક્રિયાના કોઈપણ બે સિદ્ધાંતો લખો.

❖ **ચાવીરૂપ શબ્દો :**

➢ **સામાજિક ક્રિયા :** સામાજિક ક્રિયા એ લોકાના જીવનને સુધારવામાં મદદ કરવા અને તેમના સમુદાયોમાં મહત્ત્વપૂર્ણ સમસ્યાઓ ઉકેલવા માટે એકસાથે આવવા વિશે છે.

➢ **સહયોગ :** તે બે કે તેથી વધુ લોકો અથવા સંસ્થાઓ એક કાર્ય પૂર્ણ કરવા અથવા લક્ષ્ય હાંસલ કરવા માટે સાંથે મળીને કામ કરવાની પ્રક્રિયા છે.

- **પદ્ધતિ :** તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા માટેની પ્રક્રિયા અથવા પ્રક્રિયા છે.
- **કોમ્યુનિટી :** એટલે એક જ જગ્યાએ રહેલા લોકોનો સમૂહ અથવા કોઈ ખાસ લાક્ષણિકતા સમાન હોય છે.

1.7 તમારી પ્રગતિ તપાસવા માટેના જવાબો :

1. ગ્રેસ કોયલ (1937) એ જણાવ્યું, "સામાજિક ક્રિયા એ સામાજિક વાતાવરણને એવી રીતે બદલવાનો પ્રયાસ છે, જે જીવનને વધુ સંતોષકારક બનાવશે. તેનો હેતુ વ્યક્તિઓને નહીં પરંતુ સામાજિક સંસ્થાઓ, કાયદાઓ, રિવાજો અને સમુદાયોને અસર કરવાનો છે."
2. ઉદ્દેશ્યો છે -
   - અપૂર્ણ જરૂરિયાતોનું નિવારણ
   - સામૂહિક સમસ્યાઓનું સમાધાન
   - સામૂહિક પરિસ્થિતિઓમાં સુધારો
3. વિશ્લેષણાત્મક અને સંશોધન કૌશલ્ય અને સંચાર કૌશલ્ય.
4. વિશ્વસનીયતા નિર્માણનો સિદ્ધાંત અને નાટ્યકારનો સિદ્ધાંત.

1.8 સંદર્ભ સૂચિ :

1. https/ctb. ku.edu/en/table-of-contents/assessment/promotion-strategies/systems-advocacy-and-community- organizing/ma in
2. https //www.academia.edu/40090274/name of author-"deepak nayak history philosophy and fields of social work unit-i
3. https :/www.soc ialwork in.com/2020/1OPrinciples-of-soc ial-"action.html
4. http://epgp.inflibnet.ac. in/epgpdata/uploads/epgp content/S0005"73AE/PO01814/M02 7966/ET/15 19884524Content Socialaction. pdf
5. https //www.sweducarebd.com/2019/05/strategies-and-tactics-in-"social-action.html

❖ સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નોઃ

1. સામાજિક ક્રિયા શું છે અને સામાજિક ક્રિયાની કોઈપણ બે વ્યાખ્યા આપો ?
2. સમાજકાર્ય પ્રેક્ટિસની અન્ય પદ્ધતિઓના સબંધમાં સામાજિક ક્રિયા સમજાવો.
3. સામાજિક ક્રિયાના ઉદ્દેશ્યો અને સિદ્ધાંતો લખો.
4. ઉદાહરણો સાથે સામાજિક ક્રિયાની તકનીકો શું છે
5. સામાજિક ક્રિયા માટે મહત્ત્વપૂર્ણ કૌશલ્ય સમૂહોની યાદી આપો.

****

એકમ-2
સામુદાયિક સંગઠનની મૂળભૂત બાબતો

રૂપરેખા :-

2.0 ઉદ્દેશ્યો

2.1 પ્રસ્તાવના

2.2 સમુદાય સંગઠન : ખ્યાલ, અર્થ, વ્યાખ્યા

2.3 ભારતમાં સામુદાયિક સંગઠનનો અવકાશ અને પ્રકૃતિ

2.4 સારાંશ

2.5 તમારી પ્રગતિ તપાસો

2.6 તમારી પ્રગતિ તપાસોના જવાબો

2.7 સંદર્ભ સૂચિ

2.8 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો

2.0 ઉદ્દેશ્યો :

વિદ્યાર્થીમિત્રો, આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે,

➢ સામુદાયિક સંગઠનની પદ્ધતિ વિશે જ્ઞાન મેળવી શકશે.

➢ સમુદાયમાં સમાજકાર્યના અવકાસને સમજી શકશે.

2.1 પ્રસ્તાવના :

આ એક સમુદાયના આયોજક દ્વારા સામુદાયિક સંગઠનની પ્રેક્ટિસિંગ પ્રક્રિયા વિશે સમજવામાં મદદ કરે છે જે એક વ્યાવસાયિક સમાજકાર્યકર છે જે સમુદાયના સભ્યોની સમસ્યાઓ અને જરૂરિયાતોમાં હસ્તક્ષેપ કરવા માટે સ્થાપિત એજન્સી સાથે તેને સાંકળે છે અને સમુદાયના વિકાસ માટે અગ્રણી ભૂમિકા ભજવે છે.

સમુદાયના લોકોની મૂળભૂત જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે વિવિધ સંગઠનો અને સંસ્થાઓને સામેલ કરવા માટે સમુદાય સંગઠનનો ખ્યાલ વિકસાવવામાં આવ્યો હતો. સામુદાયિક સંસ્થા પ્રયાસો કરવા માટે ઉપયોગમાં લેવાતી એ સમુદાયની જરૂરિયાતો તરફ નિર્દેશિત પદ્ધતિ તરીકે. તે સમુદાયમાં એકીકરણનો વિકાસ કરે છે અને લોકોને એકબીજાને સહકાર આપવામાં મદદ કરે છે. તે એક લોકશાહી પદ્ધતિ છે જે માન્યતા છે કે તમામ પુરુષો અને સ્ત્રીઓની સમાનતા અને વ્યક્તિઓને ગૌરવ પ્રદાન કરે છે. તે સમુદાયમાં તેમના પોતાના સંસાધનો અને પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા લોકોના જીવનધોરણને વિકસાવવા માટે કાર્ય કરે છે. તેઓ લોકોને પ્રોત્સાહિત કરે છે અને પ્રમોશન અને પ્રોગ્રેસ ઈઝ કોમ્યુનિટીનો વિચાર પ્રેરિત કરે છે.

2.2 સમુદાય સંગઠન : ખ્યાલ, અર્થ, વ્યાખ્યા :

❖ **સમુદાયનો અર્થ :**

"સમુદાય" શબ્દ લેટિનમાંથી આવ્યો છે અને 14મી સદીથી અંગ્રેજી ભાષામાં ઉપયોગમાં લેવાય છે, (એક જ અર્થ થાય છે), જે બદલામાં સમુદાયોમાંથી ઉતરી આવ્યો છે, જેનો અર્થ થાય છે "સામાન્ય, સાર્વજનિક, બધા અથવા ઘણા દ્વારા વહેંચાયેલ." સમુદાય એ એવા લોકોનું જૂથ છે જેઓ એકસાથે હોય છે જેઓ એક સમાન ધ્યેય તરફ કામ કરી રહ્યા છે જેઓ સમાન માન્યતાઓ ધરાવે છે અને મુશ્કેલ સમયમાં એકબીજાને મદદ કરે છે. સમુદાય એ તમારા આસપાસના લોકોના એક મોટા જૂથ તરફથી સમર્થનની ભાવના છે જે ફક્ત સ્વાગત અને સહાયક છે.

❖ **સમુદાયની વ્યાખ્યા :**

- ➢ એલન જહોન્સનના મતે : "સમુદાય એ લોકોનો સંગ્રહ છે જે એક સામાન્ય પ્રદેશ છે અને એકબીજા સાથે દૈનિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયા દ્વારા તેમની મૂળભૂત ભૌતિક અને સામાજિક જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરે છે."
- ➢ મેકાઈન્વર અને પેજના જણાવ્યા મુજબ : "બંને જૂથના સભ્યો કાં તો નાના કે મોટા અને સાથે રહે છે અને એવી રીતે સાથે રહે છે કે તેઓ આ કે તે ચોક્કસ સમુદ્રને નહીં પરંતુ સામાન્ય જીવનની મૂળભૂત સ્થિતિને આ જૂથ કહેવામાં આવે છે."

❖ **સમુદાયનો ખ્યાલ :**

- ➢ માણસ તેના સાથીઓ સાથે ઘણી રીતે જોડાયેલ છે જેઓ એક જૂથ બનાવે છે. જો કે આપણે એવી અપેક્ષા રાખી શકતા નથી કે કોઈ માણસ વિશ્વમાં અસ્તિત્વમાં રહેલા તમામ જૂથોનો સભ્ય બને.
- ➢ તે ફક્ત ત્યાં રહેતા લોકો સાથે જ તેના સબંધો સ્થાપિત કરી શકે છે.

❖ **પ્રદેશના ચોક્કસ ભાગમાં તેની નજીક :**

- ➢ સામાજિક જીવન અને કોમ્યુનિટીને જન્મ આપેલ સામાન્ય ચોક્કસ વિસ્તારની હકીકત.
- ➢ સમુદાય એ માનવ વસ્તી છે જે મર્યાદિત ભૌગોલિક વિસ્તારમાં રહે છે અને સામાન્ય આંતર આશ્રિત જીવનની સંભાળ રાખે છે.
- ➢ સમુદાય એ એક સામાજિક જૂથ છે

❖ **સમુદાયના લક્ષણો અથવા તત્ત્વો નીચે મુજબ છે :**

જો આપણે તેની લાક્ષણિકતાઓ અથવા તત્ત્વોનું વિશ્લેષણ કરીએ તો સમુદાયનો અર્થ વધુ સારી રીતે સમજી શકાય છે. આ લાક્ષણિકતાઓ નક્કી કરે છે કે સમૂહ સમુદાય છે કે નહીં જો કે, સમુદાયમાં નીચેના લક્ષણો અથવા તત્વો છે :

- ➢ **લોકોનું જૂથ :** લોકોનું જૂથ એ સમુદાયની સૌથી મૂળભૂત અથવા આવશ્યક

લાક્ષણિકતા અથવા તત્ત્વ છે. આ જૂથ નાનું અથવા મોટું હોઈ શકે છે પરંતુ સમુદાય હંમેશા લોકોના જૂથનો સંદર્ભ આપે છે. જ્યારે લોકોનો સમૂહ એકસાથે રહે છે અને સામાન્ય જીવન વહેંચે છે અને તે સમયે સમુદાયની ચેતનાની મજબૂત ભાવનાથી બંધાયેલો છે.

- **એક ચોક્કસ વિસ્તાર :** તે સમુદાયની આગામી મહત્ત્વપૂર્ણ લાક્,ણિકતા છે. કારણ કે સમુદાય એક પ્રાદેશિક સમૂહ છે. એકલા લોકોનો સમૂહ સમુદાયની રચના કરી શકતો નથી. બહુમતી સમુદાયો સ્થાયી થયા છે અને એકતા અને એકતાનું મજબૂત બંધન તેમના ચોક્કસ વિસ્તારમાં રહેતા હોવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.
- **સામુદાયિક લાગણી :** સામુદાયિક લાગણી એ સભ્યોમાં ધાકની લાગણીની મજબૂત ભાવના અથવા એક સાથે જોડાયેલા હોવાથી લાગણીનો ઉલ્લેખ કરે છે.
- **પ્રાકૃતિકતા :** સમુદાયો કુદરતી રીતે સંગઠિત છે. તે ન તો માનવઈચ્છાનું ઉત્પાદન છે કે ન તો સરકારના કાર્ય દ્વારા બનાવવામાં આવ્યું છે. તે સ્વયંભૂ વધે છે. વ્યક્તિઓ જન્મથી સભ્ય બની હતી.
- **સ્થાયીતા :** સમુદાયના સભ્યો સંખ્યાબંધ રીતે સમાન હોય છે. તેઓ ચોક્કસ વિસ્તારની અંદર રહેતાહોવાથી તેઓ એક સામાન્ય જીવન જીવે છે અને કેટલાક સમાન્ય અંત વહેંચે છે. સભ્યોમાં ભાષા, સંસ્કૃતિ, રિવાજો અને પરંપરાઓ અને અન્ય ગણી બાબતોમાં સમાનતા જોવા મળે છે.
- **વિશાળ છેડા :** સમુદાયનો છેડો વિશાળ હોય છે. સમુદાયના સભ્યો કોઈ ચોક્કસ અંતની પરિપૂર્ણતા માટે નહીં પરંતુ વિવિધ પ્રકારનાં હેતુઓ માટે સહયોગ કરે છે. આ સમુદાય માટે સ્વાભાવિક છે.
- **એક વિશિષ્ટ નામ :** દરેક સમુદાયનું એક વિશિષ્ટ નામ હોય છે જેનાથી તે વિશ્વમાં ઓળખાય છે. સમુદાયના સભ્યોને પણ તે નામતી ઓળખવામાં આવે છે.
- **સમુદાયનું કદ :** સમુદાયને તેના કદના આધારે વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે. તે મોટું અથવા નાનું હોઈ શકે છે. ગામ એક નાનું ઉદાહરણ છે.

સમુદાય જ્યારે રાષ્ટ્ર અથવા તો વિશ્વ એક મોટા સમુદાયનું ઉદાહરણ છે. બંને પ્રકારના સમુદાય માનવ જીવન માટે જરૂરી છે. બંને પ્રકારના સમુદાય માનવ જીવન માટે જરૂરી છે.

❖ સામુદાયિક વિકાસનો અર્થ :

સામુદાયિક વિકાસનો અર્થ વિવિધ લોકો માટે જુદી જુદી વસ્તુઓ છે. તેમાં ભૌતિક સુવિધાઓ ગટર વ્યવસ્થા, રસ્તાઓ અને પુલોનું બાંધકામ અથવા પુનઃ ગોઠવણી સામેલ હોઈ શકે છે. સામુદાયિક વિકાસમાં નવા મેન્યુફેક્ચરિંગ પ્લાન્ટ્સ અથવા સમુદાયમાં રોજગારના અન્ય સ્ત્રોતો શોધીને આર્થિક પાયાના વિસ્તરણનો સમાવેશ થઈ શકે છે. સામુદાયિક વિકાસમાં આર્થિક અને બિન-આર્થિક બંને રીતે જીવન જીવવાના વિવિધ પાસાઓને સુધારવા માટે સામાજિક અથવા રાજકીય પગલાં માટે લોકો અને જૂથોને સંગઠિત કરવાનો સમાવેશ થઈ શકે છે.

❖ સમુદાય વિકાસની વ્યાખ્યા :

હેમિલ્ટન (1992) એ સમુદાયના વિકાસને આ રીતે વ્યાખ્યાયિત કર્યું હતું. "ક્રમમાં શક્ય તેટલી વ્યાપક શ્રેણીની સમુદાય સુધારણા સમસ્યાઓના અસરકારક ઉકેલમાં તેમની લોકશાહી ભાગીદારી માટે જરૂરી વલણ, કૌશલ્ય એ વિભાવનાઓ પ્રાપ્ત કરવા માટે વ્યક્તિઓને મદદ કરવા માટે એક આયોજિક અને સંગઠિત પ્રયાસ. તેમની ક્ષમતાના વધતા સ્થર દ્વારા અગ્રતા નક્કી કરવામાં આવે છે."

❖ સમુદાય સંગઠનનો અર્થ :

સામુદાયિક સંગઠન એ એક પ્રક્રિયા છે જેના દ્વારા સમુદાયની અનુભવાયેલી જરૂરિયાતો અને સમુદાયના સંસાધનો વચ્ચે ગોઠવણ કરવા પ્રયાસો કરવામાં આવે છે. તે લોકોમાં સમુદાયના એકીકરણ અને સહયોગને પ્રોત્સાહન આપવા માટે તેના સંસાધનોનું નિર્દેશન કરે છે. 1939માં લેન કમિટીના અહેવાલના પ્રકાશનને કારણે સામાજીક કાર્ય વ્યવસાયમાં સામુદાયિક સંગઠન શબ્દ એક મહત્ત્વપૂર્ણ વિભાવના બની ગયો હતો જેમાં સામાજીક કાર્યની પદ્ધતિ તરીકે સામુદાયિક સંસ્થાને ઓળખવામાં આવી હતી.

❖ સામુદાયિક સંગઠનની વિભાવનાઓ :

સામુદાયિક સંગઠન એ સમાજકાર્ય વ્યવસાયની પ્રાથમિક પદ્ધતિઓમાંની એક છે. તે સમુદાયની સમસ્યાઓના નિરાકરણ માટે સમુદાયોમાં હસ્તક્ષેપ સાથે વ્યવહાર કરે છે. સામુદાયિક સંગઠન શબ્દના અનેક અર્થો છે. તેનો વારંવાર સામુદાયિક કાર્ય, સમુદાય વિકાસ અને સામુદાયિક એકત્રીકરણ માટે સમાનાર્થી તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે, સામુદાયિક સંગઠન એટલે સમુદાયને તેની સમસ્યાઓ ઉકેલવામાં મદદ કરવી. ભારતમાં સમાજકાર્ય વ્યવસાયના સંદર્ભમાં, આ શબ્દનો ઉપયોગ સમુદાયના જીવનમાં હસ્તક્ષેપ કરવા માટે સમાજકાર્યની પદ્ધતિ દર્શાવવા માટે થાય છે.

"સમુદાય સંસ્થા" શબ્દ સમુદાય સ્થરે પ્રવૃત્તિઓની શ્રેણીને આવરી લે છે જેનો ઉદ્દેશ્યમાં ઈચ્છિત સુધારો લાવવાનો છે. વ્યક્તિઓ, જૂથો અને પડોશીઓની સામાજિક સુખાકારી. સામુદાયિક આયોજન એ સતત સામાજિક પરિવર્તન લાવવા માટે લોકશાહી સાધન બનાવવાનું છે. મૂળભૂત રીતે, સમુદાય સંગઠન અને સમુદાય વિકાસ એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ તરીકે એકબીજા સાથે સંકળાયેલા છે. સમુદાય સંગઠનમાં બેનો સમાવેશ થાય છે. સમુદાય અને તેના સંગઠનને ભૌગોલિક સીમાઓના સંદર્ભમાં વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે. સમાજકાર્યના દૃષ્ટિકોણથી સમુદાય એ કોઈ પણ ક્ષેત્ર છે જ્યાં સામાજિક કલ્યાણ ક્ષેત્રે લોકો સામાન્ય હિતો ધરાવે છે અને જ્યાં તે એક નાનો સમુદાય, શહેરનો એક વિભાગ હોઈ શકે છે. સમગ્ર શહેર, એક મહાનગર વિસ્તાર, દેશ, રાજ્ય અથવા રાષ્ટ્ર જ્યારે સંસ્થા એ એક પ્રક્રિયા છે જેના દ્વારા સમુદાયના લોકો માટે તમામ પ્રકારની સામાજિક સેવાઓના સંકલનમાં સામેલ એજન્સીની સમસ્યાઓનું નિરાકરણ શક્ય બને છે. આર્થિક, વિકાસ, આરોગ્ય, કલ્યાણ અને અન્ય જેવી એજન્સીઓ. સમુદાય સંગઠન મોટા જૂથો અને સંગઠનાત્મક એકમોમાં ફેરફારોનું સર્જન

કરે છે. સામુદાયિક સંગઠનના પ્રયાસો, તેમના સ્વભાવથી, પરિસ્થિતિઓમાં અથવા પર્યાવરણમાં પરિવર્તન લાવે છે જે બદલામાં વ્યક્તિગત સુખાકારીને અસર કરે છે. સામુદાયિક સમસ્યા-નિવારણની પહેલ માટે સરકારી એકમો સહિત સમુદાયના નેતાઓની ભાગીદારી જરૂરી છે, વંશીય અને ધાર્મિક સંગઠનો, અને વ્યાવસાયિક, ઉપભોક્તા અને નાગરિક જૂથો. તે લોકો કે જેઓ સમુદાય પરિવર્તનમાં ભાગ લે છે તે સમુદાયથી સમુદાયમાં અલગ અલગ હોય ચે, જે સમુદાયની ક્રિયા દ્વારા સંબોધવામાં આવતી ચોક્કસ સમસ્યા પર આધાર રાખે છે. (ડુબોઈસ, અને મિલિ, 1999).

❖ **સામુદાયિક સંસ્થાના ઉદ્દેશ્યો :**

- ઉપલબ્ધ સંસાધનો અને લોકોની અનુભૂતિની જરૂરિયાતો વચ્ચે ગોઠવણ લાવવા.
- સંસાધનો અને જરૂરિયાતો વિશે માહિતી મેળવવા માટે.
- લોકોને સમુદાયના કલ્યાણ માટે કામ કરવા માટે જાગૃત કરવા
- આયોજન અને ક્રિયા માટે અવાજનું ગ્રાઉન્ડ બનાવવું
- લોકોમાં સહકાર એકીકરણ અને એકતાની ભાવના પેદા કરવી
- વિકાસશીલ સામુદાયિક કાર્યક્રમોમાં વધુ સારી ભાગીદારી લેવા માટે લોકોને પ્રોત્સાહિત કરવા.
- સમુદાયને અસર કરતી અને પ્રગતિ અને વિકાસના માર્ગમાં અવરોધરૂપ વિવિધ સમસ્યાઓના કારણોને પ્રકાશિત કરવા.
- લોકોની મૂળભૂત પરિપૂર્ણતા માટે જરૂરી કાર્યક્રમોનો અમલ કરવો.
- મૂળભૂત જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવા અને સમસ્યાઓના નિવારણ માટે યોગ્ય મેદાન બનાવવા માટે સંસાધનોને એકત્ર કરવા.
- વ્યક્તિઓ, જૂથો અને સંસ્થા વચ્ચે તેમના મુદ્દા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા અને પરિપૂર્ણતા માટે તેમના ઉદ્દેશ્યોને પડકારવા માટે સંકલન લાવવા.

❖ **સમુદાય સંગઠનના ઘટકો :**

સામુદાયિક સંગઠનમાં સામુદાયિક કાર્યના પાંચ મહત્ત્વના ઘટકો છે :

- **સમુદાય :** સમાજકાર્ય પરિભાષામાં શબ્દનો ઉપયોગ નિર્ધારિત ભૌગોલિક સ્થાનની અંદર લક્ષિત વસ્તીને દર્શાવવા માટે થાય છે. જો કે, આધુનિક સમાજોમાં ગામડાં, નગરો, શહેરો અને મેટ્રોપોલિટન પ્રદેશોમાં સામાજિક જીવનની ગૂંચવણભરી વિવિધ સેટિંગ્સ સાથે સમુદાયની પ્રકૃતિ બદલાય છે.
- **જૂથો :** ભારતમાં, એમાં રહેતા જૂથો જોવાનું સામાન્ય છે. જાતિ, વ્યવસ્થા, ધર્મ અને સ્થળાંતરના આધારે ચોક્કસ વિસ્તાર કે જેનો અર્થ ભાષાકીય જોડાણ પણ થઈ શકે છે. આ ચોક્કસ વિભાગો સમુદાયમાં નિર્માણ કરે છે. વ્યવસાયિક સમાજકાર્યકર માટે વિભિન્ન જૂથો પર પરંપરાની પકડ એ વિશ્લેષણનો બીજો મહત્ત્વપૂર્ણ મુદ્દો છે.

- **વ્યક્તિ :** સમાજકાર્યના મૂળભૂત મૂલ્યોમાંનું એક પ્રેક્ટિસ એ મનુષ્યના જન્મજાત મૂલ્ય અને ગૌરવમાં વિશ્વાસ છે. તેથી, ભલે અંતિમ હેતુ સમગ્ર સમુદાયમાં કલ્યાણ સેવાઓનો પરિચય આપવાનો હોય અથવા જૂથ સાથે કામ કરવાનો હોય, કાર્યકર હંમેશા સમુદાયના દરેક સભ્યના મહત્ત્વ પ્રત્યે સભાન હોય છે.
- **સમાજકાર્યકર :** સમાજકાર્યકર એ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. સમુદાય સંગઠનનો ઘટક. સમુદાયો સાથે કામ કરવા માટે તેની પાસે વૈજ્ઞાનિક સ્વભાવ અને કૌશલ્ય હોવું જરૂરી છે. ભાષા, નવા રીતરિવાજો, અજાણ્યા વર્તન પેટર્ન વગેરે જેવી ઘણી વસ્તુઓ શીખવી પડશે.
- **એજન્સી :** એજન્સીની પ્રકૃતિ, જે લોકો નીતિગત નિર્ણયો લે છે, જે રીતે આ નિર્ણયો લેવામાં આવે છે, ભંડોળના સ્ત્રોતો અને સંસ્થાના રાજકીય જોડાણ, આ તમામની ભારતમાં અન્ય ત્રીજા સામુદાયિક કાર્ય પર નોંધપાત્ર અસર પડે છે - વિશ્વના દેશો.

❖ સામુદાયિક સંગઠનની વ્યાખ્યા :

- મુરી જી.રોસના જણાવ્યા મુજબ : “સમુદાય સંગઠન એ એક પ્રક્રિયા છે જેના દ્વારા સમુદાય તેની જરૂરિયાતો અથવા ઉદ્દેશ્યોને ઓળખે છે, આ જરૂરિયાતો અથવા ઉદ્દેશ્યો પર કામ કરવા માટે આત્મવિશ્વાસ અને ઈચ્છા વિકસાવે છે, સંસાધનો શોધે છે (આંતરિક અથવા બાહ્ય) આ જરૂરિયાતો અથવા ઉદ્દેશ્યો સાથે વ્યવહાર કરવા માટે તેમના સબંધમાં પગલાં લેવામાં આવે છે, અને આમ કરવાથી સમુદાયમાં સહકાર અને સહયોગના વલણ અને પ્રથાઓને વિસ્તૃત અને વિકસિત કરે છે.”
- ઓર્થર ડુર્હાનના મતે : “સામાજિક કલ્યાણ માટેની સામુદાયિક સંસ્થા એ ભૌગોલિક વિસ્તાર અથવા સેવાના વિશિષ્ટ ક્ષેત્રમાં સામાજિક કલ્યાણની જરૂરિયાતો અને સામાજિક સંસાધનો વચ્ચે ગોઠવણ લાવવા અને જાળવાની પ્રક્રિયા છે.”
- એડ્યુઅર્ડ સી. લિન્ડેમેને સામુદાયિક સંસ્થાને વ્યાખ્યાયિત કરી હતી કે “સમુદાય સંગઠન એ સામાજિક સંગઠનનો તે તબક્કો છે જે સમુદાય દ્વારા તેની બાબતોને લોકશાહી રીતે નિયંત્રિત કરવા અને તેના નિષ્ણાતો, સંસ્થાઓ, એજન્સીઓ અને સંસ્થાઓ પાસેથી સર્વોચ્ચ સેવાઓ મેળવવા માટે સભાન પ્રયાસની રચના કરે છે. માન્ય આંતર સબંધોના માધ્યમથી.”
- વોલ્ટર ડબલ્યુ. પેટિટે તેને વ્યાખ્યાયિત કર્યું હતું કે - “સમુદાય સંગઠન એ કદાચ લોકોના જૂથને તેમની સામાન્ય જરૂરિયાતોને ઓળખવામાં અને આ જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવામાં મદદ કરવા માટે શ્રેષ્ઠ રીતે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે.”

❖ સમુદાય સંગઠનની લાક્ષણિકતાઓ :

- **સામુદાયિક સંગઠન એ એક પ્રક્રિયા છે :-** તે એક એવી પ્રક્રિયા છે જેના દ્વારા સમુદાયની જરૂરિયાતોને પ્રાપ્ત કરવા માટે સમુદાયની ક્ષમતાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સમુદાય આયોજક પ્રક્રિયાને સભાનપણે અને હેતુપૂર્વક કરે છે.

- **જરૂરિયાતો અને સંસાધનોની ઓળખ :-** સમુદાય આયોજક સમુદાયને જરૂરિયાતો અને સંસાધનોને ઓળખવામાં મદદ કરે છે. તે સમુદાયની જરૂરિયાતો અને સંસાધનો વચ્ચે સુમેળભર્યું સંયોજન લાવે છે.
- **સેવાર્થી તરીકે સમુદાય :-** આ પ્રક્રિયા સમુદાય સંગઠનમાં સમગ્ર સમુદાયને સેવાર્થી તરીકે ગણવામાં આવે છે.
- **સમુદાયના આયોજકની ભાગીદારી :-** સમુદાય આયોજક સમુદાયને તેની જરૂરિયાતોને ઓળખવામાં, કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવામાં અને તેના કાર્યક્રમોનું મૂલ્યાંકન કરવામાં તેની સુવિધાની ભૂમિકાઓ દ્વારા મદદ કરે છે.

2.3 ભારતમાં સામુદાયિક સંગઠનનો અવકાશ અને પ્રકૃતિ :

1. સામુદાયિક સંગઠનનો ઈતિહાસ :

- સામાજિક કલ્યાણ માટે સામુદાયિક સંસ્થાના પ્રથમ પ્રયાસો ઈંગ્લેન્ડમાં ગરીબીની તીવ્ર સમસ્યાને દૂર કરવા માટે શરૂ કરવામાં આવ્યા હતા.
- તેના પ્રકારનો પ્રથમ પ્રયાસ ઈંગ્લેન્ડમાં એલિઝાબેથન ગરીબ કાયદો (1601) હતો, જેની સ્થાપના જરૂરિયાતમંદોને સેવાઓ પૂરી પાડવા માટે કરવામાં આવી હતી.
- સામુદાયિક સંગઠનના ઈતિહાસમાં અન્ય એક મહત્ત્વપૂર્ણ સીમાચિહ્ન એ છે કે 1880 દરમિયાન ઈંગ્લેન્ડમાં સખાવતી રાહત અને દમનને દબાવી રાખવાની લંડન સોસાયટીની રચના અને સેટલમેન્ટ હાઉસ મૂવમેન્ટની ઉત્પત્તિ.
- આ હિલચાલની યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઑફ અમેરિકામાં મોટી અસર થઈ હતી. 1880માં ચેરિટી સંસ્થાની સ્થાપના ચેરિટી એ રાહતના ક્ષેત્રમાં તર્ક સંગત વ્યવસ્થા કરવા માટે કરવામાં આવી હતી.
- યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં મુખ્ય સમુદાય સંગઠન પ્રવૃત્તિઓને ત્રણ સમયગાળામાં વર્ગીકૃત કરી શકાય છે.

❖ **ચેરિટી સંસ્થા સમયગાળો 1870-1917 :**

- આ યુગ એસએમાં સામાજિક કલ્યાણની શરૂઆત છે. યુ.એસ.એ.માં (COS) ચેરિટી સંસ્થાની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ ચળવળ 1869માં સ્થાપિત લંડન ચેરિટી સંસ્થાના પ્રભાવથી શરૂ થઈ હતી.

❖ **ચેરિટી સંસ્થા બે બાબતો વિશે ચિંતિત હતી :**

- પરિવારો અને જરૂરી વ્યક્તિઓને પર્યાપ્ત વ્યક્તિગત સેવાઓ પૂરી પાડવી.
- સામાજિક કલ્યાણમાં સમસ્યાઓ ઉકેલવા પગલાં લો.

આ સેવાઓ ઉપરાંત COS એ વિવિધ કલ્યાણ એજન્સીઓ વચ્ચે સહકારને પ્રોત્સાહન આપવા માટે પણ પહેલ કરી. ચેરિટી સંસ્થાની આ ચળવળમાંથી આવી બીજી ઘણી સેવાલક્ષી સંસ્થાઓ ઉભરી આવી છે જેમ કે સમાજ સેવા વિનિમય, સમુદાય કલ્યાણ પરિષદો, સામાજિક સંસ્થાઓની પરિષદો.

ફેડરેશનનો ઉદય 1917 થી 1935 : તે સમયગાળો છે જ્યાં આપણે ભંડોળ અને કાઉન્સિલ (community chests and councils of America - CCC)નો વિકાસ જોઈ શકીએ છીએ. તે 1917માં યુદ્ધ ભંડોળના ઉદય સાથે શરૂ થયું હતું અને સામાજિક સુરક્ષા અધિનિયમના અમલ સાથે સમાપ્ત થયું હતું. જેણે 1935માં જન કલ્યાણ કાર્યક્રમોના વિકાસ માટેનો તબક્કો સેટ કર્યો હતો. પ્રથમ વિશ્વ યુદ્ધ પછી મોટી સંખ્યામાં ભંડોળ અને કાઉન્સિલ આવી હતી. અમેરિકન એસોસિએશન ફોર સામુદાયિક સંગઠનનું આયોજન 1918માં ભંડોળ અને કાઉન્સિલ માટે રાષ્ટ્રીય એજન્સી તરીકે કરવામાં આવ્યું હતું અને તે પાછળથી સામુદાયિક ભંડોળ એન્ડ કાઉન્સિલ ઓફ (community chests and councils of America - CCC) અમેરિકા તરીકે જાણીતું બન્યું હતું.

❖ **સામુદાયિક ભંડોળ :**

community chests and councils of America - CCC એ સ્વૈચ્છિક કલ્યાણ એજન્સી, નાગરિકો અને કલ્યાણ એજન્સીઓની સહકારી સંસ્થા છે, જે સમુદાય કલ્યાણની ઉત્પત્તિ માટે શક્તિશાળી સ્થાનિક બળ છે જે મોટા ભંડોળનું સંચાલન કરે છે. તેના બે કાર્યો છે. તે સમુદાય દ્વારા ભંડોળ એકત્ર કરે છે.

વ્યાપક અપીલ અને વ્યવસ્થિત બજેટ પ્રક્રિયા અનુસાર તેનું વિતરણ કરે છે. બીજું તે સહકારી આયોજનને પ્રોત્સાહન આપે છે. સમુદાયોના સામાજિક કલ્યાણનું સંકલન અને વહીવટ.

❖ **વિસ્તરણ અને વ્યાવસાયિક વિકાસનો સમયગાળો 1935 થી અત્યાર સુધીનો સમય :**

આ સમયગાળા દરમિયાન, જાહેર કલ્યાણ માટે ફાઈ કરવામાં સમુદાય સંગઠન પ્રક્રિયાનો વધુ ઉપયોગ. આ યુગનું નોંધપાત્ર મહત્ત્વ ફેડરલ સિક્યુરિટી એજન્સીની સ્થાપના છે જ્યાં સરકારની મહત્તમ ભાગીદારી છે. કલ્યાણ કાર્યક્રમોમાં. 1946માં એજન્સીને મજબૂત અને પુનઃસંગઠિત કરવામાં આવી હતી જેના પગલે 1953માં આરોગ્ય, શિક્ષમ અને કલ્યાણ વિભાગની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી.

સામુદાયિક વિકાસના ઈતિહાસમાં બીજો વિકાસ બીજા વિશ્વયુદ્ધના પગલે જોવા મળે છે. યુદ્ધ સમયની જરૂરિયાતો ખૂબ જ ખાસ અને નિર્માયક હતી. આ સમય દરમિયાન ઘણી પરિષદો અને સમુદાય યુદ્ધ સેવાઓ મોખરે આવી. તેમાંથી (યુ.એસ.ઓ) સંયુક્ત સેવા સંસ્થા મુખ્ય મહત્ત્વ ધરાવે છે કારણ કે તે લશ્કરી કર્મચારીઓ અને સંરક્ષણ સમુદાયોની જરૂરિયાતો પૂરી પાડતા ઘણા દળોનું જોડાણ હતું. સમયગાળાની અન્ય આકર્ષક લાક્ષણિકતાઓ છે.

સ્વયંસેવક સેવામાં પુષ્કળ વધારો એટલે કે સંરક્ષણ પરિષદ, અમેરિકન રેડ ક્રોસ અને USO જે સ્વયંસેવકોનું સંકલન અને ભરતી કરે છે. અન્ય વિકાસ જે યુદ્ધ સમયે થયો હતો તે શ્રમ એ સમાજકાર્ય વચ્ચેના ગાઢ સબંધનો વિકાસ છે, જે સમુદાયની ઉત્પત્તિ માટે મહાન મહત્ત્વ તરીકે ગણવામાં આવે છે.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી જે અન્ય વિકાસ થયો છે તે નીચે મુજબ છે જે સમુદાય સંગઠન વિસ્તાર માટે ખૂબ જ વિશિષ્ટ છે.

- શારીરિક અને માનસિક રીતે અશક્ત લોકોનું પુનર્વસન
- માનસિક સ્વાસ્થ્ય આયોજન, વૃદ્ધત્ત્વની સમસ્યાઓ
- કિશોર અપરાધની રોકથામ અને સારવાર.

થીસીસ મુદ્દાઓને સંબોધવા માટે અલગ સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી અને અમે સમુદાયની ઉત્પત્તિના ક્ષેત્રમાં આંતરરાષ્ટ્રીય એજન્સીઓના પ્રવેશને જોઈએ છીએ. સામુદાયિક સંગઠનમાં વર્તમાન પરિસ્થિતિ એ નવા સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમોનો ઉદભવ છે, જેનો હેતુ આંતરરાષ્ટ્રીય સામાજિક કલ્યાણમાં ઓછા વિસ્તારોમાં સેવાઓ પૂરી પાડવાનો છે. તેથી વર્તમાન એજન્ડા સમગ્ર સમુદાય સાથે કામ કરવા અને સ્વ-સહાય પર વધુ ભાર આપવા પર છે.

❖ **યુકેમાં સામુદાયિક સંગઠન :**

બોલ્ડોક (1974) એ યુ.કે.માં ઐતિહાસિક વિકાસને ચાર તબક્કામાં ડ્રાઈવ કરીને સારાંશ આપ્યો છે.

- **પ્રથમ તબક્કો 1880-1920 :-** આ સમયગાળા દરમિયાન સામુદાયિક કાર્યને મુખ્યત્ત્વે સમાજકાર્યની પદ્ધતિ તરીકે જોવામાં આવતું હતું. તે વ્યક્તિઓને તેમના સામાજિક ગોઠવણોને વધારવામાં મદદ કરવાની પ્રક્રિયા તરીકે ગણવામાં આવી હતી. તે સ્વૈચ્છિક એજન્સીઓના કાર્યને સંકલન કરવા માટે મુખ્ય ખેલાડી તરીકે કામ કરે છે.
- **બીજો તબક્કો 1920-1950 :-** આ સમયગાળામાં સામાજિક મુદ્દાઓ અને સમસ્યાઓનો સામનો કરવાની નવી રીતોનો ઉદ્ભવ જોવા મળ્યો. સામુદાયિક સંગઠન શહેરી વિકાસ માટે કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારના કાર્યક્રમ સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલું હતું. આ સમયગાળામાં મહત્ત્વનો વિકાસ સામુદાયિક સંગઠન ચળવળ સાથે તેનું જોડાણ હતું.
- **ત્રીજો તબક્કો 1950 પછી :-** તે પડોશી વિચારની પ્રતિક્રિયા તરીકે ઉભરી આવ્યો, જેણે બીજા તબક્કા માટે વૈચારિક તબક્કો પૂરો પાડ્યો. તે સમયગાળો હતો જે આપણે સમાજકાર્યના વ્યાવસાયિક વિકાસને જોતા હતા. મોટાભાગના શિક્ષકો અને આયોજકોએ હાલની વ્યવસ્થામાં રહેલી ખામીઓનું વિશ્લેષણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. તે એવો સમયગાળો પણ હતો જ્યાં સમાજકાર્યકરોએ વ્યાવસાયિક ઓળખની માંગ કરી હતી.
- **ચોથો તબક્કો :-** તે સમયગાળો છે જેણે સમુદાયની ક્રિયામાં સામેલગીરીને ચિહ્નિત કરી છે. તે સામુદાયિક કાર્ય અને સમાજકાર્યના સબંધ પર પ્રશ્ન ઉઠાવે છે. આમ તેને આમૂલ સામાજિક ચળવળના સમયગાળા તરીકે જોવામાં આવતું હતું અને આપણે સત્તા સાથે સમુદાયના સંઘર્ષો જોઈ શકીએ છીએ. આ સમયગાળા દરમિયાન સમાજકાર્યકરો અને સમુદાયનું સંગઠન બિન-વ્યાવસાયીકરણ કરવામાં આવ્યું હતું. આમ આ સમયગાળા દરમિયાન સમુદાયના કાર્યમાં સંઘર્ષોત્મક વ્યૂહરચનાઓ રજૂ કરવામાં આવી હતી, જો કે હાલમાં પણ આ મુદ્દા પર કોઈ સર્વસંમતિ નથી (બાલ્ડોક 1974).

❖ ભારતમાં સામુદાયિક સંગઠનનો ઈતિહાસ :

- ➢ સામુદાયિક સંસ્થાના મૂળ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં ચેરિટી સંસ્થાઓમાં છે. તેઓ લોકોની જરૂરિયાતને સમજ્યા અને લોકોને તેમના કામનું સંકલન કરવા માટે સંગઠિત કરવા માટે જોડાયા.
- ➢ મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ સામાજિક કલ્યાણ, ભંડોળ ઊભું કરવું, સામાજિક કાયદા માટે અધિનિયમ મેળવવા અને કલ્યાણ પ્રવૃત્તિઓનું સંકલન હતું. આ બધી પ્રવૃત્તિઓ પાછળની ભાવના દાનની હતી.
- ➢ ભારતમાં, દાનની વિભાવનાના મૂળ ધાર્મિક ફિલસૂફીમાં ઊંડા છે. 1937 માં ભારતમાં સમાજકાર્ય શિક્ષણની શરૂઆત થઈ તે પહેલાં પણ, સામુદાયિક કાર્ય સ્થાને હતું.
- ➢ પરંતુ પ્રથમ તબક્કામાં 1937 થી 1952 દરમિયાન સામુદાયિક કાર્ય નિષ્ક્રિય તબક્કામાં હતું. આ સમયગાળા દરમિયાન સમાજકાર્ય તેની બાલ્યાવસ્થામાં હતું અને ઘણા લોકોને સામુદાયિક સેટિંગ્સમાં નોકરી આપવામાં આવી ન હતી. ત્યાં ભાગ્યે જ કોઈ નોકરીઓ હતી જેણે સમુદાયના સંગઠન માટે શરૂઆત કરી. પ્રોફેશનલ્સ કેસવર્ક સેટિંગ્સમાં કામ કરવાનું પસંદ કરે છે.
- ➢ તે 1952માં ભારતમાં સમુદાય વિકાસ પ્રોજેક્ટ શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો અને તેની સાથે આપણે સમુદાય કાર્યના નવા યુગનો ઉદ્ભવ શોધીએ છીએ. ભારતમાં સામુદાયિક વિકાસનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય ગ્રામીણ લોકોને તેમની જરૂરિયાતો માટે જાગૃત કરવાનો હતો, તેમનામાં વધુ સારા જીવન માટેની મહત્ત્વાકાંક્ષાની ભાવના કેળવવાનો અને તેમની સમસ્યાઓનો ઉકેલ શોધવા માટે તેમના અધિકાર અને શક્તિ વિશે જાગૃત કરવાનો હતો.
- ➢ મુખર્જીના મતે (1961) સમુદાય વિકાસ એ છે "સક્રિય ભાગીદારી સાથે અને સમુદાયની પહેલ સાથે જો શક્ય હોય તો સમગ્ર સમુદાય માટે વધુ સારા જીવનને પ્રોત્સાહન આપવા માટે રચાયેલ ચળવળ" તેમના મત મુજબ સમુદાય વિકાસને બે પ્રક્રિયાઓમાં વિભાજિત કરી શકાય છે. 1. વિસ્તરણ શિક્ષણ, 2. સમુદાય સંગઠન, વિસ્તરણ મુખરજીએ ગામમાં ત્રણ સંસ્થાઓ સ્થાપી.

  1. ગ્રામ પંચાયત
  2. ગ્રામ સહકારી
  3. ગામડાની શાળા

- ➢ સામુદાયિક વિકાસનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય એવી પદ્ધતિઓ દ્વારા ગામડાઓના સમુદાયોનો વિકાસ કરવાનો છે, જે ઈચ્છિત ધ્યેયો સિદ્ધ કરવા માટે જરૂરી મોટા ભાગનું કામ કરવા માટે ગ્રામજનોને પોતાને ઉત્તેજીત કરશે, પ્રોત્સાહિત કરશે અને મદદ કરસે. જે ફેરફારોની કલ્પના અને પ્રચાર કરવામાં આવે છે. તેમાં લોકોની ભાગીદારી હોવી જોઈએ અને તેમને સ્વીકાર્ય હોવા જોઈએ અને તેમના દ્વારા અમલમાં મૂકવું જોઈએ.

2. ભારતમાં સામુદાયિક સંગઠનનો અવકાશ અને પ્રકૃતિ :

❖ સામુદાયિક સંગઠનનો અવકાશ :

સમુદાય સંગઠન એ આધુનિક સમાજકાર્યની તાજેતરની અને વિકાસશીલ શાખા છે. તેથી, તેનો અવકાશ તે નિર્ધારિત નથી. જો કે, સામુદાયિક સંસ્થાનો આર્થિક ઉત્થાન, શિક્ષણ, આરોગ્ય, માર્ગ અને આવાસ, મનોરંજન અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ, સામાજિક સેવાઓ અને સામુદાયિક જીવનમાં તેનો અવકાશ છે. સમુદાય સંગઠનનું મહત્ત્વ નીચે મુજબ છે.

i. તે લોકોમાં સહભાગિતાની ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપે છે.

ii. તે ભૌતિક અને મનોરંજક લક્ષ્યો તરફ વ્યક્તિગત પ્રગતિ લાવે છે.

iii તે એકબીજાની વ્યક્તિગત સ્વીકૃતિ અને પ્રશંસા કરવામાં મદદ કરે છે.

iv તે લોકોના અધિકારો અને હિત માટે આદરનું વાતાવરણ બનાવે છે.

v. તે સમુદાયના લોકોમાં સબંધ અને પડોશીની ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપે છે અને તે રીતે તંદુરસ્ત સમુદાય જીવનનો વિકાસ કરે છે.

➢ ભારત જેવા સ્થળે, વસ્તીનો મોટો ભાગ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રહે છે અને શહેરી ઝૂંપડપટ્ટી સમુદાયોમાં નોંધપાત્ર કદ ધરાવે છે. તેઓ વિવિધ સમસ્યાઓનો સામનો કરે છે. આ સમસ્યાઓ રોજિંદા જીવન ટકાવી રાખવાની સમસ્યાઓથી માંડીને અન્ય બૃહદ સ્થરના મુદ્દાઓ જેવી કે શિક્ષણ અને રોજગારીની તકોનો અભાવ, સરકારની વિવિધ યોજનાઓ અને તેમના માટે બનાવવામાં આવેલી નીતિઓ અંગે જાગૃતિનો અભાવ છે. આવી પરિસ્થિતિઓમાં સામુદાયિક સંગઠન એ ભારતમાં સમાજકાર્યની સૌથી વધુ વ્યાપક રીતે અપનાવાયેલી અને સૌથી અસરકારક પદ્ધતિ છે. ભૂતકાળના ઈતિહાસમાં ગાંધી અને વિનોબા જેવા વિવિધ નેતાઓ દ્વારા સમુદાય સંગઠનની વિવિધ પદ્ધતિઓ અને અભિગમોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે અને તેઓએ તેમના પ્રયાસોમાં નોંધપાત્ર સફળતા મેળવી છે. સમુદાયો એવી જગ્યાઓ પણ છે જ્યાં આપણે પ્રવૃત્તિઓની વિશાળ શ્રેણીના સાક્ષી બનીએ છીએ.

❖ સામુદાયિક સંગઠનની પ્રકૃતિ :

સામુદાયિક સંગઠન એ સમાજકાર્યની એક પદ્ધતિ છે. ગતિશીલ વાતાવરણમાં સામાન્ય ધ્યેયો હાંસલ કરવા માટે તે લોકો, માળખું અને ટેકનોલૉજીથી બનેલી સામાજિક વ્યવસ્થા છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, સામુદાયિક સંગઠન એ માનવ સંગઠન છે, જ્યાં બે કે તેથી વધુ લોકો ચોક્કસ સામાન્ય ધ્યેય અને સાધનસામગ્રી સાથે આવે છે અને આયોજિત સંયુક્ત પ્રયાસો અને ટીમ વર્ક દ્વારા ચોક્કસ સામાન્ય લક્ષ્યો હાંસલ કરવાની ઈચ્છા ધરાવે છે. સામુદાયિક સંગઠન એ મૂળભૂત માળખું છે જે વ્યક્તિને અસરકારક રીતે સાથે કામ કરવા અને સંકલિત જૂથ પ્રયત્નો દ્વારા નિર્ધારિત લક્ષ્યોને પ્રાપ્ત કરવા સક્ષમ બનાવે છે. તે મેનેજમેન્ટ માટે વ્યવસ્થાપક કાર્યોનો ઉપયોગ કરવાનું માધ્યમ છે. એ જ રીતે સામુદાયિક સંગઠન એ નેટવર્કિંગ અને પરસ્પર નિર્ભર વ્યક્તિઓનો સંગ્રહ છે જે સામાન્ય ધ્યેયો તરફ કામ કરે છે અને જેમના સબંધો ચોક્કસ માળખા અનુસાર નક્કી કરવામાં આવે છે અને તેમના સમુદાયમાં ફેરફારો લાવે છે.

2.4 સારાંશ :

નિષ્કર્ષમાં, સમુદાય સંગઠન એ એક આયોજિત પ્રક્રિયા છે જે સમુદાયની ક્રિયાઓને હાલની સામાજિક રચનાઓ અને ઉપલબ્ધ સંસાધનોનો, આંતરિક તેમજ બાહ્ય, સમુદાયના લક્ષ્યોને પૂર્ણ કરવા માટે સક્ષમ બનાવવા માટે સક્ષમ બનાવે છે. આને ધ્યાનમાં રાખીને, સમુદાયના સંગઠન પરનું આ પ્રકરણ વિદ્યાર્થીઓને સમુદાય વિશે વ્યાપક દૃષ્ટિકોણ પ્રદાન કરવા અને તેમને સમુદાય સંગઠન પ્રક્રિયાના વિવિધ પાસાઓથી વાકેફ કરવા સક્ષમ બનાવવા માટે લખવામાં આવ્યું છે.

❖ **ચાવીરૂપ શબ્દો :**

➢ **સમુદાય :** સમુદાય એ લોકોનો સમૂહ છે જેઓ છે. એકસાથે જેઓ એક સમાન ધ્યેય તરફ કામ કરી રહ્યા છે જેઓ સમાન માન્યતા ધરાવે છે અને મુશ્કેલ સમયમાં એકબીજાને મદદ કરે છે.

➢ **સમુદાય :** સામુદાયિક વિકાસમાં નવા મેન્યુફેક્ચરિંગ પ્લાન્ટ્સ અથવા સમુદાયમાં રોજગારના અન્ય સ્ત્રોતો શોધીને વિકાસ આર્થિક પાયાના વિસ્તરણનો સમાવેશ થઈ શકે છે. સામુદાયિક વિકાસમાં આર્થિક અને બિન-આર્થિક બંને પ્રકારના જીવનના વિવિધ પાસાઓને સુધારવા માટે સામાજિક અથવા રાજકીય પગલાં માટે લોકો અને જૂથોને સંગઠિત કરવાનો સમાવેશ થઈ શકે છે.

➢ **સામુદાયિક :** સામુદાયિક સંસ્થા એ એવી પ્રક્રિયા છે જેના દ્વારા સમુદાય જરૂરિયાતો અથવા ઉદ્દેશ્યોને ઓળખે છે, પગલાં લે સંગઠન છે અને આ પ્રક્રિયા દ્વારા સમુદાયમાં સહકારી અને સહયોગી વલણ અને પ્રથાઓ વિકસાવે છે.

➢ **અવકાશ :** અવકાશ એ વિસ્તાર અથવા વિષયની હદ છે. બાબત કે જે કંઈક સાથે વહેવાર કરે છે અથવા જેની સાથે તે સબંધિત છે.

2.5 તમારી પ્રગતિ તપાસો :

1. સમુદાય સંગઠન વ્યાખ્યાયિત કરો
2. સમુદાય વિકાસની વ્યાખ્યા આપો
3. સમુદાયના કોઈપણ ત્રણ લક્ષણોની યાદી બનાવો.
4. સામુદાયિક સંગઠનના કોઈપણ બે અવકાશ આપો.

2.6 તમારી પ્રગતિ તપાસોના જવાબો :

1. મુરી જી.રોસના જણાવ્યા મુજબ : “સમુદાય સંગઠન એ એક પ્રક્રિયા છે જેના દ્વારા સમુદાય તેની જરૂરિયાતો અથવા ઉદ્દેશ્યોને ઓળખે છે, આ જરૂરિયાતો અથવા ઉદ્દેશ્યોને ઓર્ડર (અથવા રેન્ક), આ જરૂરિયાતો અથવા ઉદ્દેશ્યો પર કામ કરવા માટે આત્મવિશ્વાસ અને ઈચ્છા વિકસાવે છે, સંસાધનો શોધે છે (આંતરિક અથવા બાહ્ય) આ જરૂરિયાતો અથવા ઉદ્દેશ્યો સાથે વ્યવહાર કરવા માટે તેમના સબંધમાં

પગલાં લેવામાં આવે છે, અને આમ કરવાથી સમુદાયમાં સહાકર અને સહયોગના વલણ અને પ્રથાઓને વિસ્તૃત અને વિકસિત કરે છે."

2. "હેમિલ્ટન (1992) એ સમુદાયના વિકાસને આ રીતે વ્યાખ્યાયિત કર્યું હતું - ક્રમમાં શક્ય તેટલી વ્યાપક શ્રેણીની સમુદાય સુધારણા સમસ્યાઓના અસરકારક ઉકેલમાં તેમની લોકશાહી ભાગીદારી માટે જરૂરી વલણ, કૌશલ્ય અને વિભાવનાઓ પ્રાપ્ત કરવા માટે વ્યક્તિઓને મદદ કરવા માટે એક આયોજિત અને સંગઠિત પ્રયાસ. તેમની ક્ષમતાના વધતા સ્થર દ્વારા અગ્રતા નક્કી કરવામાં આવે છે."

3. સમુદાય સંગઠનની લાક્ષણિકતાઓ છે :

   - સામુદાયિક સંગઠન એ એક પ્રક્રિયા છે - તે એક એવી પ્રક્રિયા છે જેના દ્વારા સમુદાયની જરૂરિયાતોને પ્રાપ્ત કરવા માટે સમુદાયની ક્ષમતાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સમુદાય આયોજક પ્રક્રિયાને સભાનપણે અને હેતુપૂર્વક કરે છે.
   - જરૂરિયાતો અને સંસાધનોની ઓળખ - સમુદાય આયોજક સમુદાયને જરૂરિયાતો અને સંસાધનો ઓલખવામાં મદદ કરે છે. તે સમુદાયની જરૂરિયાતો અને સંસાધનો વચ્ચે સુમેળભર્યું સંયોજન લાવે છે.
   - સામુદાયિક સંગઠનનો કાર્યક્ષેત્ર :
     - તે લોકોમાં સહભાગિતાની ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપે છે.
     - તે ભૌતિક અને મનોરંજક લક્ષ્યો તરફ વ્યક્તિગત પ્રગતિ લાવે છે.
     - તે એકબીજાની વ્યક્તિગત સ્વીકૃતિ અને પ્રશંસા કરવામાં મદદ કરે છે.
     - તે લોકોના અધિકારો અને હિત માટે આદરનું વાતાવરણ બનાવે છે.

2.7 સંદર્ભ સૂચિ :

1. https//www.academia.edu/17782 805/Introduction_to_community_organisation
2. https//www.academia.edu/24410385/S ocial_Work_with_Community_Organization_A_Method_of_Community_Development
3. https //s ites.google.comsite/mswsnmvsecsem/unit-i?authuser-0
4. https //papers.ssIn.com/so3/papers.cfm?abstract_id-3480066

2.7 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નોઃ

1. સમુદાય સંગઠનનો અર્થ, ખ્યાલ સમજાવો અને વ્યાખ્યાઓ આપો.
2. સામુદાયિક સંસ્થાનો વિસ્તાર સમજાવો.
3. સામુદાયિક સંગઠનની વિભાવનાને વિસ્તૃત કરો.
4. સમુદાય સંગઠનની વિશેષતાઓ શું છે ?

****

એકમ-3
સમાજ કાર્યની પદ્ધતિ તરીકે સામુદાયિક સંગઠન

રૂપરેખા :-

3.0 ઉદ્દેશ્યો

3.1 પ્રસ્તાવના

3.2 સમાજકાર્ય પદ્ધતિ તરીકે સામુદાયિક સંગઠન

3.3 સામુદાયિક સેવાર્થી વ્યવસ્થા

3.4 સારાંશ

3.5 તમારી પ્રગતિ તપાસો

3.6 તમારી પ્રગતિ તપાસોના જવાબો

3.7 સંદર્ભ સૂચિ

3.8 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો

3.0 ઉદ્દેશ્યો :

વિદ્યાર્થીમિત્રો, આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે,

- સામાજિક કાર્ય પદ્ધતિ તરીકે સામુદાયિક સંગઠન સમજી શકશો.
- સામુદાયિક સેવાર્થી વ્યવસ્થા વિશે જાણી શકશો.

3.1 પ્રસ્તાવના :

આ પ્રકરણમાં, અમે સમાજકાર્ય શિસ્તના સંદર્ભમાં સમુદાય સંગઠનને સમજીશું અને સેવાર્થી તરીકે સમુદાય વિશે શીખીશું. સમુદાયના આયોજક અને લોકોની ભાગીદારીની મદદથી, વોટરશેડ બનાવી શકાય છે અને ભૂગર્ભ જળ સ્થર વધારી શકાય છે. વરસાદની મોસમમાં સંગ્રહિત પાણી લોકોને ખેતી ચાલુ રાખવામાં મદદ કરી શકે છે. અહીં આખા ગામની સમસ્યા સિંચાઈ અને પીવાના હેતુ માટેના પાણી સાથે સંકળાયેલી છે, જેને સામુદાયિક સંગઠન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને ઉકેલી શકાય છે.

3.2 સામાજિક કાર્ય પદ્ધતિ તરીકે સામુદાયિક સંગઠન :

સામુદાયિક સંગઠન એ મૂળભૂત સમાજકાર્ય પ્રક્રિયાઓમાંની એક છે, જેનો ઉપયોગ સમાન મૂળભૂત ઉદ્દેશ્યો પ્રાપ્ત કરવા માટે કરવામાં આવે છે, અને કેસ વર્ક અને જૂથ કાર્ય જેવી ઘણી સમાન પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. હકીકતમાં તે કેસ વર્ક જેવા જ કેટલાક તબક્કાઓમાંથી પસાર થઈ છે અને તાજેતરમાં જ (અને મર્યાદિત રીતે)આ અન્ય પ્રક્રિયાઓ સાથે પોતાને ઓળખવામાં સક્ષમ છે.

સામુદાયિક સંગઠનમાં અમારી પાસે એક કાર્યકર હતો જે સમુદાયમાં આવતા પહેલા સમસ્યા અને સમસ્યાના ઉકેલને જાણતો હતો, અને જેણે જરૂરિયાત અને ધ્યેયની તેની કલ્પનાની

આસપાસ સમુદાયને સંગઠિત કરવા માટે આગળ વધ્યો હતો. પાછળથી, કાઉન્સેલિંગમાં અમારી પાસે - વૈજ્ઞાનિક મનોવૈજ્ઞાનિક પરીક્ષણોનો એક તબક્કો હતો. જેના આધારે કાઉન્સેલર સેવાર્થીને તેની સમસ્યાઓ શું છે તે જ નહીં પરંતુ તેણે તેના વિસે શું કરવું જોઈએ તે કહી શકે છે, સામુદાયિક સંગઠનમાં અમે સામાજિક વિજ્ઞાનની કેટલીક આંતરદષ્ટિ અને સાધનનો ઉપયોગ કર્યો છે તે બતાવવા માટે કે ક્યાં અને કેવી રીતે ઓછામાં ઓછા સામાજિક અવ્યવસ્થા સાથે અને સમુદાયમાં સૌથી વધુ સમર્થન સાથે ફેરફારો કરી શકાય છે. હવે, કામમાં એવી માન્યતા છે કે સેવાર્થી પોતે તેની સમસ્યાને ઓળખવામાં અને તેમાં નિપુણતા મેળવવામાં સામેલ હોવું જોઈએ અને જો પ્રક્રિયા સફળ થાય, તો સેવાર્થી તેની મૂળ સભાન સમસ્યા સાથે જ નહીં, પરંતુ ઘણા લોકો સાથે વ્યવહાર કરવા મટે વધુ સારી રીતે સજ્જ હશે. જીવનની અન્ય પરિસ્થિતિઓ. એ જ રીતે, સામુદાયિક સંગઠનમાં આપણે એ વાતનો અહેસાસ કરી રહ્યા છીએ કે સમુદાયે પોતે જ તેની જરૂરિયાતો અંગેની પોતાની વિભાવનાનો સામનો કરવા માટે સંઘર્ષ કરવો જોઈએ અને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, અને આ કરવાથી સમુદાય માત્ર આ સમસ્યાઓ જ નહીં પરંતુ અન્ય ઘણી સમસ્યાઓનો સામનો કરવાની તેની ક્ષમતા વધારી શકે છે.

આમ, જ્યારે કેસ કાર્યકર, જૂથ કાર્યકર અથવા સામુદાયિક સંસ્થાના કાર્યકર જે સંદર્ભમાં કાર્ય કરે છે તે તદ્દન અલગ છે, મૂળભૂત રીતે તેઓ જે હેતુઓ શોધે છે અને આ હેતુઓ હાંસલ કરવા માટે તેઓ જે માધ્યમોનો ઉપયોગ કરે છે તેમાં સમાનતા છે. સામુદાયિક સંસ્થાના કાર્યકર સમગ્ર સમુદાય અને તેની મુખ્ય ઉપસંસ્કૃતિઓ સાથે વ્યવહાર કરે છે, સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સિદ્ધાંતના આધારે કાર્ય કરે છે, લોકો મીટિંગમાં વ્યક્ત કરી શકે તેવા જરૂરિયાતના ખાતાઓ સાથે વ્યવહાર કરે છે, વિવિધ જૂથોને એકબીજા સાથે સાંકળવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેથી કોઈ વ્યક્તિ આ પ્રક્રિયાઓની સમાન પ્રકૃતિ પર સરળતાથી ભાર મૂકે છે.

તમામ સમાજકાર્ય પદ્ધતિઓના ઉદ્દેશ્યો, ઉદાહરણ તરીકે, સમાન છે. બધા વિકાસના અવરોધોને દૂર કરવા, સંભવિતતાઓને મુક્ત કરવા, આંતરિક સંસાધનોનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ, વ્યક્તિનું સંચાલન કરવાની ક્ષમતાના વિકાસ સાથે સબંધિત છે.

પોતાનું (વ્યક્તિગત, જૂથ અથવા સમુદાય) જીવન, એક સંકલિત એકમ તરીકે કાર્ય કરવાની ક્ષમતા, પહેલેથી જ સૂચિત છે તેમ, સામ-સામે, જૂથ અને સમુદાયની પરિસ્થિતિમાં આનો ઉપયોગ કંઈક અલગ છે. પરંતુ અનિવાર્યપણે જે તમામ સમાજકાર્યકરો દ્વારા માંગવામાં આવે છે તે સમાન સામાન્ય અંત છે. સામુદાયિક સંગઠનમાં, જે જોઈએ છે તે તે પ્રક્રિયાની શરૂઆત છે જે સમુદાયને તે બ્લોક્સ (ઉદાસીનતા, નિહિત હિત, ભેદભાવ) દૂર કરવા સક્ષમ બનાવશે જે સમુદાયને સાથે મળીને કામ કરતા અટકાવે છે, સંભવિતતાઓ અને સ્વદેશી સંસાધનોનો ઉપયોગ (જે સમુદાય તેની જરૂરિયાતો અથવા ધ્યેયો સાથે વ્યવહાર કરવા માટે સંઘર્ષ કરે છે અને પ્રયાસ કરે છે) અને તે સહકારી વલણ અને કૌશલ્યોનો વિકાસ જે વધુને વધુ મુશ્કેલ અંતની સિદ્ધિને શક્ય બનાવે છે. આ ગર્ભિત તરીકે, કેસ અને ગૃપ વર્કના સમાન ઉદ્દેશ્યોની સામુદાયિક પરિસ્થિતિ માટે માત્ર લાગુ છે.

આગળ, કેસ કાર્ય, જૂથ કાર્ય અને સમુદાય સંગઠન પ્રક્રિયાઓને સરળ બનાવવા માટે કંઈક અંશે સમાન પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. કામના કિસ્સામાં સેવાર્થીને સ્વીકારવાની, સેવાર્થી સાથે વ્યાવસાયિક સબંધ વિકસાવવાની, સેવાર્થી અત્યારે જ્યાં છે ત્યાંથી શરૂઆત કરવાની, તેને સમજણ અને ટેકો આપવા, તેને નિર્ણય લેવામાં અને પગલાં લેવામાં મદદ કરવાની જરૂર છે, તેને તેની સમસ્યાઓ દૂર કરવા માટે સંઘર્ષ કરવામાં મદદ કરવા માટે, તે જે પ્રક્રિયામાં સામેલ છે તેની પ્રકૃતિનું અર્થઘટન કરવા માટે, તેને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવામાં

મદદ કરવા માટે, વગેરે. જો સમુદાયને સેવાર્થી તરીકે ગણવામાં આવે છે, તો આ સમાન ખ્યાલો બધા લાગુ પડે છે. સામુદાયિક સંગઠનમાં કાર્યકર માટે સમાન સામાન્ય અભિગમ અને અભિગમ હોય છે, એટલે કે, સમુદાયને જેવો છે તેવો સ્વીકાર કરવો, તેને આરામદાયક અને પડકારજનક બંને લાગે તે દિશામાં આગળ વધવામાં મદદ કરવી, તેને સંઘર્ષ કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવી, સમયે તેને ટેકો આપવો. તણાવ અને નિરાશા, સામુદાયિક સંગઠન પ્રક્રિયાના ટૂંકા અને લાંબા ગાળાના ધ્યેયોનું અર્થઘટન વગેરે. ત્યાં સામાન્ય પદ્ધતિઓ છે, કારણ કે તમામ સમાજકાર્યકરો માટે સામાન્ય ઉદ્દેશ્યો અને ધારણાઓ છે.

મેક્રો પદ્ધતિ તરીકે સમુદાય સંગઠન સામુદાયિક સંગઠનને સમાજકાર્યમાં પ્રેક્ટિસની મેક્રો પદ્ધતિ તરીકે ગણવામાં આવે છે. (આર્થર ઈ. ફિન્ક). તેનો ઉપયોગ સમુદાયની સમસ્યાઓ ઉકેલવા માટે થાય છે. મેક્રો શબ્દનો ઉપયોગ સામાજિક સમસ્યાઓના ઉકેલમાં મોટી સંખ્યામાં લોકોને સામેલ કરવાની ક્ષમતાને કારણે થાય છે. સમુદાય સંગઠન એ એક મેક્રો પદ્ધતિ છે કારણ કે આ પદ્ધતિ સમુદાયના સ્થાનિક સ્થરે, અથવા રાજ્ય સ્થરે અને સમુદાયના પ્રાદેશિક સ્થરે અથવા તો આંતરરાષ્ટ્રીય સ્થરે પણ સફળતાપૂર્વક લાગુ કરી શકાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, સમુદાય સંગઠન સ્થાનિક, રાજ્ય, પ્રાદેશિક, રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્થરે પ્રદૂષણ નિયંત્રણમાં મદદ કરી શકે છે. તે એક મેક્રો પદ્ધતિ છે કારણ કે કેસવર્કથી વિપરીત જે એક સમયે માત્ર એક જ વ્યક્તિ સાથે વ્યવહાર કરે છે. અથવા જૂથ કાર્ય જે સોદો કરે છે.

મર્યાદિત સંખ્યામાં સહભાગીઓ સાથે, સમુદાય સંસ્થા કોઈપણ સમયે મોટી સંખ્યામાં લોકો સાથે વ્યવહાર કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, કેસવર્ક જેવા વ્યક્તિગત અભિગમનો ઉપયોગ કરીને ગરીબીને હલ કરી શકાતી નથી કારણ કે ગરીબીથી પ્રભાવિત ઘણા લોકો છે. જ્યાં સમસ્યાની તીવ્રતા ચિંતાજનક હોય ત્યાં વ્યક્તિગત અભિગમ વ્યવહારું નથી. આ કિસ્સાઓમાં આપણે એક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવો પડશે, જે મોટી સંખ્યામાં લોકોને મદદ કરી શકે. સમાજકાર્ય સામુદાયિક સંગઠનની અન્ય પદ્ધતિઓની તુલના મેક્રો પદ્ધતિ તરીકે કરતી વખતે ગરીબી જેવી વ્યાપક આર્થિક અને સામાજિક સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે ઉપયોગી છે.

❖ **સમસ્યા હલ કરવાની પદ્ધતિ તરીકે સમુદાય સંગઠન :**

સામુદાયિક સંગઠન પદ્ધતિમાં સમુદાય સેવાર્થી છે. સમુદાય સંગઠન સમુદાયની સમસ્યાઓનું નિરાકરણ કરે છે અને સમુદાયની જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરે છે. સામાજિક અન્યાય, ગરીબી, અપૂરતા આવાસ, નબળું પોષણ, આરોગ્યનો અભાવ, તબીબી સેવાઓનો અભાવ, બેરોજગારી, પ્રદૂષણ, શોષણ, બંધુઆ મજૂરી પ્રથા, ગેરકાયદેસર રોકડ, દહેજ, સ્ત્રી ભ્રૂણહત્યા, સ્ત્રીઓ અને બાળકોની હેરફેર, ડ્રગ્સ જેવી ઘણી સમુદાય સમસ્યાઓ છે. ટ્રાફિકિંગ વગેરેને સામુદાયિક સંગઠન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને ઉકેલી શકાય છે. સમસ્યાના નિરાકરણમાં સામાન્ય રીતે ત્રણ મૂળભૂત પાસાઓ હોય છે. આ અભ્યાસ, નિદાન અને સારવાર છે. પ્રથમ સમસ્યાનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે. આ માટે, અમારે સમસ્યા સબંધિત માહિતી એકત્રિત કરવી પડશે. એકત્રિત કરેલી માહિતીમાંથી આપણે મુખ્ય કારણોને ઓલખવા પડશે. આને નિદાન કહેવામાં આવે છે. તારણો, અથવા નિદાનના આધારે, એક ઉકેલ વિકસિત થાય છે જેને સારવાર કહેવામાં આવે છે.

અમે આ મોડેલને તબીબી મોડેલ તરીકે ગણીએ છીએ કારણ ડૉક્ટરો બીમારીના કારણો શોધવા માટે દર્દીનો અભ્યાસ કરે છે અને તારણો પર આધારિત સારવાર અથવા દવાઓ સૂચવવામાં આવે છે. આવા મોડેલનો ઉપયોગ સામુદાયિક સંગઠન પદ્ધતિમાં થઈ શકે છે. લોકોની ભાગીદારીથી જ સમસ્યાઓનું નિરાકરણ લાવી શકાય છે જેના કારણે સમસ્યાઓના નિરાકરણ માટે સંસાધનો એકત્ર કરવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિ

ખાસ કરીને ભારતીય પરિસ્થિતિઓમાં લાગુ પડે છે, કારણ કે ભારતમાં મોટી સંખ્યામાં લોકો ગરીબી અથવા અન્ય ગરીબી સબંધિત સમસ્યાઓતી પ્રભાવિત છે જેને ઝડપી ઉકેલની જરૂર છે. આ સામુદાયિક સંગઠન માટે સમસ્યાનું નિરાકરણ કરવાની પદ્ધતિ સમુદાયની સમસ્યાઓ ઉકેલવા માટે સૌથી અસરકારક છે. સામુદાયિક સંગઠન પદ્ધતિનો ઉપયોગ નીચેના માટે થાય છે.

a. જરૂરિયાતો પૂરી કરવા અને સમુદાયમાં જરૂરિયાતો અને સંસાધનો વચ્ચે ગોઠવણ લાવવા અને જાળવી રાખવા.

b. લોકોને તેમની સમસ્યાઓ સાથે કામ કરવામાં અસરકારક રીતે મદદ કરવી અને સહભાગિતા, સ્વ-નિર્દેશક અને સહકારના ગુણો વિકસાવવા, મજબૂત કરવા અને જાળવવામાં મદદ કરીને તેમના ઉદ્દેશ્યોને સાકાર કરવાની યોજના બનાવી.

c. સમુદાય અને જૂથ સબંધોમાં અને નિર્ણય લેવાની શક્તિના વિતરણમાં પરિવર્તન લાવવું.

d. સમુદાયની સમસ્યાઓના નિરાકરણ માટે સમુદાયના સંસાધનોને ઓળખવામાં આવે છે અને તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

3.3 સામુદાયિક સેવાર્થી વ્યવસ્થા :

સેવાર્થી વ્યવસ્થા એ લોકોનું જૂથ છે કે જેની મદદ માટે સમાજકાર્યકર જવાબદાર છે. તેમના કાર્યો વ્યક્તિગત અથવા કુટુંબની જરૂરિયાતો દ્વારા નિયુક્ત કરવામાં આવે છે જે તેમને મદદ કરવા માટે જરૂરી છે. કેટલાક સમાજકાર્યકરો સેવાર્થી વ્યવસ્થા તરીકે સમાન સંદર્ભમાં સેવાર્થી શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે, તે સામાન્ય રીતે વ્યક્તિ કઈ સ્થિતિમાં કામ કરે છે. તેના પર આધાર રાખે છે.

સમાજકાર્યકર પાસે સંખ્યાબંધ કાર્યો હોય છે જે તેને નિયમિત ધોરણે પૂર્ણ કરવા માટે જરૂરી હોય છે. તેમનો મુખ્ય ધ્યેય તેમના સેવાર્થીઓને મદદરૂપ સેવાઓ પ્રદાન કરવાનો છે. સેવાર્થી વ્યવસ્થા એ લોકોનો સંગ્રહ છે કે જે સમાજકાર્યકરને મદદ કરવા માટે સોંપવામાં આવે છે. આમાંના ઘણા લોકોને પોતાને અથવા તેમના બાળકો માટે પૈસા, ખોરાક અથવા રક્ષણાત્મક સેવાઓ સાથે સહાયની જરૂર હોય છે.

ઘણી પરિસ્થિતિઓમાં, સમાજકાર્યકર એવા સગીરો માટે હિમાયતી છે જેઓ પોતાની જાતને પૂરી પાડવાની ક્ષમતા ધરાવતા નથી. સમાજકાર્યકર તેમના વતી બોલે છે, અને તેઓ બાળકોને રહેવા માટે સલામત સ્થળ શોધે છે. અન્ય સેવાર્થીઓ કે જે તેઓ રજૂ કરે છે તે માતાપિતા છે જેમને કલ્યાણ અથવા ફૂડ સ્ટેમ્પ મેળવવામાં તોડી મદદની જરૂર હોય છે. આ કાર્યક્રમો માતાપિતાને તેમના બાળકોને ખવડાવવા અને કપડાં પહેરાવવામાં મદદ કરે છે જ્યારે તેઓ કામ શોધે છે. કેટલાક રાજ્યોમાં, આ વ્યવસ્થાના સેવાર્થીઓ અક્ષમ છે, અને સમાજકાર્યકર ખાતરી કરે છે કે તેઓ તબીબી અને દૈનિક સંભાળ જેવી યોગ્ય સેવાઓ પ્રાપ્ત કરે છે.

સામુદાયિક સમાજકાર્યકરો સમુદાયોને કાર્ય કરવામાં મદદ કરે છે. કેટલાક વ્યક્તિઓ સાથે સીધા જ કામ કરે છે, જરૂરિયાતોનું મૂલ્યાંકન કરે છે અને સમુદાયમાં સંસાધનોનો સંદર્ભ આપે છે. અન્ય લોકો મોટા પાયે જરૂરિયાતોનું મૂલ્યાંકન કરે છે. તેઓ કાર્યક્રમોનું આયોજન અને સંચાલન કરી શકે છે. સામુદાયિક સમાજકાર્ય પ્રથાનો એક પ્રકાર સમુદાય સંગઠન છે.

સમાજકાર્યકરો સમુદાય બિલ્ડરો અથવા સમુદાય આયોજકો હોઈ શકે છે. તેઓ વિવિધ બિનનફાકારક અને પાયાની સંસ્થાઓ દ્વારા ભંડોળ ઊભું કરવા, અનુદાન લખવા, ડ્રમ અપ સપોર્ટ, ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરની યોજના માટે કાર્યરત હોઈ શકે છે. સમાજકાર્યકર-સેવાર્થી સબંધોનું વર્ણન આ રીતે કરવામાં આવ્યું છે.

આત્મા (બાયસ્ટેક, કોડીમાં 1957, 1993), ધ-હાર્ટ, (પર્લમેન, કોડીમાં 1979, 1993) અને મુખ્ય નિર્ણાયક, (હોલિસ, 1970 ઈન કોડી, 1993) સમાજકાર્ય દરમિયાનગીરી ઐતિહાસિક રીતે સમાજકાર્યમાં, ધ કાર્યકર અને સેવાર્થી વચ્ચેના સબંધને વ્યવસાયના સૌથી અભિન્ન તત્ત્વ અને વિશિષ્ટ લક્ષણ તરીકે જોવામાં આવે છે. પ્રોક્ટર (1982)માં, બિસ્ટેક (1957) સમાજકાર્યમાં કાર્યકર-સેવાર્થી સબંધના મહત્ત્વને અન્ય વ્યવસાયો સાથે સરખાવે છે. તે જમાવે છે કે સારો આંતરવ્યક્તિત્ત્વ સબંધ ઈચ્છનીય છે પરંતુ દવા અને કાયદા જેવા વ્યવસાયો માટે જરૂરી નથી. Biestek સમાજકાર્ય વ્યવસાય માટે વિશિષ્ટ કાર્યકર-સેવાર્થી સબંધને વધુ મહત્ત્વ આપે છે અને જણાવે છે કે, એક સારો સબંધ માત્ર સંપૂર્ણતા માટે જ નહીં, પરંતુ દરેક સેટિંગમાં કેસવર્ક સેવાના સાર માટે પણ જરૂરી છે.

સમુદાય સંગઠનમાં, સમુદાયના લોકોની સંખ્યાને ધ્યાનમાં લીધા વિના સમગ્ર સમુદાય સમાજકાર્યકર માટે સેવાર્થી બની જાય છે. અહીં, સમાજકાર્યકર સમગ્ર સમુદાયને તેઓ જે સામાજિક સમસ્યાનો સામનો કરી રહ્યા છે તેનો સામનો કરવામાં મદદ કરશે.

સમાજકાર્યકરો સેવાઓના વિશાળ સ્પેક્ટ્રમ પ્રદાન કરતી વખતે વિવિધ પ્રેક્ટિસ સેટિંગ્સમાં વ્યક્તિઓ, યુગલો, પરિવારો અને જૂથો સાથે ક્રિયાપ્રતિક્રિયા કરે છે. CASW કોડ ઓફ એથિક્સ (2005) સેવાર્થીને - એક વ્યક્તિ, કુટુંબ, વ્યક્તિઓનું જૂથ, સમાવિષ્ટ સંસ્થા, સંગઠન અથવા સમુદાય જેમના વતી સમાજકાર્યકર સેવા પ્રદાન કરે છે અથવા સંમત થાય છે અથવા જેમને સમાજકાર્યકર કાયદેસર રીતે જવાબદાર છે તે તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરે છે. સેવા પૂરી પાડવા માટે, પ્રેક્ટિસ સેટિંગ્સ અને સેવાઓ અલગ-અલગ હોવા છતાં, સેવાર્થીને વ્યાખ્યાયિત કરતી વખતે પૂછવું યોગ્ય છે, હું જે સેવાઓ પ્રદાન કરું છું તેના સંદર્ભમાં મારી જવાબદારી કોની છે ?, (બ્લેક, 2008). CASW કોડ ઓફ એથિક્સ (2005) અને નૈતિક પ્રેક્ટિસ માટેની માર્ગદર્શિકા (2005) નૈતિક સમાજકાર્ય પ્રેક્ટિસને માર્ગદર્શન આપવા માટેના મૂલ્યો અને સિદ્ધાંતો પ્રદાન કરે છે. ક્લાયન્ટ્સ પ્રત્યેની સમાજકાર્યકર્તાઓની નૈતિક જવાબદારીઓને મૂલ્ય 1માં સંબોધવામાં આવે છે. વ્યક્તિઓના આંતરિક ગૌરવ અને મૂલ્ય માટે આદર, મૂલ્ય 3 માનવતાની સેવા અને મૂલ્ય 4 વ્યવસાયિક પ્રેક્ટિસમાં અખંડિતતા.

આ મૂલ્યો અને તેની સાથેના સિદ્ધાંતોનું પાલન કરીને, સમાજકાર્યકરો તમામ વ્યક્તિઓના સન્માનના મહત્ત્વને ઓળખે છે અને વ્યક્તિના વ્યક્તિગત ધ્યેયો પહેલાં વ્યાવસાયિક સેવાને સ્થાન આપે છે. સેવાર્થી કોણ છે તે નક્કી કરવું અને વ્યાવસાયિક સબંધોના સંદર્ભમાં યોગ્ય સીમાઓ સ્થાપિત કરવી હંમેશા સ્પષ્ટ હોતી નથી.

સેવાર્થી હંમેશા સબંધોની સીમાઓનો અર્થ શું છે તે સમજી શકતા નથી, અને કેટલીકવાર, અજાણતા વર્તનમાં જોડાઈ શકે છે અથવા વ્યાવસાયિક સીમાને પાર કરતી વિનંતી કરી શકે છે. સમાજકાર્યકરની સેવાર્થીના શ્રેષ્ઠ હિતમાં કાર્ય કરવાની નૈતિક ફરજ છે અને તે સીમાઓ સ્થાપિત કરવા અને જાળવવા માટે જવાબદાર છે. વધુમાં, જો સીમાનું ઉલ્લંઘન થાય તો સમાજકાર્યકર જવાબદાર છે. સમાજકાર્યકર-સેવાર્થી સબંધોમાં એવા વિસ્તારો છે જ્યારે સીમાઓ અસ્પષ્ટ બની શકે છે. આવું એક ક્ષેત્ર સેલ્ફ ડિસ્ક્લોઝર છે. સેવાર્થી સાથે તાલમેલ અને સબંધ સ્થાપિત

કરવાના પ્રયાસમાં, કામદારો ઘણીવાર તેમના અંગત જીવન વિશેની માહિતી શેર કરે છે અને તેઓ પોતાને સેવાર્થી સાથે મિત્રતા કરતા શોધી શકે છે. એક જોખમ કે જે સ્વ-જાહેરાત સાથે છે તે સેવાર્થીની જરૂરિયાતોને બદલે સમાજકાર્યકરોની જરૂરિયાતો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા માટે વ્યાવસાયિક સબંધોને સ્થાનાંતરિત કરી રહ્યું છે. જો કે કેટલાક કિસ્સાઓમાં સ્વ-જાહેરાત યોગ્ય હોઈ શકે છે, તેમ છતાં પૂછવા માટેનો નિર્ણાયક પ્રશ્ન છે કે - શું આ માહિતી શેર કરવાથી સેવાર્થીને ફાયદો થશે કે સેવાર્થીની જરૂરિયાતો પૂરી થશે ?, જરૂરી સેવાઓને જોખમમાં ન નાખવા માટે સેવાર્થી હાવભાવ પર કરવા માટે બંધાયેલા અનુભવી શકે છે.

3.4 સારાંશ :

નિષ્કર્ષમાં, જ્યારે કેસ કાર્યકર, જૂથ કાર્યકર અથવા સામુદાયિક સંસ્થામાં કાર્યકર કામ કરે છે તે સંદર્ભ તદ્દન અલગ છે, મૂળભૂત રીતે તેઓ જે ઉદ્દેશ્યો શોધે છે અને આ હેતુઓ હાંસલ કરવા માટે તેઓ જે માધ્યમોનો ઉપયોગ કરે છે તેમાં સમાનતા છે. સામુદાયિક સંસ્થાના કાર્યકર સમગ્ર સમુદાય અને તેની મુખ્ય ઉપસંસ્કૃતિઓ સાથે વ્યવહાર કરે છે, સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સિદ્ધાંતના આધારે કાર્ય કરે છે, લોકો મીટિંગમાં વ્યક્ત કરી શકે તેવા જરૂરિયાતના હિસાબો સાથે વ્યવહાર કરે છે, વિવિધ જૂથોને એકબીજા સાથે સાંકળવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેથી કોઈ વ્યક્તિ આ પ્રક્રિયાઓની સમાન પ્રકૃતિ પર સરળતાથી ભાર મૂકે છે.

3.5 તમારી પ્રગતિ તપાસો :

1. સેવાર્થી કોણ છે ?
2. સામુદાયિક સંગઠનને મેક્રો પદ્ધતિ કેમ કહેવામાં આવે છે ?
3. સામુદાયિક સંગઠનના કોઈપણ બે મહત્ત્વની યાદી બનાવો.

❖ **ચાવીરૂપ શબ્દો :**

- ➢ સેવાર્થી : એક વ્યક્તિ જે લાભો, સેવાઓ મેળવી રહી છે, વગેરે, સામાજિક કલ્યાણ એજન્સી, સરકારી બ્યુરો, વગેરે.
- ➢ પદ્ધતિ : પદ્ધતિની વ્યાખ્યા એ વ્યવસ્તા અથવા કંઈક કરવાની રીત છે.

3.6 તમારી પ્રગતિ તપાસોના જવાબો :

1. સેવાર્થી - એક વ્યક્તિ જે સામાજિક કલ્યાણ એજન્સી, સરકારી બ્યુરો વગેરેના લાભો, સેવાઓ વગેરે પ્રાપ્ત કરી રહી છે.
2. સમુદાય સંગઠન એ એક મેક્રો પદ્ધતિ છે કારણ કે આ પદ્ધતિ સમુદાયના સ્થાનિક સ્થરે, અથવા રાજ્ય સ્થરે અને સમુદાયના પ્રાદેશિક સ્થરે અથવા તો આંતરરાષ્ટ્રીય સ્થરે પણ સફળતાપૂર્વક લાગુ કરી શકાય છે.

   ➢ સમુદાય સંગઠન પદ્ધતિના ઉપયોગો :

   - લોકોને તેમની સમસ્યાઓ સાથે કામ કરવામાં અસરકારક રીતે મદદ કરવી અને સહભાગિતા, સ્વ-નિર્દેશક અને સહકારના ગુણો વિકસાવવા, મજબૂત કરવા અને જાળવવામાં મદદ કરીને તેમના ઉદ્દેશ્યોને સાકાર કરવાની યોજના બનાવી.

- સમુદાય અને જૂથ સબંધોમાં અને નિર્ણય લેવાની શક્તિના વિતરણમાં પરિવર્તન લાવવું.

3.7 સંદર્ભ સૂચિ :

1. Community Organization In"Social Work, Authors: Sheeba Joseph,BOOK- Published: 2016-04 - Publisher: Discovery Publishing Hose Pvt Limited
2. Community Organization as a Method of Social Work, Authors: Upmesh K. Talwar, BOOK - Published: 2013-04-19 - Publisher: GRIN Verlag
3. https//nlcsw.ca/sites/de fault/files/inline- files/Practice_Matters%20_Social_Worker_Client_Relationship.pdf

3.8 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નોઃ

1. સામુદાયિક સંસ્થાને સમાજકાર્યની એક પદ્ધતિ તરીકે શા માટે ગણવામાં આવે છે તેનું સમર્થન કરો ?
2. સામુદાયિક સેવાર્થી વ્યવસ્થા સમજાવો ?
3. સામુદાયિક સંસ્થા વિશે લખો અને ઉદાહરણ સાથે સામુદાયિક સંસ્થામાં સેવાર્થી તરીકે સમુદાયનું વર્ણન કરો.

****

એકમ-4
સમુદાય સંસ્થા - સિદ્ધાંતો, તત્ત્વજ્ઞાન અને સુસંગતતા

રૂપરેખા :-

4.0 પ્રસ્તાવના

4.1 ઉદ્દેશ્યો

4.2 સામુદાયિક સંસ્થામાં સેવાર્થીની ધારણા

4.3 સમુદાય સંગઠન-સિદ્ધાંતો, તત્ત્વજ્ઞાન અને તેની સુસંગતતા

4.4 સારાંશ

4.5 તમારી પ્રગતિ તપાસો

4.6 તમારી પ્રગતિ તપાસોના જવાબો

4.7 સંદર્ભ સૂચિ

4.8 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો

4.0 ઉદ્દેશ્યો :

વિદ્યાર્થી મિત્રો આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે,

- સામુદાયિક સંગઠનના સિદ્ધાંતોને સમજી શકશો.
- તત્ત્વજ્ઞાન અને વિકાસ માટે સમુદાય સંગઠનની સુસંગતતા વિશે જાણશો.

4.1 પ્રસ્તાવના :

સામુદાયિક આયોજન વંચિત જૂથો માટે સામાજિક પરિવર્તન લાવી શકે છે, સામુદાયિક નિર્ણય લેવાની ક્ષમતામાં સુધારો કરી શકે છે, અપરાધ ઘટાડી શકે છે, સલામતી અને જાહેર આરોગ્ય સુધારી શકે છે, સ્થાનિક અર્થતંત્રોને પ્રોત્સાહન આપી શકે છે અને વધુ જોખમો બર્નઆઉટ અને શક્તિહીનતાની લાગણીથી લઈને ઉત્પીડન અને કાનૂની અથવા શારીરિક સજા સુધીના હોઈ શકે છે. આ એકમ સમુદાય સંગઠનને સમજાવે છે.

- તે સિદ્ધાંતો, ફિલસૂફી અને સુસંગતતા વિશે વિગતવાર પદ્ધતિ વિશે વધુ સારી સમજણ મેળવવા માટે.

4.2 સામુદાયિક સંસ્થામાં સેવાર્થીની ધારણા :

- **સેવાર્થીની ધારણા :** સેવાર્થી સેવા ને વિશ્વાસપાત્ર અને ભરોસાપાત્ર તરીકે સમજે તે મહત્ત્વનું છે. સમુદાયનું આયોજન છેલ્લી કેટલીક સદીઓથી તેની સંપૂર્ણ તપાસ કરવામાં આવી છે અને તે નોંધવું યોગ્ય છે કે આયોજનની વિવિધ શૈલીઓ છે. કેટલીક શૈલીઓ સમુદાયના નિર્માણ અને સામૂહિક સમસ્યા-નિવારણ તરફની છે. આયોજકની શૈલી, સમુદાય તરફથી સમર્થન અને વર્તમાન રાજકીય પરિસ્થિતિઓના આધારે, સમુદાયના આયોજનની ક્રિયાઓ સમુદાય માટે અર્થપૂર્ણ પરિવર્તન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જો કે, તે સત્તામાં રહેલા લોકો તરફથી પ્રતિભાવોની શ્રેણી પણ મેળવી શકે છે.

અમુક સમયે, આયોજકો સ્થાનિક, રાષ્ટ્રીય અથવા તો આંતરરાષ્ટ્રીય સ્થરે મહાન પરિવર્તન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેનાથી વિપરિત, કેટલાક આયોજકો શોધી શકે છે કે તેઓ લાંબા ગાળા માટે વધુ ફેરફાર કરવામાં અસમર્થ છે. જ્યારે કૌશલ્ય મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે, ત્યારે રાજકીય વાતાવરણ સામાજિક મુદ્દાઓ પર મોટા પ્રમાણમાં બદલાઈ શકે છે અને કેટલીક વસ્તુઓ માત્ર જાહેર સમર્થનના નિર્ણાયક સમૂહ સુધી પહોંચે ત્યાં સુધી વધતી જતી હોય છે.

❖ **સમુદાયના લાભો :** સમુદાયના આયોજનનો હેતુ સામાજિક-આર્થિક અથવા રાજકીય સંજોગોથી પ્રભાવિત લોકોના કારણોને આગળ વધારવાનો છે. ભલે તેનો અર્થ સ્થાનિક ઉદ્યાનની સફાઈ હોય કે લઘુમતીઓ માટે સમાન અધિકારો હાંસલ કરવાનો હોય, સંગઠિત એ વાસ્તવિક ફેરફારો કરવા માટે સામૂહિક પગલાંનો ઉપયોગ કરવાનો છે. તે પછી, સમુદાયના આયોજનનો પ્રથમ નંબર એ છે કે ઈચ્છિત સામાજિક પરિવર્તન હાંસલ કરવું.

કેટલીકવાર સામુદાયિક આયોજનનો અર્થ વધુ સામાજીક સંકલન અને બહેતર સામૂહિક સમસ્યા-નિવારણને પ્રોત્સાહન આપવોનો હોય છે. આ કિસ્સાઓમાં, આયોજકોએ વ્યક્તિઓ વચ્ચે મજબૂત જોડાણો બનાવવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની જરૂર છે. તેનું કુદરતી આડપેદાશ-નેટવર્ક-બિલ્ડીંગ, વ્યૂહરચના એ છે કે સમુદાય કુદરતી રીતે નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયાઓ અને સર્વસમાવેશકતામાં વધુ સારો બને છે.

સંશોધન દર્શાવે છે કે જ્યારે વ્યક્તિઓ તેમના સમુદાયોમાં સામેલ થાય છે ત્યારે તે જાહેર આરોગ્ય, પર્યાવરણીય વ્યવસ્થાપન અને સલામતી જેવી બાબતોમાં સુધારો કરી શકે છે. સામુદાયિક આયોજનથી યુવાનોના જીવન પર પણ નાટકીય અસર પડી શકે છે અને પરિણામે, ગુનાના દરમાં ઘટાડો થાય છે. યુવાનોને સારા રોલ મોડલ પૂરા પાડે તેવા મોડલનું આયોજન કરવું. સંશોધન પણ થયું છે દર્શાવ્યું કે જ્યારે પુખ્ત વયના લોકો તેમના સમુદાયોમાં સામેલ થાય છે, ત્યારે તેમના બાળકો આ વર્તણૂકોને જીવનમાં પછીથી અપનાવે છે - પીઅર પ્રભાવને ધ્યાનમાં લીધા વિના. તેનો અર્થ એ છે કે સમુદાયના આયોજનમાં ભાગ લેવાથી વર્તમાન સંજોગોને બદલવામાં પણ મદદ મળે છે. આગામી પેઢીને નિર્ણાયક કૌશલ્યો આપવામાં મદદ કરે છે અને વધુ સુમેળભર્યા ભવિષ્ય માટે પાયો નાંખે છે.

એકંદર સમુદાય લાભો ઉપરાંત, આયોજકો અને સહભાગીઓ તેમની ભાગીદારી દ્વારા તેમની વ્યક્તિગત સામાજિક કુશળતા અને સુખાકારીમાં સુધારો કરી શકે છે. સામુદાયિક આયોજનની ભાવના સુધારે છે સામાજિક યોગદાન અને, પરિણામે, સહભાગીઓને હેતુની વધુ લાગણી આપે છે. સંશોધન દર્શાવે છે કે હેતુની લાગણી કેળવવાથી ઊંઘની પેટર્ન જેવા શારીરિક સ્વાસ્થ્યના પરિબળો પર નોંધપાત્ર અસરો થઈ શકે છે. આયોજન કરવાથી માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર પણ સકારાત્મક અસર પડી શકે છે. અભ્યાસ ધરાવે છે દર્શાવ્યું, ઉદાહરણ તરીકે, તે નાગરિક ભાગીદારી અને સ્વયંસેવી ડિપ્રેશનના દરોને ઘટાડી શકે છે અને એકંદર જીવન સંતોષમાં સુધારો કરી શકે છે. રચનાત્મક અને ઈરાદાપૂર્વકની રીતોમાં સામેલ થવાથી, આયોજકો તેમના વ્યક્તિગત સ્વાસ્થ્ય અને સુખાકારીમાં ઘણો ફાયદો ઉઠાવે છે. આ પ્રવૃત્તિઓ દરમિયાન સ્થપાયેલા સામાજિક બંધનો પણ અન્ય લાભ પૂરા પાડે છે, જે ફક્ત સહભાગી થવાના ફાયદામાં ઉમેરો કરે છે.

4.3 સમુદાય સંગઠન-સિદ્ધાંતો, તત્ત્વજ્ઞાન અને તેની સુસંગતતા :

સામુદાયિક પ્રેક્ટિસના સિદ્ધાંતો પ્રેક્ટિસ માટે માર્ગદર્શક તરીકે કાર્ય કરે છે કારણ કે તે અમુક નૈતિક મૂલ્યોની સ્વીકૃતિમાંથી ઉદ્ભવે છે. સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન સામુદાયિક વર્કરને પ્રોફેશનલ જોર પૂરું પાડે છે. સિદ્ધાંતો લોકો, સમુદાયો અને કામદારોને સશક્તિકરણ કરતી વખતે ક્ષેત્રની પ્રેક્ટિસ માટે નૈતિક અને નૈતિક કાયદેસરતા પ્રદાન કરે છે. મૂલ્યો અને સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ, તેથી, સમુદાય પ્રથાના મૂળમાં રહેલો છે.

સમુદાય સંગઠનના 8 સિદ્ધાંતો છે -

- ચોક્કસ ઉદ્દેશ્યોનો સિદ્ધાંત
- આયોજનનો સિદ્ધાંત
- લોકોની ભાગીદારીનો સિદ્ધાંત
- આંતર-જૂથ અભિગમનો સિદ્ધાંત
- લોકશાહી કાર્યનો સિદ્ધાંત
- લવચીક સંસ્થાનો સિદ્ધાંત
- સ્વદેશી સંસાધનોના શ્રેષ્ઠ ઉપયોગનો સિદ્ધાંત
- સાંસ્કૃતિક અભિગમનો સિદ્ધાંત

1. **વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ્યોનો સિદ્ધાંત :** સમુદાયમાં વિવિધ સેવાર્થી જૂથોનો સમાવેશ થાય છે, જેમાંથી તમામને વિભેદક જરૂરિયાતો હોઈ શકે છે, આમ વિભેદક કાર્યક્રમોની આવશ્યકતા છે. ચોક્કસ ઉદ્દેશ્યોનો સિદ્ધાંત એક તરફ જુદા જુદા સેવાર્થી જૂથો સાથે કામ કરવાના ચોક્કસ ઉદ્દેશ્યોને સભાનપણે ઘડવાની પ્રેક્ટિસ સૂચવે છે. અને બીજી તરફ ચોક્કસ સમુદાય લક્ષી ઉદ્દેશ્યો ઘડવામાં આવે છે.

2. **આયોજનનો સિદ્ધાંત :** આનો અર્થ એ થાય છે કે પ્રોગ્રામ, નાણાકીય/ સંસાધનની જરૂરિયાતો, કર્મચારીઓની જરૂરિયાતો, જગ્યા વગેરેની દ્રષ્ટિએ હાથ ધરવા માટેના સમગ્ર કાર્ય માટે બ્લુ પ્રિન્ટ વિકસાવવી. આયોજન એ પ્રોગ્રામના અમલીકરણમાં સંભવિત સમસ્યાઓનો અંદાજ કાઢવામાં પણ મદદ કરે છે અને તેમને મળવા માટે આકસ્મિક યોજનાઓ ઘડી રહ્યા છે.

3. **લોકોની ભાગીદારીનો સિદ્ધાંત :** કોઈપણ સામુદાયિક સહકારી સાહસ માટે લોકોની ભાગીદારી એ સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ ઘટક છે. ભારતીય સંદર્ભમાં સમુદાય વિકાસની મહત્ત્વાકાંક્ષી યોજનાઓ લોકોની અસરકારક ભાગીદારીના અભાવે આંશિક રીતે નિષ્ફળ ગઈ છે. લોકોની 'અનુભૂતિની જરૂરિયાતો'ની ઓળખ, પ્રોજેક્ટની સંભવિતતાની જટિલ તપાસ, લોકોને સામેલ કરવા માટે વાસ્તવિક વ્યૂહરચનાનો વિકાસ, કામની ગતિની ધારણા જે સમુદાયના ગોઠવણ અને ક્ષમતા સાથે સુસંગત હોય, સમુદાયના અધિકારોનું પાલન સ્વ-નિર્ધારણ અને તમામ જૂથો/પંથોને સમાન મહત્ત્વ આપવું એ લોકોની સહભાગિતા મેળવવાની કેટલીક રીતે છે.

4. **આંતર-જૂથ અભિગમનો સિદ્ધાંત :** મોટાભાગના સમુદાયોમાં વિવિધ પૃષ્ઠભૂમિ, વ્યવસાયો, જાતિઓ, ધર્મો અને રાજકીય જોડાણોના લોકોનો સમાવેશ થાય છે. ત્યાં છે

જેનું વર્ણન કરી શકાય છે. - સમુદાયોની અંદરના સમુદાયો અને ઓવરલેપિંગ સમુદાયો. તેથી, સમુદાયના કાર્યકર પાસેથી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે કે તે સૌપ્રથમ નાના જૂથોને ઓળખે કે જેની સાથે તે શરૂઆત કરી શકે અને બાદમાં લક્ષ્યો હાંસલ કરવા માટે આંતર-જૂથ જોડાણો વિકસાવે જેમાં મોટા પાયે લોકોની ભાગીદારીની જરૂર હોય.

5. **લોકશાહી કાર્યનો સિદ્ધાંત :** આ સિદ્ધાંત એવી માન્યતા પર આધારિત છે કે સામાન્ય લોકોમાં નિષ્ક્રિય રહેવાની અને અન્યોને તેમના માટે નિર્ણયો લેવાની મંજૂરી આપવાની વૃત્તિ છે. આ પ્રક્રિયામાં, થોડા લોકો પ્રભુત્ત્વ ધરાવે છે અને તમામ સંસાધનો અને લાભો પર નિયંત્રણ મેળવે છે. તેથી, લોકોને શિક્ષિત કરવાની અને વ્યાપક સહભાગિતાને સરળ બનાવવા એ વિશેષાધિકૃત લઘુમતી દ્વારા વર્ચસ્વની વૃત્તિને રોકવા માટે યોગ્ય મિકેનિઝમ્સ બનાવવાની સમુદાય કાર્યકરની પ્રાથમિક જવાબદારી છે. ફરતી નેતૃત્ત્વનો સિદ્ધાંત પણ એ જ દિશામાં એક પગલું છે.

6. **લવચીક સંસ્થાનો સિદ્ધાંત :** સામાન્ય રીતે લોકો નિયમો અને સેટ પ્રક્રિયાઓનું પાલન કરવા માટે ટેવાયેલા નથી. આમ, જો સામુદાયિક કાર્યકર્તાઓ વિવિધ ક્ષમતાઓ ધરાવતા લોકોને અસરકારક રીતે કાર્ય કરવા માટે સંસ્થા પ્રત્યે વધુ લવચીક અભિગમ પસંદ કરે તો તે વધુ સારું છે. પ્રારંભિક તબક્કામાં અનૌપચારિક વ્યવસ્થાઓ વધુ સારી રીતે કામ કરે છે. નિયમો અને પ્રક્રિયાઓ ખૂબ જ મહત્ત્વપૂર્ણ છે, પરંતુ તે સહભાગિતાને અવરોધવાને બદલે સુવિધા માટે બનાવવી જોઈએ. વિવિધ સમિતિઓની રચના પણ વધુ સાબિત થઈ શકે છે. મદદરૂપ થાય છે કારણકે તેથી વધુ લોકો ભાગ લેવા અને નિર્ણય લેવામાં આગેવાની લેવાનો મૂલ્યવાન અનુભવ મેળવી શકે છે.

7. **સ્વદેશી સંસાધનોના શ્રેષ્ઠ ઉપયોગનો સિદ્ધાંત :** વિકાસશીલ વિશ્વના દેશોમાં સામાન્ય રીતે સંસાધનોની અછત હોય છે. ઘણીવાર, સરકારો આવા, પીવાનું પાણી, સ્વચ્છતા, આરોગ્ય, વગેરે જેવી પર્યાપ્ત પાયાની સેવાઓ પૂરી પાડવામાં અસમર્થ હોય છે. આમ, સમુદાયના કાર્યકર્તાએ મોટાભાગે સરકાર સહિત વિવિધ સ્ત્રોતોમાંથી સંસાધનોના એકત્રીકરણ પર નિર્ભર રહેવું જોઈએ.

8. **સાંસ્કૃતિક અભિમુખતાનો સિદ્ધાંત :** સમુદાયના કાર્યકર માટે તે સમુદાયના સાંસ્કૃતિક વાતાવરણ તરફ લક્ષી હોવું અને તેના રિવાજો, પરંપરાઓ, મૂલ્યો વગેરે પ્રત્યે આદર દર્શાવવો મહત્ત્વપૂર્ણ બની જાય છે. આ તેણી/તેણીને સમુદાયની સ્વીકૃતિ અને આદર મેળવવા માટે સક્ષમ બનાવશે. જો કે, આનો અર્થ એ નથી કે કાર્યકર્તાએ એવા રિવાજોને સમર્થન આપવું જોઈએ જે લોકોને નુકશાન પહોંચાડે અથવા તેમના માટે હાનિકારક હોય (દા.ત. અલૌકિક શક્તિઓમાં વિશ્વાસ, વહેલા લગ્ન, સતીપ્રથા વગેરે). આવા કિસ્સાઓમાં, સમુદાયની ધારણા અને પ્રણાલીઓને બદલવા માટે ધીમે ધીમે પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે.

❖ **સામુદાયિક સંગઠનની ફિલોસોફી :** સામુદાયિક સંગઠનના પ્રારંભિક પ્રયાસો એ ગંભીર સમસ્યાઓનું પરિણામ હતું જેમ કે બેરોજગારી, ગરીબી વગેરેની સમસ્યાઓ સમુદાયો દ્વારા સામનો કરવો પડ્યો હતો. આમ સમુદાયને ટેકો આપવા માટે ઘણી સંસ્થાઓ અને સામાજિક એજન્સીઓ ઉછર્યા, ટૂંક સમયમાં, એવું સમજાયું કે આ બધા પ્રયત્નોને સમન્વયિત અને સુવ્યવસ્થિત કરવાની જરૂર છે જેથી કામની દ્વિગુણિતતાને ટાળી શકાય અને સમુદાયને સેવાઓની ડિલિવરીમાં અંતર ઘટાડવામાં આવે. સામુદાયિક સંસ્થાઓનું મૂળભૂત પાસું એ "સહકારી ભાવના"નો સિદ્ધાંત છે જે લોકોને એકસાથે એક થવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે અને સામાન્ય મુદ્દાને હલ કરે છે.

- સમુદાય સંગઠન લોકશાહી મૂલ્યો અને સિદ્ધાંતોની ભાવનાને ઓળખે છે અને સમુદાય સંગઠન લોકશાહી ભાગીદારીનું નિર્માણ કરવાનું છે.
- આયોજન એ સશક્તિકરણ વિશે છે. જ્યારે લોકો તમામ ભેદભાવોને છોડીને એક થઈને સામુદાયિક સંસ્થાઓમાં સામેલ થાય છે, ત્યારે તેઓમાં આત્મવિશ્વાસ વધે છે. આ સશક્તિકરણ ત્યારે આવે છે જ્યારે લોકો પોતાની જાતને અને અન્યોને મદદ કરવા માટે કૌશલ્ય શીખે છે. સામૂહિક ક્રિયા સમુદાય નિર્માણમાં મદદ કરે છે.
- સામુદાયિક સંસ્થા વ્યક્તિની શક્તિને ઓળખે છે. તે માને છે કે, લોકોની સામૂહિક શક્તિ દ્વારા, સારી ટીમ વર્ક અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ અપનાવવાથી વ્યાપક સામાજિક સમસ્યાઓ થઈ શકે છે.
- બીજી ફિલસૂફી છે સંકલન. તે સામાન્ય કલ્યાણ માટે સામુદાયિક જીવનમાં દળોના ગોઠવણો અને આંતર-સબંધો સાથે સબંધિત છે.
- તેથી, સમુદાય સંગઠન એ એક સતત પ્રક્રિયા છે જેમાં સામુદાયિક જીવનની બદલાતી પરિસ્થિતિઓ સાથે તાલમેલ રાખવા માટે ગોઠવણો કરવામાં આવે છે અને ફરીથી બનાવવામાં આવે છે.

સામુદાયિક વિકાસ માટે સામુદાયિક સંગઠનની સુસંગતતા સામુદાયિક સંગઠન અને સામુદાયિક વિકાસ પરસ્પર સબંધિત છે. સામુદાયિક વિકાસના લક્ષ્યોને હાંસલ કરવા માટે સામુદાયિક સંગઠન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. યુનાઈટેડ નેશન્સ અનુસાર, સામુદાયિક વિકાસ એ વિકાસશીલ દેશના કુલ વિકાસ સાથે સબંધિત છે જે આર્થિક, ભૌતિક અને સામાજિક પાસાઓ છે. સંપૂર્ણ વિકાસ સાધવા માટે સામુદાયિક સંસ્થાનો ઉપયોગ થાય છે. નીચેના પાસાઓને મહત્ત્વપૂર્ણ ગણવામાં આવે છે. તેઓ છે..

a. લોકશાહી પ્રક્રિયાઓ

b. સ્વૈચ્છિક સહકાર

c. સ્વ સહાય

d. નેતૃત્ત્વનો વિકાસ

e. શૈક્ષણિક પાસાંઓ

a. લોકશાહી પ્રક્રિયાઓ તમામ સમુદાયના સભ્યોને નિર્ણય લેવામાં મંજૂરી આપવા સાથે વ્યવહાર કરે છે. સામુદાયિક સંગઠન દ્વારા આ પ્રાપ્ત કરવું શક્ય છે. પસંદ કરેલા અથવા ચૂંટાયેલા સભ્યો અથવા પ્રતિનિધિઓને નિર્ણય લેવામાં મદદ કરવામાં આવે છે. લોકશાહી પ્રક્રિયાઓ લોકોને સમુદાય વિકાસના લક્ષ્યો હાંસલ કરવામાં ભાગ લેવામાં મદદ કરે છે. સમુદાય સંગઠન પદ્ધતિ લોકોની સહભાગિતા માટેની લોકશાહી પ્રક્રિયાઓને મંજૂરી આપે છે.

b. સ્વૈચ્છિક સહકારનો અર્થ છે કે લોકો તેમની સહભાગિતા માટે સ્વયંસેવક છે. આ માટે તેઓ મનાવી રહ્યા છે. તેમને એવું લાગવું જોઈએ કે તેમણે વિકાસની પ્રક્રિયામાં ખચકાટ વિના સામેલ થવું જોઈએ. આ સામુદાયિક સંગઠન પદ્ધતિ દ્વારા સમર્પિત

છે. સામુદાયિક સંગઠન પદ્ધતિ અનુસાર લોકોની ભાવનાત્મક ભાગીદારી જરૂરી છે. જો અસંતોષ યોગ્ય રીતે બનાવવામાં આવશે તો લોકો સહભાગી થવા માટે સ્વયંસેવક બનશે. સમુદાય સંગઠન અસંતોષ અને લોકોની ભાગીદારી પર ભાર મૂકે છે.

c. સ્વ-સહાય એ સમુદાયના વિકાસનો આધાર છે. સ્વ-સહાય આંતરિક સંસાધનોને એકત્ર કરવાની ક્ષમતા સાથે વ્યવહાર કરે છે. સ્વ-સહાય એ આત્મનિર્ભરતા અને ટકાઉ વિકાસનો આધાર છે. સામુદાયિક સંગઠનમાં સ્વ-સહાય પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. સામુદાયિક સંગઠન સમુદાય વિકાસ માટે સુસંગત છે કારણ કે બંને-સ્વ-સહાય ખ્યાલો પર ભાર મૂકે છે.

d. સમુદાયના વિકાસમાં નેતૃત્ત્વનો વિકાસ એ એક મહત્ત્વપૂર્ણ પાસું છે. નેતૃત્ત્વ લક્ષ્યો હાંસલ કરવા માટે લોકોને પ્રભાવિત કરવા સાથે વ્યવહાર કરે છે. સમુદાય સંગઠન અને નેતૃત્ત્વ પર ભાર મૂકે છે. નેતાઓની મદદથી લોકોને કાર્યમાં ભાગ લેવા માટે પ્રેરિત કરવામાં આવે છે. સામુદાયિક સંગઠન એ નેતૃત્ત્વ વિકસાવવા અને તેનો ઉપયોગ કરવાની સબંધિત પદ્ધતિ છે. તેથી તે સમુદાય વિકાસ માટે લાગુ પડે છે.

e. સામુદાયિક વિકાસમાં શૈક્ષણિક પાસાઓનો અર્થ છે લોકોને જાણવામાં, શીખવામાં મદદ કરવી, લોકશાહી, સહકાર, એકતા, કૌશલ્ય વિકાસ, અસરકારક કામગીરી વગેરે. સમુદાય સંગઠનની પ્રક્રિયા સમુદાયના શિક્ષણ પર ભાર મૂકે છે. આમ બંને સમુદાયના શૈક્ષણિક પાસાઓ પર ભાર મૂકે છે. આમ સામુદાયિક સંગઠન અને સામુદાયિક વિકાસ એકબીજા સાથે સંકળાયેલા અને સુસંગત છે. સામુદાયિક સંગઠન અને સામુદાયિક વિકાસ વચ્ચે કોઈ વિરોધી પાસાંઓ નથી અને બંને સમાન પાસાંઓ પર ભાર મૂકે છે. આમ તેઓ સબંધિત છે. તેથી તમામ સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમોમાં સામુદાયિક સંગઠન પદ્ધતિનો અમલીકરણ પદ્ધતિ તરીકે ઉપયોગ થાય છે.

4.4 સારાંશ :

નિષ્કર્ષમાં, રચનાત્મક અને ઈરાદાપૂર્વકની રીતે જોડાઈને, આયોજકો તેમના અંગત સ્વાસ્થ્ય અને સુખાકારીમાં ઘણો ફાયદો ઉઠાવે છે. આ પ્રવૃત્તિઓ દરમિયાન સ્થપાયેલા સામાજિક બંધનો પણ અન્ય લાભ પૂરા પાડે છે, જે ફક્ત સહભાગી થવાના ફાયદામાં ઉમેરો કરે છે. સામુદાયિક સંગઠન અને સામુદાયિક વિકાસ વચ્ચે સુસંગતતા છે, તેઓ એકબીજા સાથે સંકળાયેલા છે. સામુદાયિક વિકાસના લક્ષ્યોને હાંસલ કરવા માટે સામુદાયિક સંગઠન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

4.5 તમારી પ્રગતિ તપાસો :

1. સેવાર્થીની ધારણા દ્વારા તમારો અર્થ શું છે ?
2. સમુદાય સંગઠનના કોઈપણ બે સિદ્ધાંતો લખો.
3. વિકાસ માટે સામુદાયિક સંસ્થાની કોઈ સુસંગતતા છે ? જો એમ હોય તો કેવી રીતે ?

❖ **ચાવીરૂપ શબ્દો :**

➢ સિદ્ધાંત : એક મૂળભૂત વિચાર અથવા નિયમ જે કંઈક કેવી રીતે થાય છે અથવા કાર્ય કરે છે તે સમજાવે છે અથવા નિયંત્રિત

કરે છે.

- તત્ત્વજ્ઞાન : જ્ઞાન, વાસ્તવિકતા અને અસ્તિત્ત્વની મૂળભૂત પ્રકૃતિનો અભ્યાસ, ખાસ કરીને જ્યારે શૈક્ષણિક શિસ્ત તરીકે ગણવામાં આવે છે.
- કાર્યક્રમ : સેવાઓ, પ્રવૃત્તિઓ અથવા તકોની સત્તાવાર રીતે સંગઠિત વ્યવસ્થા જે લોકોને કંઈક પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ કરે છે.
- સુસંગતતા : પ્રાસંગિકતા એ એક વિષયને બીજા વિષય સાથે એવી રીતે જોડવાનો ખ્યાલ છે જે પ્રથમ વિષય પર વિચાર કરતી વખતે બીજા વિષયને ધ્યાનમાં લેવા માટે ઉપયોગી બનાવે છે. ની વિભાવના સુસંગતતાનો અભ્યાસ વિવિધ ક્ષેત્રોમાં થાય છે.

4.6 તમારી પ્રગતિ તપાસવા માટેના જવાબો :

1. સેવાર્થીની ધારણા : એ મહત્ત્વનું છે કે સેવાર્થી સેવા અથવા પ્રદાને વિશ્વાસપાત્ર અને વિશ્વસનીય તરીકે સમજે.
2. ચોક્કસ ઉદ્દેશ્યના સિદ્ધાંતો અને આયોજનના સિદ્ધાંતો.
3. હા, સામુદાયિક સંગઠન અને સામુદાયિક વિકાસ વચ્ચે સુસંગતતા છે, તેઓ એકબીજા સાથે સંકળાયેલા છે. સામુદાયિક વિકાસના લક્ષ્યોને હાંસલ કરવા માટે સામુદાયિક સંગઠન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

4.7 સંદર્ભ સૂચિ :

1. https://streetcivics.com/the-benefits-risks-ofcommunity-organizing/
2. https://www.socialworkin.com/2021/08/8-principles-of-community-organization.html
3. https://www.academia.edu/24410385/Social_Work_with_Community_Organization_A_Method_of_Community_development-
4. – Social Workers' Perceptions of Clients||, A Study of the Caseload of a Social Agency by Edgar F. Borgatta, David Fanshel, Henry J. Meyer, Paperback or Ebook, Free, 98 pages, Junuary, 1960

4.8 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો :

1. સેવાર્થીની ધારણામાંથી સમુદાય સંગઠનને સમજાવો.
2. સમુદાય સંગઠનને વ્યાખ્યાયિત કરો અને સમુદાય સંગઠનના સિદ્ધાંતોને વિસ્તૃત કરો.
3. સામુદાયિક સંગઠનની ફિલસૂફી અને સુસંગતતા વિશે લખો.

****

એકમ-5
સામુદાયિક સંગઠન આયોજકની ભૂમિકા

રૂપરેખા :-

5.0 ઉદ્દેશ્યો
5.1 પ્રસ્તાવના
5.2 સામુદાયિક આયોજક (સંગઠક)-ગ્રામીણ, શહેરી, આદિવાસી સમુદાયોની ભૂમિકા
5.3 સારાંશ
5.4 તમારી પ્રગતિ તપાસો
5.5 તમારી પ્રગતિ તપાસોના જવાબો
5.6 સંદર્ભ સૂચિ
5.7 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો

5.0 ઉદ્દેશ્યો :

વિદ્યાર્થી મિત્રો આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે,

- વિવિધ સેટિંગમાં સમુદાયના આયોજકની વિવિધ ભૂમિકાઓને સમજી શકશો.

5.1 પ્રસ્તાવના :

આ એકમ વિદ્યાર્થીઓને વિવિધ પ્રકારના સમુદાય સંગઠનમાં સમુદાયના આયોજકની ભૂમિકા વિશે જ્ઞાન આપે છે. જરૂરી વિશેષતાઓ અને કૌશલ્યો ધરાવનાર અને સામુદાયિક સંગઠનની પ્રક્રિયા અને પગલાઓ વિશેનું જ્ઞાન ધરાવતા સમુદાય આયોજક યોગ્ય ભૂમિકાઓ દ્વારા તેને અલગ અલગ સેટિંગમાં લાગુ કરી શકશે. સમુદાયના આયોજકની વિવિધ ભૂમિકાઓની અહીં ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

5.2 સામુદાયિક આયોજક (સંગઠક)-ગ્રામીણ, શહેરી, આદિવાસી સમુદાયોની ભૂમિકા :

આયોજકની ભૂમિકા એ છે કે લોકોને પગલાં લેવા વિશે શરૂ કરવામાં મદદ કરવી, લોકોને જાહેર આરોગ્ય સમસ્યાનું આયોજન કરવામાં, કાર્ય કરવામાં અને તેનું મૂલ્યાંકન કરવામાં મદદ કરવી. નિરાશા, ગુસ્સો અને કોઈ મુદ્દાની આજુબાજુની રુચિના અભાવને સીધી કાર્યવાહીમાં માર્ગદર્શન આપવાનું કામ સમુદાયના આયોજકનું છે. આ ભૂમિકા પ્રેરિત સમુદાયના સભ્યો, સમુદાય સંસ્થાના સંગઠિત સભ્ય, કુશળ અથવા પ્રશિક્ષિત સંશોધક અથવા પ્રશિક્ષિત સમુદાય આયોજક દ્વારા ભૂમિકા ભજવી શકાય છે. ભૂમિકા માત્ર પ્રશિક્ષિત આયોજકોની જ નથી કારણ કે સારા આયોજકના ઘણા ગુણો, જેમ કે કલ્પના, જિજ્ઞાસા અને રમૂજ, શીખવી શકાતા નથી.

સમુદાયના આયોજકનો અર્થ : તેઓ જે સમસ્યાઓ રજૂ કરે છે અને તે સમસ્યાઓના ઉકેલો કે જે તેઓ ઈચ્છે છે તેને ઓળખવામાં મતવિસ્તારને સામેલ કરીને શક્તિ નિર્માણની પ્રક્રિયા તે ઉકેલોને શક્ય બનાવી શકે તેવા લોકો અને માળખાને ઓળખવા, વાટાઘાટો દ્વારા પ્રયત્નોમાં તે લક્ષ્યોની નોંધણી કરવી અને જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે મુકાબલો અને દબાણનો ઉપયોગ

કરવો, સામાજિક વિકાસ કે જેનો ઉદ્દેશ્ય ઉદાસીન, વ્યક્તિવાદી અને અવાજહીન ગરીબોને ગતિશીલ, સહભાગી અને રાજકીય રીતે પ્રતિભાશીલ સમુદાયમાં રૂપાંતરિત કરવાનો છે.

❖ **ધ્યેય :**

a. લોકોનું સશક્તિકરણ :

- ➢ લોકો માટે અસરકારક શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી
- ➢ તેમની શક્તિહીનતાને દૂર કરવાનું શીખો
- ➢ લોકો અમાનવીય વસ્તુઓમાંથી મનુષ્યમાં રૂપાંતરિત થાય છે જેઓ તેમના અધિકારનો દાવો કરે છે, તેમનું ભાગ્ય નક્કી કરે છે અને ગૌરવ સાથે ઉભા રહે છે.

b. સાપેક્ષ રીતે કાયમી માળખાં અને લોકોના સંગઠનોનું નિર્માણ :

- ➢ ખાતરી કરો કે મહત્તમ લોકોની સંસ્થાઓ અન્ય જૂથો/ક્ષેત્રો સાથે જોડાઈ શકે
- ➢ લોકોની જરૂરિયાતો અને આકાંક્ષાઓને શ્રેષ્ઠ રીતે સેવા આપે છે.

c. જીવનની ગુણવત્તામાં સુધારો :

- ➢ લોકોના જીવનની ગુણવત્તામાં ટૂંકા અને લાંબા ગાળાના સુધારાઓ સુરક્ષિત કરવા માગે છે.
- ➢ એકત્રીકરણની પ્રક્રિયા ખોરાક, વસ્ત્ર, આશ્રય, શિક્ષણ અને આરોગ્ય માટેની મૂળભૂત જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે છૂટછાટો મેળવી શકે છે.
- ➢ શક્તિ અને સંસાધનોના સમાન વિતરણ દ્વારા માનવ સર્જનાત્મકતા અને એકતાના વિકાસ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ બનાવવું.

❖ **ગ્રામીણ સમુદાય :** ગ્રામીણ સમુદાયને કુદરતી ઘટના તરીકે દર્શાવી શકાય છે. દરેક સમજમાં ગ્રામીણ સમુદાય હોય છે, પછી ભલે તેમની સંસ્કૃતિ કે સામાજિક જીવનની પેટર્ન કેટલી અલગ હોય. જે લોકો જીવનના ઉદ્દેશ્યો અને મહત્ત્વાકાંક્ષાઓમાં અત્યંત સમાનતા ધરાવે છે, તેઓ એક સમુદાયને રચે છે જે કુદરતી, સ્વતંત્ર ઈચ્છાનું ઉત્પાદન છે. ખેતી એ ગ્રામીણ સમુદાયની ઓળખનો મૂળભૂત ભાગ છે. ગ્રામીણ સમુદાયોના લોકો તેમના પાત્રમાં એકરૂપતાધરાવે છે અને એકબીજા સાથે ક્રિયા પ્રતિક્રિયા કરે છે.

❖ **ઉપનગરીય :** તેઓ ગ્રામીણ સમુદાયની સરખામણીમાં વસ્તીમાં વધુ વિપુલ પ્રમાણમાં છે અને શહેરી સમુદાયની તુલનામાં ઓછી સંખ્યામાં છે. આવા સમુદાયો મોટાભાગે મોટા શહેરની બહાર આવેલા હોય છે. ઉપ-શહેરી વિસ્તારોને ગણીવાર સિંગલ-ફેમિલી હોમ્સ અથવા હાઉસિંગ ડિવિઝન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે જે એકબીજાની નજીક હોય છે.

❖ **શહેરી સમુદાય :** શહેરી સમુદાયને ઘણીવાર ગ્રામીણ સમુદાયની વિરુદ્ધ માનવામાં આવે છે. શહેરી સમુદાયની જીવનશૈલી તેમની ઓળખ અને જીવનશૈલીમાં અત્યંત નૈતિક, જટિલ અને વિભાજન છે, જે શહેરી સમુદાયની ઓળખને આકાર આપે છે. આધુનિક સુવિધાઓ અને ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર પણ શહેરી સમુદાયો માટે કેન્દ્રિય છે. શહેરી સમુદાયો મોટી વસ્તી પર આધારિત છે. અને મોટાભાગે, શહેરી વિસ્તારો તેના કારણે ભીડથી ભરેલા હોય છે.

❖ **આદિવાસી સમુદાય :** આદિજાતિ એ એક સામાજિક જૂથ છે જેમાં ઘણા કુળો, વિચરતી જૂથો અને અન્ય પેટા જૂથો એક ચોક્કસ ભૌગોલિક વિસ્તાર પર રહેતા હોય છે જેમાં અલગ ભાષા, અલગ અને એકવચન સંસ્કૃતિ હોય છે. ઈમ્પીરીયલ ગેઝેટિયર ઓફ ઈન્ડિયા અનુસાર આદિજાતિ એ એક સામાન્ય નામ ધરાવતા, સામાન્ય બોલી બોલતા, એક સામાન્ય પ્રદેશ પર વસવાટ કરતા અથવા વ્યવસાય કરતા પરિવારોનો સંગ્રહ છે અને તે સામાન્ય રીતે અત:વિવાહીત નથી, જો કે મૂળરૂપે તે આવું હોઈ શકે છે. ઓક્સફર્ડ ડિક્શનરી અનુસાર "આદિજાતિ એ વિકાસના આદિમ અથવા અસંસ્કારી તબક્કામાં લોકોનું એક જૂથ છે જે મુખ્યની સત્તાને સ્વીકારે છે અને સામાન્ય રીતે પોતાને એક સામાન્ય પૂર્વજ ધરાવે છે. અથવા પ્રદેશો અને સંસ્કૃતિમાં અસંખ્ય સામ્યતાઓ, વારંવારના સંપર્કો અને રુચિઓના ચોક્કસ સમુદાયમાંથી ઉત્પન્ન થતી એકતાની લાગણી"

❖ **સામુદાયિક આયોજક (સંગઠક)ની ભૂમિકાઓ :** તેઓ જ્યાં કામ કરી રહ્યા છે તે સમુદાયને સશક્ત બનાવવા માટે એક સમુદાયનું આયોજન નીચેની ભૂમિકા ભજવે છે. સમુદાયના આયોજકની વિવિધ ભૂમિકાઓની અહીં ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ ભૂમિકાઓ ન તો સંપૂર્ણ છે કે ન તો પરસ્પર વિશિષ્ટ.

❖ **માર્ગદર્શિકા :** સમુદાયના આયોજકની પ્રાથમિક ભૂમિકા એક માર્ગદર્શકની છે જે સમુદાયને હાંસલ કરવાના માર્ગો અને માધ્યમો શોધવામાં મદદ કરે છે. તેના પોતાના લક્ષ્યો માર્ગદર્શક તરીકે, તે સમુદાયને તે દિશામાં અસરકારક રીતે આગળ વધવામાં મદદ કરે છે જે તે પોતાના માટે નિર્ધારિત કરે છે. જ્યારે આયોજકની કેટલીક જવાબદારી છે કે તે સમુદાયને આ દિશાને સમજદારીપૂર્વક પસંદ કરવામાં મદદ કરે, આપેલ સંદર્ભમાં કાર્ય કરી શકે તેવા ઘણા પરિબળોના આધારે, દિશા અને ચળવળની પદ્ધતિની પસંદગી આખરે સમુદાયની જ હોવી જોઈએ. આમ, તે જવાબદારી ઉપાડનાર કે લોકોની સમસ્યાઓ હલ કરનાર વ્યક્તિ નથી. તેના બદલે, તે વિવિધ વિકલ્પો અથવા માર્ગો પ્રદાન કરે છે, અને સમુદાયની સમસ્યાઓ સાથે વ્યવહાર કરવાની વિવિધ રીતો બતાવે છે. માર્ગદર્શક તરીકે, તેણે ખૂબ જ જરૂરી માહિતી અને વિચારો પ્રદાન કરવા જરૂરી છે જેનો સમુદાયમાં શરૂઆતમાં અભાવ હોઈ શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, બેરોજગારીની સમસ્યાનો સામનો કરી રહેલા સમુદાયમાં, તે રોજગાર મેળવવા માંગતા લોકોને વિવિધ રોજગાર યોજનાઓ, સ્વરોજગાર માટેના વિકલ્પો, નિયમો, શરતો અને ધિરાણ મેળવવાના સ્ત્રોતો અને અન્ય સબંધિત માહિતી પ્રદાન કરવા સક્ષમ હોવા જોઈએ. રોજગાર/આવક પેદા કરવાની અંતિમ પસંદગી અને માધ્યમો સમુદાય પર આધારિત છે. એવી પરિસ્થિતિમાં જ્યાં સમુદાયના આરોજક સમુદાયના વિકાસ માટે કોઈ ચોક્કસ પ્રોજેક્ટની જરૂરિયાત અને સુસંગતતાને સમજે છે, તે આ પ્રોજેક્ટના સંદર્ભમાં જરૂરિયાતને ઉત્તેજિત કરી શકે છે. તે પ્રોજેક્ટ પર ચર્ચાને પ્રોત્સાહિત કરી શકે છે અને તેના પર કાર્યવાહીના ફાયદા સૂચવી શકે છે. પરંતુ માર્ગદર્શક તરીકેની તેમની ભૂમિકા તેમને આ પ્રોજેક્ટ પર કાર્યવાહી શરૂ કરવાની સ્વતંત્રતાની મંજૂરી આપતી નથી સિવાય કે સમુદાય તૈયાર હોય અને આવી સામાન્ય કાર્યવાહી માટે ઈચ્છુક ન હોય.

❖ **કોમ્યુનિકેટર :** સમુદાયના આયોજક સમુદાયને માહિતી અને જ્ઞાનનું પરિવહન અથવા પ્રસારણ કરે છે. ઘણીવાર સમુદાયના સભ્યો માહિતી અને વિચારો પ્રત્યે અજ્ઞાનતા દર્શાવે છે. માહિતીની વહેંચણી સમુદાયને તેની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા અથવા તેની સમસ્યાઓ ઉકેલવા માટે આ માહિતીનો ઉપયોગ કરવા સક્ષમ બનાવે છે. આમ,

આયોજક સમુદાય અને બહારની દુનિયા વચ્ચે આવશ્યક કડી હોવાને કારણે અસરકારક સંવાદકારની ભૂમિકા ભજવે તેવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. તેની અને સમુદાય વચ્ચેના સંચારને વ્યક્તિગત સંપર્કો, જૂથ મીટિંગ્સ, જૂથ ચર્ચાઓ, જાહેર સભાઓ, લેખિત સામગ્રી વગેરે સહિત વિવિધ મંચો દ્વારા નિયંત્રિત કરી શકાય છે. સમુદાય આયોજક સ્કીટ, રોલ પ્લે, શેરી જેવી વિવિધ તકનીકોના ઉપયોગ પર પણ આધાર રાખી શકે છે. જરૂરી માહિતી પ્રસારિત કરવા થિયેટર અને ઓડિયો-વિઝ્યુઅલ શો. સંચારની સ્થાનિક રીતે સ્વીકૃત અને સ્વદેશી ચેનલો પર વધુ નિર્ભરતા ઈચ્છનીય છે, કારણ કે તે વધુ અસરકારક સંચાર તરફ દોરી જાય છે. સ્થાનિક નેતાઓ અને સ્થાનિક જૂથો જેમ કે મહિલા જૂથો, યુવા જૂથો, બાળકોની ક્લબ વગેરે આવા કેટલાક વિકલ્પો છે. આ ભૂમિકા અસરકારક રીતે ભજવવા માટે સમુદાયના આયોજકની ક્ષમતા, ઘણી હદ સુધી, સમુદાય સંગઠન પ્રક્રિયાની ગુણવત્તા અને તીવ્રતા નક્કી કરશે.

❖ **સક્ષમ :** સામુદાયિક સંગઠન પ્રક્રિયાને સરળ બનાવીને સામુદાયિક આયોજક એક સક્ષમની ભૂમિકા ભજવે છે. અગાઉ સૂચવ્યા મુજબ, તે પોતે કામ કરે તેવી અપેક્ષા નથી પરંતુ તે સમુદાયને તેની જરૂરિયાતો/સમસ્યાઓને સ્વાયત્ત રીતે સિદ્ધ કરવા સબંધિત કાર્યનું આયોજન અને અમલ કરવા સક્ષમ બનાવે તેવી અપેક્ષા છે. આ ચોક્કસ ભૂમિકાના પ્રદર્શન દ્વારા જ સમુદાયના આયોજક સમુદાયના ક્ષમતા નિર્માણ અને સશક્તિકરણની પ્રક્રિયાને સરળ બનાવવા માટે સક્ષમ છે. સમર્થક તરીકેની તેમની ભૂમિકાના દાયરામાં, સમુદાય આયોજક કેટલીક સમુદાયની સ્થિતિઓ વિશે અસંતોષને પ્રથમ જાગૃત કરીને અને ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને સક્ષમ કરે છે, ત્યારબાદ સભ્યોને તેમના અસંતોષને મૌખિક રીતે રજૂ કરવાની સુવિધા આપે છે. ત્યારબાદ, તે તેમની લાગણીઓની સમાનતા જોવામાં મદદ કરે છે અને તેના વિશે સામૂહિક રીતે કંઈક કરી શકાય તેવી આશાને પોષે છે. તે આગળ સમુદાયને કાર્ય કરવા માટે સંગઠિત કરવા સક્ષમ બનાવે છે. સક્ષમ કરનારની ભૂમિકાને કેટલું પ્રોત્સાહન આપી શકાય, કેટલી ચિંતામાંથી મુક્તિ મળે, કેટલો ટેકો વિવિધ તબક્કે પૂરો પાડવામાં આવે તે અંગે નિર્ણય લેવાની જરૂર છે જેથી સમુદાય આરામદાયક ગતિએ અને પૂરતા આત્મવિશ્વાસ સાથે આગળ વધી શકે. સમુદાયને સારા આંતરવ્યક્તિત્ત્વ સબંધો, સહકારી અને સહયોગી વલણ અને વ્યવહાર જાળવવા અને આંતર-જૂથ તણાવ, તકરાર અને અન્ય અવરોધોનો સામનો કરવા માટે સક્ષમ બનાવવું એ પણ સમુદાય આયોજકના ક્ષેત્રમાં આવે છે.

❖ **નિષ્ણાત :** નિષ્ણાત તરીકે, આયોજકની ભૂમિકા એ સંખ્યાબંધ ક્ષેત્રોમાં માહિતી, જ્ઞાન અને સલાહ પ્રદાન કરવાની છે કે જેના વિશે તેની પાસે વિશેષ કુશળતા છે. ઘણીવાર, આયોજકને સંશોધન ડેટા, તકનીકી અનુભવ અને સંસાધન સામગ્રી, પદ્ધતિઓ અંગે સલાહ આપવી પડે છે જેની સમુદાયને તેના લક્ષ્યોને પ્રાપ્ત કરવાની પ્રક્રિયામાં જરૂર પડી શકે છે. આયોજક નિષ્ણાત તરીકે સેવા આપી શકે છે. સમુદાય નિદાન અને વિશ્લેષણમાં અને સમુદાયને તેની પોતાની રચના, ગતિશીલતા, સંભવિતતતાઓ અને અવરોધોને સમજવામાં મદદ કરી શકે છે. તે સંશોધન પદ્ધતિઓમાં કુશળ, અભ્યાસ હાથ ધરવા અને સંશોધન નીતિ ઘડવામાં સક્ષમ હોવાની અપેક્ષા છે. તેની પાસે સંસ્થા અને પ્રક્રિયાનું નિષ્ણાત જ્ઞાન પણ હોઈ શકે છે. તે પ્રોગ્રામ્સ, નીતિઓ, કાયદાઓ તેમજ સરકારી વિભાગો, ખાનગી એજન્સીઓ, આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવતા સંસાધનો અને તેને સુરક્ષિત કરવાની રીતો વિશે પણ સારી રીતે માહિતગાર અને સક્ષમ હોવા જોઈએ. તે સમુદાયની જરૂરિયાતો અને ઉપલબ્ધ સંસાધનો વચ્ચેના અંતરને દૂર કરવા માટે સક્ષમ હોવા જોઈએ.

એક નિષ્ણાત તરીકે કાર્યકર તેના પર સુપરિમ્પોઝ અથવા આગ્રહ રાખતો નથી. તેના - નિષ્ણાત જ્ઞાનની સ્વીકૃતિ. માત્ર વિચારણા અને ચર્ચા માટે ઓફર કરવામાં આવે છે, જેથી સમુદાય તેને અપનાવી શકે તેટલી અસરકારક રીતે ઉપયોગમાં લેવાય.

❖ **કાઉન્સેલર :** સમુદાયના આયોજક સમુદાયની સઘન સમજ વિકસાવીને કાર્યની શરૂઆત કરે છે. ઘણી વખત તેની પાસેથી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે કે તે સમુદાયને તેના બહુવિધ પરિણામોના સંદર્ભમાં પોતાને સમજવામાં સક્ષમ બનાવે. તેમાં સમગ્ર સમુદાયના નિદાન અને સારવારનો સમાવેશ થઈ શકે છે. તે સમુદાયને તેના અંતર્ગત દળો અને વલણોનો સામનો કરવામાં મદદ કરી શકે છે જે સમુદાયમાં જૂથો વચ્ચે તણાવ અને સંઘર્ષ પેદા કરી શકે છે. વધુમાં, સમુદાયને આ ઊંડા મૂળિયાં વિચારો અને પ્રથાઓને ઓળખવામાં, તેમના વિશે મૌખિક ભાષાંતર કરવા અને તેનો સામનો કરવા માટે સક્ષમ કર્યા પછી, સમુદાયને એક સંકલિત એકમ તરીકે વધુ અસરકારક રીતે કાર્ય કરવાની ક્ષમતા વિકસાવવામાં મદદ કરવામાં આવે છે. આમ, કાઉન્સેલર અને સામાજિક ચિકિત્સક તરીકે, આયોજક ઊંડા જૂઠાણું અને ઘણીવાર સુપ્ત શક્તિઓ સાથે વ્યવહાર કરે છે જે સમુદાય સંગઠન પ્રક્રિયાને વિક્ષેપિત કરવાની ધમકી આપે છે.

❖ **એનિમેટર :** સામુદાયિક સંગઠનની પ્રક્રિયામાં, આયોજક સમુદાયને સામૂહિક, સ્વ-સહાય પહેલો હાથ ધરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે અને દિશા પ્રદાન કરે છે. ભારત જેવા વિકાસશીલ સમાજોમાં, લોકો ઘણીવાર ક્રોનિક ‘ડિપેન્ડન્સી સિન્ડ્રોમ’નો ભોગ બને છે અને તેથી તેઓ સ્વયંભૂ રીતે પગલાં લેવા અથવા નિર્ણાયક નિર્ણયો લેવામાં નિષ્ફળ જાય છે. આવા સંદર્ભમાં, એક એનિમેટર તરીકે આયોજક લોકોને આયોજનથી લઈને મૂલ્યાંકન સુધીની પ્રક્રિયાના તમામ તબક્કાઓમાં આગળ આવવા અને ભાગ લેવામાં મદદ કરે છે. યોગ્ય પ્રશ્નો/ મુદ્દાઓ ઉઠાવીને, તે સમુદાયને સંનિષ્ઠ બનાવવામાં અને લોકોને તેમના વલણ અને સહભાગિતાના અવરોધોને દૂર કરવા ઉત્તેજીત કરવામાં મદદ કરે છે.

❖ **સહયોગી :** રમુદાય આયોજક તેના સાથીદારો, સહ-વ્યાવસાયિકો અને સમુદાયમાં કામ કરતી અન્ય સંસ્થાઓ સાથે સહયોગ કરે છે. સમકાલીન સંદર્ભમાં, અન્ય સંસ્થાઓ સાથે સહયોગી ભાગીદારી જાળવવાનું મહત્ત્વ સારી રીતે ઓળખાય છે. એવી પરિસ્થિતિમાં જ્યાં અન્ય સંસ્થાઓ પણ સમાન સમસ્યાઓ તરફ કામ કરી રહી છે, સહયોગી પ્રયાસ માત્ર વધુ ઈચ્છનીય નથી પણ વધુ ઉત્પાદક અને શક્ય પણ છે. તેથી, સમુદાયના આયોજકને અસરકારક જોડાણો અને સહયોગ સ્થાપિત કરવા માટે આવી અન્ય સંસ્થાઓ સાથે નેટવર્ક બનાવવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે.

❖ **સલાહકાર :** સમુદાયના આયોજકને લોકોનો વિશ્વાસ અને વિશ્વાસ મળે છે અને તેઓ તેમના માટે મહત્ત્વપૂર્ણ બાબતો વિશે સલાહ આપવા માટે ઘણી વાર તેમના પર આધાર રાખે છે. તેની કુશળતા અને અનુભવ લોકો દ્વારા આધાર રાખે છે, જેઓ વારંવાર તેમના માર્ગદર્શન અને નિષ્ણાતની સલાહ લે છે. સલાહકાર તરીકે, તે પોતાને એવા લોકો માટે ઉપલબ્ધ કરાવે છે, જેમને તેના ઈનપુટ્સની જરૂર હોય છે. તે સામુદાયિક જૂથો અને સામુદાયિક સંસ્થાઓને તેમની કુશળતાના પ્રદાન કરવામાં પણ સક્ષમ છે.

❖ **મોડલ :** સમુદાયના આયોજકને ઘણીવાર લોકો દ્વારા એક રોલ મોડેલ અને પ્રેરણાના સ્ત્રોત તરીકે માનવામાં આવે છે. તેમણે સભાન રહેવાની જરૂર છે. પ્રભાવ કે તે સમુદાય પર લાગુ કરવા સક્ષમ છે. તેમની વર્તણૂક અને અભિગમ ઘણીવાર એવા લોકો દ્વારા અનુકરણ કરવામાં આવે છે જેઓ તેમના જ્ઞાન, કુસળતા અને કુશળતા માટે તેમની

તરફ જુએ છે. તે સમુદાયના મુદ્દાઓ પર કામ કરવા નવીન મોડલ પણ સેટ કરે છે જે સમાન સંજોગો / સમસ્યાઓનો સામનો કરી રહેલા અન્ય સમુદાયોમાં નકલ કરી શકાય છે. સમસ્યાને પહોંચી વળવામાં યોગ્ય આયોજન કરીને અને યોજનાને અમલમાં મુકવાથી અને સમગ્ર પ્રક્રિયાનું દસ્તાવેજીકરણ કરવાથી અન્ય લોકોને ઘણી મદદ મળશે. સમસ્યા હલ કરવાની પ્રક્રિયા અન્ય લોકો માટે અનુસરવા માટે એક મોડેલ સેટ કરે છે.

❖ **ઈનોવેટર :** સામુદાયિક આયોજક (સંગઠક) સામુદાયિક સંગઠનની પ્રક્રિયા દ્વારા નવીનતાઓ કરે છે, અન તકનીકોમાં સુધારો કરવા માટે સતત પ્રયત્ન કરે છે. આ સમુદાયના લોકોને લીડ આપે છે અને તેઓને તેમની જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓના ઉકેલો શોધવા માટે નવી રીતો અને માધ્યમો અજમાવવા માટે સક્ષમ બનાવે છે. સામુદાયિક સંગઠન માત્ર સમસ્યાઓના નિરાકરણ માટે નથી, પરંતુ વ્યક્તિઓ, જૂથો અને સમગ્ર સમુદાયના ક્ષમતા નિર્માણના વ્યાપક ધ્યેયો અર્થપૂર્ણ રીતે હાંસલ કરવાના હોય છે. લોકોની ક્ષમતા સુધારવાની નવીન રીતો, સમુદાય નિર્માણની નવી અને વધુ અસરકારક રીતો રજૂ કરવી, તેમજ સમુદાયની અંદરથી પરંપરાગત અને સ્વદેશી પ્રણાલીઓને પુનર્જિવિત કરવી એ આયોજક પાસેથી અપેક્ષિત ભૂમિકાનો એક અભિન્ન ભાગ છે.

❖ **પ્રેરક :** સમુદાયના આયોજક તેમની જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓના ઉકેલ સુધી પહોચવા માટે લોકોમાં સક્રિય રસને ઉત્તેજીત કરે છે અને ટકાવી રાખે છે. સમુદાય આયોજક સમુદાયને એક નાનું કાર્ય હાથ ધરવા અને તેને સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે. આ બદલામાં લોકોને વધુ મુશ્કેલ કાર્યો હાથ ધરવા માટે સક્ષમ બનાવે છે. આવી પ્રક્રિયામાં, લોકો ક્યારેક કોઈ પહેલ કરી શકતા નથી અથવા હાલની પરિસ્થિતિ સાથે જીવવામાં સંતુષ્ટ હોઈ શકે છે. આવા સંદર્ભમાં, આયોજક લોકોને પરિસ્થિતિનું અવલોકન, વિશ્લેષણ, સમજવા અને પ્રતિભાવ આપીને પ્રેરિત કરે છે. જ્યારે લોકો નિરાશ થાય છે, કારણ કે તેઓ જે ઈચ્છતા હતા તે પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી અથવા પ્રતિકાર અને વિરોધ હોય છે, આવી પરિસ્થિતિઓમાં આયોજક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે પણ પ્રયત્નો ચાલુ રાખવામાં મદદ કરવા પ્રેરકની ભૂમિકા ભજવે છે.

❖ **ઉત્પ્રેરક :** સામુદાયિક સંગઠનની પ્રક્રિયામાં, સમુદાય આયોજક લોકોને સુલભતા અને સંસાધનો પર નિયંત્રણ અને નિર્ણય લેવામાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરીને સશક્ત બનવા માટે સક્ષમ બનાવે છે. તે / તેણી લોકોની ક્રિયાઓ અને પ્રતિક્રિયાઓને વેગ આપે છે જેથી તેઓ ઈચ્છિત પરિણામો પ્રાપ્ત કરી શકે. ઉત્પ્રેરક તરીકે, આયોજક લોકોના પ્રતિભાવ સ્થરને વધારવામાં સક્ષમ છે. ઉત્પ્રેરક ભૂમિકા લોકોને સ્વતંત્ર બનવા અને તેમની પોતાની જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓનો જવાબ આપવા માટે વધુ સારી રીતે સજ્જ બનવા સક્ષમ બનાવે છે.

❖ **વકીલ :** એડવોકેટની ભૂમિકા સમુદાયના સભ્યોનું પ્રતિનિધિત્ત્વ કરવાની અથવા તેમને સમજાવવાની છે અને તેમની અપૂર્ણ જરૂરિયાતોનું અસરકારક ઉકેલ લાવવા માટે સબંધિત અધિકારીઓને તેમના મુદ્દાઓ રજૂ કરવા માટે તૈયાર કરવાની છે. સામુદાયિક કાર્યના વર્તમાન સંદર્ભમાં વકીલાતની ભૂમિકા મહત્ત્વની છે. લોકોની જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓને યોગ્ય મંચ પર રજૂ કરવી પડશે અને દમનકારી દળો પર દબાણ વધારવા માટે જરૂરી સમર્થન અને Networking મેળવવું પડશે. Advocateની ભૂમિકામાં, સમુદાય આયોજક સમુદાય જૂથોના અધિકારોને ચેમ્પિયન કરે છે. તે/ તેણી સેવાઓની ઍક્સેસ મેળવવા અથવા પૂરી પાડવામાં આવતી સેવાઓની ગુણવત્તા સુધારવા માટે સમુદાય વતી બોલે છે. આમ, એક વકીલ તરીકે, સમુદાયના આયોજક દલીલો કરે છે, વાદ-વિવાદ કરે છે, સોદાબાજી કરે છે, વાટાઘાટો કરે છે અને સમુદાયના હિતની વિરુદ્ધ કામ કરતી શક્તિઓનો સામનો કરે છે.

- ❖ **સહાયક :** સમુદાય આયોજક સમુદાયને તેની જરૂરિયાતો સ્પષ્ટ કરવામાં, તેની સમસ્યાઓને સ્પષ્ટ કરવામાં અને ઓળખવામાં, યોગ્ય વ્યૂહરચનાઓ શોધવા, હસ્તક્ષેપની વ્યૂહરચનાઓ પસંદ કરવા અને લાગુ કરવામાં અને લોકોની પોતાની સમસ્યાઓનો વધુ અસરકારક રીતે સામનો કરવા માટે લોકોની ક્ષમતા વિકસાવવામાં મદદ કરે છે. Facilitator સમુદાયને સમર્થન, પ્રોત્સાહન અને સૂચનો પૂરા પાડે છે જેથી કરીને લોકો વધુ સરળતાથી અને કુશળતાપૂર્વક કાર્યો પૂર્ણ કરવામાં અથવા સમસ્યાઓ ઉકેલવામાં આગળ વધી શકે. ધ્યેયો અને ઉદ્દેશ્યોને સાકાર કરવા માટે જરૂરી ફેરફારો કરવા માટે એક Facilitator સમુદાયને સામનો કરવાની વ્યૂહરચનાઓ, શક્તિઓ અને સંસાધનો શોધવામાં મદદ કરે છે. Facilitator સેવાર્થી વ્યવસ્થાને તેમના પર્યાવરણને ઈચ્છિત દિશામાં બદલવામાં મદદ કરે છે.
- ❖ **મધ્યસ્થી :** સમુદાય આયોજક પક્ષકારો વચ્ચેના વિવાદોમાં તેઓને સમાધાન શોધવામાં, મતભેદોનું સમાધાન કરવામાં અથવા પરસ્પર સંતોષકારક કરારો સુધી પહોંચવામાં મદદ કરે છે. મધ્યસ્થી સામેલ પક્ષો વચ્ચે તટસ્થ વલણ લે છે. એક મધ્યસ્થી વ્યાપક વાતાવરણમાં સભ્યો વચ્ચે અથવા સમુદાય અને અન્ય વ્યક્તિઓ વચ્ચેના વિવાદોને ઉકેલવામાં સામેલ છે.
- ❖ **શિક્ષક :** એક શિક્ષક તરીકે સમુદાય આયોજક સમુદાય અને વ્યાપક વાતાવરણમાં રહેલા લોકોને માહિતી પહોંચાડે છે. આયોજક સમસ્યાની પરિસ્થિતિઓનો સામનો કરવા માટે જરૂરી

5.3 સારાંશ :

સારાંશ, વિવિધ પૃષ્ઠભૂમિના લોકો સાથે કામ કરતી વખતે અથવા વિવિધ ભૌગોલિક સેટઅપમાંથી વિવિધ ભૂમિકાઓ લાગુ કરી શકાય છે. સમુદાય સંગઠન પ્રક્રિયામાં સમુદાયની વિવિધ જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓને ઓળખવા, વિશ્લેષણ કરવા, પસંદ કરવામાં પહેલ કરવામાં સમુદાયનો સમાવેશ થાય છે. બધી ભૂમિકાઓ બધી સમસ્યાઓ માટે તમામ સેટિંગ્સમાં લાગુ કરવાની જરૂર નથી અથવા લાગુ કરી શકાતી નથી. તેથી પરિસ્થિતિ અને સમુદાયની જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓના આધારે યોગ્ય ભૂમિકા લાગુ કરવી પડશે.

5.4 તમારી પ્રગતિ તપાસો :

1. ગ્રામીણ સમુદાય પર નોંધ લખો.
2. આદિજાતિ વ્યાખ્યાયિત કરો.
3. વાજબી ઠેરવો - એક શિક્ષક તરીકે સમુદાય આયોજક
4. સમુદાયના આયોજકની કોઈપણ ચાર ભૂમિકાની યાદી બનાવો.

❖ **ચાવીરૂપ શબ્દો :**

- ➢ ગ્રામ્ય : દરેક સમાજમાં ગ્રામીણ સમુદાય હોય છે, પછી ભલે તેમની સંસ્કૃતિ કે સામાજિક જીવનની પેટર્ન કેટલી અલગ હોય.
- ➢ ઉપ-શહેરી : તેઓ ઘણીવાર ગ્રામીણ અને શહેરી સમુદાયો માટે મધ્યવર્તી માનવામાં આવે છે.
- ➢ શહેરી : શહેરી સમુદાયને ઘણીવાર ગ્રામીણ સમુદાયની વિરુદ્ધ માનવામાં આવે છે. શહેરી સમુદાયની જીવનશૈલી તેમની

ઓળખ અને જીવનશૈલીમાં અત્યંત નૈતિક, જટિલ અને વિજાતીય હોય છે.

➢ આદિજાતિ : આદિજાતિ એ એક સામાન્ય નામ ધરાવતા, સામાન્ય બોલી બોલતા, સામાન્ય પ્રદેશ પર વસવાટ કરવા અથવા વસવાટ કરવા માટે વ્યવસાય કરતા પરિવારોનો સંગ્રહ છે અને તે સામાન્ય રીતે અતઃવિવાહીત નથી, જો કે તે મૂળ રીતે હોઈ શકે છે. આમ કરવામાં આવ્યું છે.

5.5 તમારી પ્રગતિ તપાસવા માટેના જવાબો :

1. દરેક સમાજમાં ગ્રામીણ સમુદાય હોય છે, પછી ભલે તેમની સંસ્કૃતિ કે સામાજિક જીવનની પેટર્ન કેટલી અલગ હોય. જે લોકો જીવનના ઉદ્દેશ્યો અને મહત્ત્વાકાંક્ષાઓમાં અત્યંત સમાનતા ધરાવે છે, તેઓ એક સમુદાયને આકાર આપે છે જે કુદરતી, સ્વતંત્ર ઈચ્છાનું ઉત્પાદન છે. કૃષિ એ ગ્રામીણ સમુદાયની ઓળખનો મૂળભૂત ભાગ છે. ગ્રામીણ સમુદાયોના લોકો તેમના પાત્રમાં એકરૂપતાની ઉચ્ચ ડિગ્રી ધરાવે ચે અને એકબીજા સાથે વધુ સામસામે ક્રિયા પ્રતિક્રિયા કરે છે.
2. ઈમ્પીરીયલ ગેઝેટિયર ઓફ ઈન્ડિયા અનુસાર આદિજાતિ એ એક સામાન્ય નામ ધરાવતા, સામાન્ય બોલી બોલતા, એક સામાન્ય પ્રદેશ પર વસવાટ કરતા અથવા વ્યવસાય કરતા પરિવારોનો સંગ્રહ છે અને તે સામાન્ય રીતે અતઃવિવાહીત નથી, જો કે મૂળરૂપે તે આવું હોઈ શકે છે.
3. શિક્ષક : એક શિક્ષક તરીકે સમુદાય આયોજક સમુદાય અને વ્યાપક વાતાવરણમાં રહેલા લોકોને માહિતી આપે છે. આયોજક સમસ્યાની પરિસ્થિતિઓનો સામનો કરવા માટે જરૂરી માહિતી પ્રદાન કરે છે, નવા વર્તન પેટર્ન અથવા કૌશલ્યોનો અભ્યાસ કરવામાં સમુદાયને મદદ કરે છે અને રોલ મોડલની રજૂઆત દ્વારા શીખવે છે. સમુદાય આયોજક નિર્મય લેવા માટે જરૂરી માહિતી ઉપલબ્ધ કરાવે છે.
4. માર્ગદર્શક, વકીલ, મધ્યસ્થી અને ફેસિલિટેટર

5.6 સંદર્ભ સૂચિ :

1. https//artic le 1000.com/ro les-community-“organiser/ #~text=The%20commun ity%20organ iser%20helps%20th e,their%20own%20problems%20more%20e ffectively.
2. http//dis op.ph/wp-content/uploads/2014/07/role-of-community-organizer-0001.pdf

5.7 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો :

1. વિવિધ સમુદાયો વિશે લખો.
2. સામુદાયિક આયોજક (સંગઠક)ની ભૂમિકા સમજાવો.
3. વાજબી ઠેરવો - એક શિક્ષક તરીકે સમુદાય આયોજક.

****

એકમ-6
સમુદાય વિકાસના વિવિધ નમૂના (મોડલ)

રૂપરેખા :-

6.0 ઉદ્દેશ્યો

6.1 પ્રસ્તાવના

6.2 સામુદાયિક વિકાસના નમૂનાઓ

6.3 સારાંશ

6.4 તમારી પ્રગતિ તપાસો

6.5 તમારી પ્રગતિ તપાસોના જવાબો

6.6 સંદર્ભ સૂચિ

6.7 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો

6.0 ઉદ્દેશ્યો :

વિદ્યાર્થી મિત્રો આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે,

- સામુદાયિક વિકાસના નમૂનાઓને સમજી શકશો.
- સમુદાયમાં મોડેલોનો અભ્યાસ કરી શકશો.

6.1 પ્રસ્તાવના :

એક સમુદાયની ભાગીદારીના નમૂનાઓ સમજાવે છે. મોડલ એ વસ્તુઓને પૂર્ણ કરવા માટે કોઈ વિગતોની ઘટનાની કલ્પનાત્મક રચનાઓ છે અથવા આપણે કહી શકીએ કે મોડેલ એ એક Window સિવાય બીજું કંઈ નથી કે જેના દ્વારા સમુદાય કાર્યકર સમુદાયની જટિલ પ્રકૃતિને જુએ છે. સમુદાય માટે કામ કરવા ઈચ્છુક પાસે જ્ઞાનનું સૈદ્ધાંતિક માળખું હોવું જોઈએ. કોઈપણ સમુદાયનો વિકાસ તેના લોકોના વિકાસ પર પ્રતિબિંબિત થાય છે. મોટાભાગની સરકારી અને બિન-સરકારી સંસ્થાઓ સમુદાયના લોકોના જીવનને સુધારવા માટે વિવિધ વિકાસ કાર્યક્રમોનું આયોજન કરે છે તેથી તેઓએ સમુદાયના સંગઠનના વિવિધ મોડલને સમજવાની જરૂર છે. જ્ઞાન અને માહિતી લોકોની ભાગીદારી સુનિશ્ચિત કરવા માટે વ્યૂહરચના તૈયાર કરવામાં મદદ કરશે. ચાલો સમુદાય સંગઠનના વિવિધ મોડલને સમજીએ.

6.2 સામુદાયિક વિકાસના નમૂનાઓ :

વર્ષ 1968માં જેક રોથમેને સામુદાયિક સંસ્થાના ત્રણ મોડલ રજૂ કર્યા. આ હતા.

- સ્થાનિક વિકાસ
- સામાજિક આયોજન
- સામાજિક ક્રિયા

આ ત્રણેય મોડલનું નિર્માણ તેમના દ્વારા વર્ષ 2001 (રોથમેન, 2001)માં સમુદાયોમાં

પ્રથાઓ અને પરિસ્થિતિઓમાં થતા ફેરફારોને ધ્યાનમાં લઈને સુધારેલ અને શુદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું. ત્રણ અભિગમોનો 'મોડેલ્સ' તરીકે ઉલ્લેખ કરવાને બદલે, તેમણે 'કોર મોડ્સ ઓફ સામુદાયિક ઈન્ટરવેન્શન' તરીકે ઉલ્લેખ કરવાનું પસંદ કર્યું.

1. **સ્થાનિક વિકાસ :** આ અભિગમ અનુમાન કરે છે કે લક્ષ્યો નક્કી કરવા અને નાગરિક પગલાં લેવા માટે સ્થાનિક સમુદાય સ્થરે લોકોના વિશાળ સ્પેક્ટ્રમ દ્વારા વ્યાપક ભાગીદારી દ્વારા સમુદાય પરિવર્તનને અનુસરવું જોઈએ. તે પરસ્પરતા, બહુમતી, સહભાગિતા અને સ્વાયતત્તાની કલ્પનાઓ અને મજબૂત ભાર સાથે સમુદાય નિર્માણનો પ્રયાસ છે. તે પ્રક્રિયાના ધ્યેયોને પ્રોત્સાહન આપીને સમુદાય નિર્માણને પ્રોત્સાહન આપે છે. સામુદાયિક યોગ્યતા (સ્વ-સહાયના ધોરણે સમસ્યાઓ હલ કરવાની ક્ષમતા) અને સામાજિક એકીકરણ (વિવિધ વંશીય અને સામાજિક વર્ગ જૂથો વચ્ચે સુમેળભર્યા આંતર-સબંધો), અભિગમ માનવતાવાદી અને મજબૂત રીતે લોકલક્ષી છે, જેનો ઉદ્દેશ્ય - લોકોને પોતાની જાતને મદદ કરવામાં મદદ કરે છે. નેતૃત્ત્વ અંદરથી દોરવામાં આવે છે અને દિશા અને નિયંત્રણ સ્થાનિક લોકોના હાથમાં છે.

   સક્ષમ કરવું, તકનીકો પર ભાર મુકવામાં આવે છે.

   - લોકશાહી પ્રક્રિયાઓ
   - સહકાર
   - સ્વ સહાય
   - સ્થાનિક નેતૃત્ત્વ
   - શૈક્ષણિક હેતુ

   સામુદાયિક સંસ્થાઓમાં લોકોની અસરકારક ભાગીદારી માટે ઉપરોક્ત પાંચ આવશ્યક તત્ત્વો નિમિત્ત છે. આ તત્ત્વોનો ઉપયોગ સ્થાનિક લોકોની ક્ષમતામાં વધારો કરશે સ્થાનિક લોકોની સહભાગિતામાં વધારો કરી શકે છે. સ્થાનિક વિકાસના કેટલાક ઉદાહરણોમાં સમુદાય આધારિત એજન્સીઓ દ્વારા આયોજિત પડોશી કાર્ય કાર્યક્રમો અને સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમોમાં ગ્રામ સ્થરના કાર્યનો સમાવેશ થાય છે.

2. **સામાજિક આયોજન/ નીતિ :** આયોજન માટેનો આ વિશિષ્ટ અભિગમ ડેટા-સંચાલિત છે અને કાળજીપૂર્વક વિચારે છે આ અભિગમ વાસ્તવિક સામાજિક સમસ્યાઓ, જેમ કે આવાસ, શિક્ષણ, આરોગ્ય, મહિલા વિકાસ વગેરેને લગતી સમસ્યાનું નિરાકરણ કરવાની તકનીકી પ્રક્રિયા પર ભાર મૂકે છે. માપાંકિત ફેરફારનું મૂળ સામાજિક વિજ્ઞાનની વિચારસરણીમાં છે અને પ્રયોગમૂલક નિરપેક્ષતા. શૈલી ટેકનોક્રેટિક છે અને તર્કસંગતતા પ્રબળ આદર્શ છે. સમુદાયની સહભાગિતા એ મુખ્ય ઘટક નથી અને સમસ્યા અને સંજોગોના આધારે તે ખૂબ જ અલગ હોઈ શકે છે. અભિગમ અનુમાન કરે છે કે જટિલ આધુનિક વાતાવરણમાં પરિવર્તન માટે નિષ્ણાત આયોજકોની જરૂર છે જે સામાજિક પરિસ્થિતિોમાં સુધારો કરવા માટે માત્રાત્મક ડેટા અને મોટા અમલદારશાહી આયોજકોને એકત્ર કરી શકે અને તેનું વિશ્લેષણ કરી શકે. જરૂરિયાતોનું મૂલ્યાંકન, નિર્ણય વિશ્લેષણ, મૂલ્યાંકન સંશોદન અને અન્ય અત્યાધુનિક આંકડાકીય સાધનો પર ભારે નિર્ભરતા છે. મોટાભાગે અહીં ચિંતા કાર્ય લક્ષ્યો સાથે છે. જેની જરૂર હોય તેવા લોકોને સમાન અને

સેવાઓની કલ્પના કરવી, પસંદ કરવી, ગોઠવવી અને પહોંચાડવી. એજન્સીઓ વચ્ચે સંકલનને ઉત્તેજન આપવા ઉપરાંત, ડુપ્લિકેશન ટાળવું અને સેવાઓમાં ગાબડાં ભરવા એ અહીં મહત્ત્વપૂર્ણ ચિંતાઓ છે. આયોજન અને નીતિને એકસાથે જૂથબદ્ધ કરવામાં આવે છે કારણ કે બંનેમાં સામાજિક સમસ્યાઓના નિરાકરણ માટે Dataને Assembleઅને વિશ્લેષણનો સમાવેશ થાય છે.

રોથમેનના મતે, આ મોડને અસર કરતી બે મહત્ત્વપૂર્ણ સમકાલીન અવરોધો છે :

a. આયોજન અત્યંત અરસપરસ બની ગયું છે અને વૈવિધ્યસભર રસ જૂથો યોગ્ય રીતે ધ્યેયોની વ્યાખ્યામાં અને સમુદાયના કાર્યસૂચિને સુયોજિત કરે છે. તેમાં મૂલ્ય પસંદગીઓનો સમાવેશ થાય છે જે નિષ્ણાત અથવા અમલદારના કાર્યક્ષેત્રની બહાર જાય છે અને

b. આર્થિક અવરોધોને કારણે સમાજકાર્યક્રમો પર સરકારી ખર્ચમાં ઘટાડો થવાની અસર, વિસ્તૃત, ડેટા આદારિત આયોજન અભિગમ પર ઓછી નિર્ભરતા તરફ દોરી જાય છે.

3. **સમાજકાર્યવાહી :** આ અભિગમ વસ્તીના પીડિત અથવા વંચિત સેગમેન્ટના અસ્તિત્ત્વની પૂર્વધારણા કરે છે જેને મોટા સમુદાય પર વધારાના સંસાધનો અથવા સમાન સારવારની માંગ કરવા માટે સંગઠિત કરવાની જરૂર છે. આ અભિગમનો હેતુ સમુદાયમાં મૂળભૂત ફેરફારો કરવાનો છે, જેમાં સત્તા અને સંસાધનોની પુનઃવિતરણ અને સીમાંત જૂથો માટે નિર્ણય લેવાની પહોંચ મેળવવાનો સમાવેશ થાય છે. સામાજિક ક્રિયાના ક્ષેત્રમાં પ્રેક્ટિશનરોનો હેતુ ગરીબો અને પીડિતોને સશક્તિકરણ અને લાભ આપવાનો છે. શૈલી મુખ્યત્ત્વે એવી છે જેમાં સામાજિક ન્યાય પ્રબળ આદર્શ છે (કાર્પ, 1998).

દેખાવો, હડતાલક, કૂચ, બહિષ્કાર અને અન્ય વિક્ષેપકારક અથવા ધ્યાન આકર્ષિત કરવાના પગલાઓ જેવી સંઘર્ષાત્મક રણનીતિઓ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, કારણ કે વંચિત જૂથો વારંવાર - લોકોની શક્તિ પર ભારે આધાર રાખે છે. જે દબાણ અને વિક્ષેપ કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે.

આ અભિગમના પ્રેક્ટિશનરો ઓછી શક્તિવાળા મતવિસ્તારોને એકત્ર કરે છે અને તેમને શક્તિને પ્રભાવિત કરવાની કુશળતાથી સજ્જ કરે છે. આ અભિગમ એઈડ્સ કાર્યકરો, નાગરિક અધિકાર શક્તિ જૂથો, પર્યાવરણીય સંરક્ષણ સંસ્થાઓ, નારીવાદી જૂથો, મજૂર સંગઠનો અને આમૂલ રાજકીય પગલાં ચળવળો દ્વારા વ્યાપકપણે ઉપયોગમાં લેવાય છે. માનવ સેવા વ્યાવસાયિકો સામાજિ કાર્યક્ષેત્રમાં અગ્રણી નથી, પરંતુ નાના પાયાના ધોરણે સહભાગી થયા છે. સાધારણ પગાર, વ્યાવસાયિક કુશળતાની ગેરહાજરી અને લાંબા ગાળાની પ્રતિબદ્ધતાની જરૂરિયાત આ અભિગમ વધુ વ્યાપકપણે ઉપયોગમાં લેવા માટે મહત્ત્વપૂર્ણ અવરોધો છે.

6.3 સારાંશ :

નિષ્કર્ષ પર જ્યારે સમાજકાર્યકરો વિવિધ મોડેલો અને સિદ્ધાંતોને તેમની પ્રેક્ટિસમાં એકીકૃત કરે છે, ત્યારે તેઓ ચોક્કસ મોડલનો અમલ પણ કરી શકે છે. ઉપરોક્ત વ્યક્તિના સંઘર્ષ, સમુદાય વગેરેના કારણો સમજાવી શકે છે, જો કે, પ્રેક્ટિસ મોડલ સમાજકાર્યકરોને સમુદાય સાથે કામ કરવા અને વધુ સારું વાતાવરણ બનાવવા માટે ચોક્કસ અભિગમો હાથ ધરવા દે છે.

6.4 તમારી પ્રગતિ તપાસો :

1. સામાજિક ક્રિયા મોડેલનો હેતુ શું છે ?
2. સામાજિક આયોજન અભિગમ શું ભાર મૂકે છે ?
3. રોથમેનના મતે સામાજિક ક્રિયા મોડલને અસર કરતી બે મહત્ત્વપૂર્ણ સમકાલીન અવરોધો શું છે ?

❖ **ચાવીરૂપ શબ્દો :**

- ➢ સ્થાનિક : આ અભિગમ અનુમાન કરે છે કે લક્ષ્યો નક્કી કરવા અને નાગરિક પગલાં લેવા માટે સ્થાનિક સમુદાય સ્થરે
- ➢ વિકાસ : લોકોના વિશાળ સ્પેક્ટ્રમ દ્વારા વ્યાપક ભાગીદારી દ્વારા સમુદાય પરિવર્તનને અનુસરવું જોઈએ.
- ➢ સામાજિક : સમુદાય, જેમાં સત્તા અને સંસાધનોની પુનઃવિતરણ અને સીમાંત જૂથો માટે નિર્ણય લેવાની ઍક્સેસ
- ➢ આયોજન : મેળવવાનો સમાવેશ થાય છે.

6.5 તમારી પ્રગતિ તપાસવા માટેના જવાબો :

1. સમાજકાર્ય અભિગમનો હેતુ સમુદાયમાં મૂળભૂત ફેરફારો કરવાનો છે, જેમાં સત્તા અને સંસાધનોની પુનઃવિતરણ અને સીમાંત જૂથો માટે નિર્ણય લેવાની પહોંચ મેળવવાનો સમાવેશ થાય છે.
2. સામાજિક આયોજન અભિગમ, આવાસ, શિક્ષણ, આરોગ્ય, મહિલા વિકાસ વગેરે જેવી નોંધપાત્ર સામાજિક સમસ્યાઓને લગતી સમસ્યાના નિરાકરણની તકનીકી પ્રક્રિયા પર ભાર મૂકે છે.
3. રોથમેનના મતે, આ મોડને અસર કરતી બે મહત્ત્વપૂર્ણ સમકાલીન અવરોધો છે.
   a. આયોજન અત્યંત અરસપરસ બની ગયું છે અને વૈવિધ્યસભર રસ જૂથો યોગ્ય રીતે ધ્યેયોની વ્યાખ્યામાં અને સમુદાયના કાર્યસૂચિને સુયોજિત કરે છે. તેમાં મૂલ્ય પસંદગીઓનો સમાવેશ થાય છે જે નિષ્ણાત અથવા અમલદારના કાર્યક્ષેત્રની બહાર જાય છે અને
   b. આર્થિક અવરોધોને કારણે સમાજકાર્યક્રમો પર સરકારી ખર્ચમાં ઘટાડો થવાની અસર, વિસ્તૃત, ડેટા આધારિત આયોજન અભિગમ પર ઓછી નિર્ભરતા તરફ દોરી જાય છે.
4. સમાજકાર્ય અભિગમનો હેતુ સમુદાયમાં મૂળભૂત ફેરફારો કરવાનો છે, જેમાં સત્તા અને સંસાદનોની પુનઃવિતરણ અને સીમાંત જૂથો માટે નિર્ણય લેવાની પહોંચ મેળવવાનો સમાવેશ થાય છે.
5. સામાજિક આયોજન અભિગમ, આવાસ, શિક્ષણ, આરોગ્ય, મહિલા વિકાસ વગેરે જેવી નોંધપાત્ર સામાજિક સમસ્યાઓને લગતી સમસ્યાના નિરાકરણની તકનીકી પ્રક્રિયા પર ભાર મૂકે છે.
6. રોથમેનના મતે, આ મોડને અસર કરતી બે મહત્ત્વપૂર્ણ સમકાલીન અવરોધો છે :

a. આયોજન અત્યંત અરસપરસ બની ગયું છે અને વૈવિધ્યસભર રસ જૂથો યોગ્ય રીતે ધ્યેયોની વ્યાખ્યામાં અને સમુદાયના કાર્યસૂચિને સુયોજિત કરે છે. તેમાં મૂલ્ય પસંદગીઓનો સમાવેશ થાય છે જે નિષ્ણાત અથવા અમલદારના કાર્યક્ષેત્રની બહાર જાય છે, અને

b. આર્થિક અવરોધોને કારણે સમાજકાર્યક્રમો પર સરકારી ખર્ચમાં ઘટાડો થવાની અસર, વિસ્તૃત, ડેટા આધારિત આયોજન અભિગમ પર ઓછી નિર્ભરતા તરફ દોરી જાય છે.

6.6 સંદર્ભ સૂચિ :

1. https //wwW.socialwork in. com/2019/12/mode Is-of-community-organization. ht ml

2. The Routledge Handbook of Community Development Perspectives from Around the Globe Edied By, Sue Kenny, Brian Mc Grath, Rhonda Phillips, Copyright Year 2018

6.7 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો :

1. સ્થાનિક વિકાસ મોડલ વિશે સમજાવો.
2. સામાજિક ક્રિયા મોડલ સમુદાયના વિકાસમાં કેવી રીતે પ્રભાવિત થાય છે ?
3. સામાજિક આયોજનની મુખ્ય વિશેષતાઓને પ્રકાશિત કરો.

****

એકમ-7
સમુદાયની ભાગીદારી

રૂપરેખા :-

7.0 ઉદ્દેશ્યો

7.1 પ્રસ્તાવના

7.2 સમુદાયની ભાગીદારી-સામુદાયિક સંગઠનના પગલાં અને અરજીઓ

7.3 સશક્તિકરણ અને ક્ષમતા નિર્માણ

7.4 સારાંશ

7.5 તમારી પ્રગતિ તપાસો

7.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસવા માટેના જવાબો

7.7 સંદર્ભ સૂચિ

7.8 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો

7.0 ઉદ્દેશ્યો :

વિદ્યાર્થી મિત્રો આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે,

- ➢ સમુદાયની ભાગીદારી અને તેમાં સામેલ પગલાંને સમજી શકશો.
- ➢ સમુદાય સંગઠનના સંદર્ભમાં સશક્તિકરણ અને ક્ષમતા નિર્માણ વિશે જ્ઞાન મેળવી શકશો.

7.1 પ્રસ્તાવના :

સામુદાયિક સંસ્થા પાસે શ્રેણીબદ્ધ પગલાં છે. આ પગલાંને અનુસરીને વ્યક્તિ સમુદાય સંગઠનના વિવિધ સિદ્ધાંતો, પદ્ધતિઓ અને મોડલને લાગુ કરી શકશે. તે ઉપરાંત અમે સશક્તિકરણ અને ક્ષમતા નિર્માણના ખ્યાલને સમજવામાં પણ જ્ઞાન મેળવીએ છીએ.

7.2 સામુદાયિક વિકાસના નમૂનાઓ :

સામુદાયિક સંગઠન અથવા સામુદાયિક આધારિત સંગઠન એ એવા સંગઠનનો સંદર્ભ આપે છે જે સમુદાયના સામાજિક સ્વાસ્થ્ય, સુખાકારી અને એકંદર કામગીરીમાં ઈપ્સિત સુધારાઓ કરવાના હેતુથી હોય છે.

- ➢ જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓનું મૂલ્યાંકન
- ➢ સમસ્યાઓ ઓળખો/ સૂચિબદ્ધ કરો
- ➢ જરૂરિયાતોને પ્રાથમિકતા આપવી
- ➢ સમસ્યાની સમજ અને પસંદગી
- ➢ સમસ્યાને ફરીથી વ્યાખ્યાયિત કરો
- ➢ પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવા ઉદ્દેશ્યની રચના કરો

- વિકલ્પો પર કામ કરો
- કાર્ય યોજના બનાવો
- સંસાધનોનું એકત્રીકરણ
- ક્રિયા પ્લાન અમલમાં મુકો
- ક્રિયાનું મૂલ્યાંકન કરો

❖ **જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓનું મૂલ્યાંકન :** સમુદાયની જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓ વિશે આયોજકે જાણવું જોઈએ. તે જ સમયે તેણે લોકોને જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓનું મૂલ્યાંકન કરવામાં સક્ષમ બનાવવું પડશે. આ કરવા માટે સમુદાયના સભ્યોએ આગળ આવવું પડશે અને વ્યક્તિગત અથવા સામૂહિક રીતે આગળની કાર્યવાહી માટે તેમના વિચારો વ્યક્ત કરવા પડશે. આ ક્રિયામાં, લોકો વિશ્લેષણની કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરીને અને ચેતનાના સ્થરને વધારવાના માર્ગે સશક્ત બને છે.

સમસ્યાને ઓલખો / સૂચિબદ્ધ કરો અને જરૂરિયાતોને પ્રાધાન્ય આપો - સમુદાયની તમામ ઓળખાયેલી જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓ સમુદાય આયોજકની મદદથી સમુદાય દ્વારા સૂચિબદ્ધ કરવામાં આવે છે. આ એક એવી પ્રક્રિયા છે જે લોકોને પોતાની પરિસ્થિતિને સમજવામાં મદદ કરે છે. જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓની અનુભૂતિ તેમની પોતાની પરિસ્થિતિ વિશે જાગૃતિ લાવશે. વિવિધ જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓને ઓળખવામાં સમુદાયની સામેલગીરી લોકોની ભાગીદારીમાં વધારો કરશે. વિવિધ સેટિંગ્સમાં સમસ્યાઓ અલગ-અલગ હોઈ શકે છે અને તેથી તે મુજબ ઓળખાયેલ સમસ્યાઓ સૂચિબદ્ધ છે. આગળની કાર્યવાહી માટે તમામ જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓને એકસાથે ધ્યાનમાં લઈ શકાતી નથી. તેથી તમામ જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓનું તેમની તીવ્રતા, તીવ્રતા, લક્ષણો અને કારણો માટે વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે જેના આધારે તેમને આદેશ આપવામાં આવે છે અને જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓને પ્રાથમિકતા આપવામાં આવે છે.

❖ **સમસ્યાની સમજ અને પસંદગી :** આગળનું પગલાં એ પ્રાથમિકતા સૂચિમાંથી સમસ્યાને સમજવા અને તેની પસંદગી કરવાનું છે, સૌથી તાકીદની સમસ્યા કે જેને તાત્કાલિક હાથ ધરવાની જરૂર છે તે પસંદ કરવામાં આવે છે. બધી સમસ્યાઓનો એક સાથે સંપર્ક કરી શકાતો નથી તેથી આગળની કાર્યવાહી શરૂ કરવા માટે કોઈપણ એક સમસ્યાને પસંદ કરવાની જરૂર છે. અગ્રતાના ક્રમના આધારે સૂચિમાં પ્રથમ સ્થાન ઉકેલો માટે લેવામાં આવે છે.

❖ **સમસ્યાને પુનઃવ્યાખ્યાયિત કરો :-** પસંદ કરેલી સમસ્યાને સમુદાય દ્વારા વધુ સારી રીતે સમજવા માટે ફરીથી વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવી છે. વધુ સારી રીતે આયોજન કરવા માટે, સમસ્યાનું નિરાકરણ લાવવામાં આગળ કોઈ પગલાં લેતા પહેલા સમસ્યાનું વિશ્લેષણ અને વ્યાખ્યા કરવી જરૂરી છે. ઘણી વખત કોઈ ઘટનાને તેના દેખાવ દ્વારા અથવા પેરિફેરલ સ્થરે સમસ્યા તરીકે જોઈ શકે છે, તેના બદલે, વાસ્તવિક સમસ્યા શું છે તેનું વધુ વિશ્લેષણ કરવું પડશે. શું તે સમુદાયની સામાન્ય કામગારીને અસર કરે છે ? કેટલા લોકોને અસર થઈ રહી છે ? તેઓ કેવી રીતે પ્રભાવિત થાય છે ? જો આ તરફ કશું જ કરવામાં નહી આવે તો તે સમુદાયને કેવી રીતે ખલેલ પહોંચાડશે ? આ કેટલાક પ્રશ્નો છે જેના દ્વારા આપણે સમસ્યાનું સરળતાથી વિશ્લેષણ અને પુનઃવ્યાખ્યાયિત કરી શકીએ છીએ.

- ❖ **પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવી ઉદ્દેશ્યની રચના કરો :** પુનઃવ્યાખ્યાયિત સમસ્યાને પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવા ઉદ્દેશોમાં રૂપાંતરિત કરવામાં આવે છે જે આગળની કાર્યવાહી માટે ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે. કેટલીકવાર ઉદ્દેશ્યોને ઘણા ભાગોમાં વિભાજિત કરવા પડે છે જેથી કરીને તેને જરૂરિયાતો પૂરી કરવા અને સમસ્યાઓ ઉકેલવા માટેના કાર્યક્રમો અને પ્રવૃત્તિઓમાં રૂપાંતરિત કરી શકાય. ચાલો ધારીએ કે નિરક્ષરતા એ સમુદાયમાં એક સમસ્યા છે. તે વધુ વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે કે વિસ્તારના મોટાભાગના લોકો તેમના બાળપણમાં શાળાએ ગયા નથી. તેનું એક કારણ એ હતું કે તેમના વિસ્તારમાં કોઈ શાળા નહોતી. હાલમાં શાળાનું નિર્માણ કરી શિક્ષકોની નિમણૂંક કરવામાં આવી છે. હવે શાળાની અનુપલબ્ધતા એ નિરક્ષરતાનું કારણ નથી, તેનું વધુ વિશ્લેષણ કરીને જાણવા મળ્યું છે કે બાળકોને શાળાએ મોકલવામાં આવતા નથી. શાળાએ જતી ઉંમરના ઘણા બાળકો હોવા છતાં એક તરફ શિક્ષકો નિયમિત ન હોવાથી વાલીઓ તેમને શાળાએ મોકલતા નથી અને બીજી તરફ શિક્ષકો હાજર હોય ત્યારે તેઓ બાળકોને ભણાવતા નથી. આ પરિસ્થિતિમાં સામાન્ય સમસ્યા બાહ્ય રીતે નિરક્ષરતાની દેખાય છે. પરંતુ તેનું મૂળ કારણ શાળાની ખામીયુક્ત કામગીરી છે. વિકલ્પો પર કામ કરો કોઈએ એક ઉકેલ સાથે સમસ્યામાં સંતોષ ન રાખવો જોઈએ કારણ કે તે સમુદાય સંગઠનની પ્રથાને મર્યાદિત કરશે. પસંદ કરેલી સમસ્યાને ઉકેલવા માટે, સમુદાયે સમસ્યાને ઉકેલવા માટે મહત્તમ સંખ્યામાં વિકલ્પો પેદા કરવા પડશે.

- ❖ **ક્રિયાનું મૂલ્યાંકન કરો :** હેતુઓ સામેની કાર્યવાહીની સફળતા અને વિચલન શોધવા માટે અમલમાં મૂકાયેલ યોજનાનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે. કોઈપણ ખામી અથવા કોઈપણ અનિચ્છનીય પરિણામો ઓલખવામાં આવે છે અને વિચલનનાં કારણોની ચર્ચા કરવામાં આવે છે. સકારાત્મક અને ઈચ્છિત પરિણામોની પ્રશંસા કરવી જોઈએ. મૂલ્યાંકન સમુદાય સાથે કામ કરવાની સતત ઘટક તરીકે કરી શકાય છે. તે સામયિક સ્થરે અથવા પ્રવૃત્તિના અંતે સંસ્થાની અંદર, સંસ્થાકીય કર્મચારીઓ દ્વારા અથવા બહારના વ્યક્તિ અથવા નિષ્ણાત દ્વારા ગોઠવી શકાય છે. જયાં સુધી મૂલ્યાંકન પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી કાર્ય પૂર્ણ થતું નથી.

7.3 સશક્તિકરણ અને ક્ષમતા નિર્માણ :

- ❖ **સમુદાય સશક્તિકરણ :** સમુદાય સશક્તિકરણ એ સમુદાયોને તેમના જીવન પર નિયંત્રણ વધારવા માટે સક્ષમ કરવાની પ્રક્રિયાનો સંદર્ભ આપે છે. "સમુદાય" એ લોકોના જૂથો છે જે અવકાશી રીતે જોડાયેલા હોય અથવા ન પણ હોય, પરંતુ જેઓ સામાન્ય રુચિઓ, ચિંતાઓ અથવા ઓળખ વહેંચે છે. આ સમુદાયો સ્થાનિક, રાષ્ટ્રીય અથવા આંતરરાષ્ટ્રીય, વિશિષ્ટ અથવા વ્યાપક હિત ધરાવતા હોઈ શકે છે. 'સશક્તિકરણ'એ પ્રક્રિયાનો ઉલ્લેખ કરે છે જેના દ્વારા લોકો તેમના જીવનને આકાર આપતા પરિબળો અને નિર્ણયો પર નિયંત્રણ મેળવે છે. આ તે પ્રક્રિયા છે જેના દ્વારા તેઓ તેમની સંપત્તિ અને વિશેષતાઓમાં વધારો કરે છે અને નિયંત્રણ મેળવવા માટે ઍક્સેસ, ભાગીદારો, નેટવર્ક્સ અને / અથવા અવાજ મેળવવા માટે ક્ષમતાઓનું નિર્માણ કરે છે. 'સક્ષમ કરવું' સૂચવે છે કે લોકો અન્ય લોકો દ્વારા 'સશક્તિકરણ' કરી શકતા નથી, તેઓ માત્ર શક્તિના વિવિધ સ્વરૂપો પ્રાપ્ત કરીને જ પોતાની જાતને સશક્ત બનાવી શકે છે (લેવરેક, 2008). તે ધારે છે કે લોકો તેમની પોતાની સંપત્તિ છે, અને બાહ્ય એજન્ટની ભૂમિકા શક્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં સમુદાયને

ઉત્પ્રેરક, સુવિધા અથવા 'સાથ' આપવાની છે. તેથી, સમુદાય સશક્તિકરણ, સમુદાયોકની ભાગીદારી, ભાગીદારી અથવા જોડાણ કરતાં વધુ છે. તે સમુદાયની માલિકી અને ક્રિયાને સૂચિત કરે છે જે સ્પષ્ટપણે સામાજિક અને રાજકીય પરિવર્તનો હેતુ ધરાવે છે. સામુદાયિક સશક્તિકરણ એ વધુ નિયંત્રણ મેળવવા માટે સત્તાને ફરીથી વાટાઘાટ કરવાની પ્રક્રિયા છે. તે ઓળખે છે કે જો કેટલાક લોકો સશક્ત બનવા જઈ રહ્યા છે, તો અન્ય લોકો તેમની વર્તમાન શક્તિને વહેંચશે અને તેમાંથી કેટલાકને છોડી દેશે (બૌમ, 2008), સામુદાયિક સશક્તિકરણમાં શક્તિ એ એક કેન્દ્રિય ખ્યાલ છે અને આરોગ્ય પ્રમોશન હંમેશા સત્તા સંઘર્ષના ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરે છે. સામુદાયિક સશક્તિકરણ આવશ્યકપણે સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, રાજકીય અને આર્થિક નિર્ણાયકોને સંબોધિત કરે છે જે આરોગ્ય પર આધાર રાખે છે, અને ઉકેલો શોધવામાં અન્ય ક્ષેત્રો સાથે ભાગીદારી બનાવવાનો પ્રયાસ કરે છે.

❖ **સામુયાદિક સશક્તિકરણ કાર્યમાં :** સ્વ-રોજગાર મહિલા સંગઠન (SEWA) એ ગુજરાત, ભારતમાં લગભગ એક મિલિયન સ્વરોજગાર મહિલાઓનું ટ્રેડ યુનિયન છે. મોટાભાગના સ્વ-રોજગારવાળા શાકભાજી વિક્રેતાઓ, કોર્ટ ખેંચનારાઓની જેમ, એમ્બ્રોઈડરી કામદારો, આ મહિલાઓ નબળી પરિસ્થિતિમાં જીવશે અને સંવેદનશીલ પરિસ્થિતિઓમાં તેમનો વેપાર કરશે. સ્થાનિક સત્તાવાળાઓ દ્વારા વારંવાર પજવણી કરવામાં આવી હતી, જેમાં કોઈ વીમો અથવા અન્ય સામાજિક સુરક્ષા નથી અને શોષણાત્મક દરે લોન લેવાની ફરજ પડી હતી, આ મહિલાઓ તેમના જીવન પર નિયંત્રણ વધારવા માટે સંગઠિત થઈ હતી. શાકભાજી વિક્રેતાઓ અને ઉત્પાદકો પરસ્પર લાભ મેળવવા માટે, શોષક મધ્યમ માણસને કાપીને, તેમની પોતાની શાકભાજીની દુકાન શરૂ કરવા માટે એકબીજા સાથે જોડાયેલા છે.

SEWA મહિલાઓએ પોતાની બેંક શરૂ કરી, અને ખાનગી લોન એજન્ટો દ્વારા માંગવામાં આવતા જંગી વ્યાજ દરોને ટાળીને ક્રેડિટ મેળવવાની સમસ્યાનું નિરાકરણ કર્યું. સામૂહિક રીતે સંગઠિત સ્વાસ્થ્ય વીમાનો ઉપયોગ સ્વાસ્થ્ય ખર્ચની ચૂકવણી કરવા માટે કરવામાં આવે છે, જે અગાઉ તેમને વધુ ગરીબીમાં ધકેલી દેતા હતા. SEWA મહિલાઓ બાળ-સંભાળનું પણ આયોજન કરે છે, શિશુઓ અને નાના બાળકો માટે કેન્દ્રો ચલાવે છે અને તમામ મહિલા કામદારો માટે હક તરીકે બાળ સંભાળ માટે રાજ્ય અને રાષ્ટ્રીય સ્થરના સત્તાવાળાઓ સાથે ઝુંબેશ ચલાવે છે.

❖ **ક્ષમતા નિર્માણ :** સામુદાયિક ક્ષમતા નિર્માણ (CCB) સમુદાયના તમામ સભ્યોને સક્ષમ કરવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. જેમાં સૌથી ગરીબ અને સૌથી વંચિત લોકોનો સમાવેશ થાય છે, કૌશલ્ય અને યોગ્યતાઓ વિકસાવવા માટે જેથી કરીને તેમના પોતાના જીવન પર વધુ નિયંત્રણ મેળવી શકાય અને સ્થાનિક વિકાસમાં પણ યોગદાન આપી શકાય. સમુદાયો માત્ર વધુ સુમેળભર્યા હોઈ શકતા નથી, પરંતુ તેઓ આર્થિક અને સામાજિક પડકારોનો સામનો કરવા માટે વધુ સ્થિતિસ્થાપક અને વધુ સારી રીતે મૂકવામાં આવે છે. અર્થપૂર્ણ અને અસરકારક સામુદાયિક ક્ષમતા નિર્માણને રાષ્ટ્રીય અને સ્થાનિક સરકારો દ્વારા ઉત્તેજિત અને પ્રોત્સાહન આપી શકાય છે, અને જે ક્ષમતા સમુદાયો પહેલાથી જ વિકસિત થઈ ચૂક્યા છે, જેથી તેમની અંદર શક્તિ વધુને વધુ જડિત થાય.

❖ **ચાસ્કિન :** દરેક સમાજ, દરેક સમુદાય, દરેક જૂથ અને દરેક વ્યક્તિ પાસે કુશળતા, શક્તિઓ અને સમસ્યા હલ કરવાની ક્ષમતા હોય છે, રચનાત્મક રીતે કાર્ય કરે છે અને

તેમના જૂથના લાભ માટે સાથે મળીને કામ કરે છે. સામુદાયિક ક્ષમતાને માનવ મૂડી, સંસ્થાકીય સંસાધનો અને આપેલ સમુદાયમાં અસ્તિત્ત્વમાં રહેલી સામાજિક મૂડીની ક્રિયાપ્રતિક્રિયા તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે જેનો ઉપયોગ સામૂહિક સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે કરી શકાય છે જે આપેલ સમુદાયની સુખાકારીને સુધારવા અથવા જાળવી રાખે છે. તે અનૌપચારિક સામાજિક પ્રક્રિયાઓ અને અથવા સંગઠિત પ્રયત્નો દ્વારા કાર્ય કરી શકે છે.

A. **સામુદાયિક ક્ષમતાના મૂળભૂત લક્ષણો :** દરેક સમુદાયમાં અસ્તિત્ત્વમાં રહેલી શક્તિઓ હોય છે જે તેને કાર્ય કરવા સક્ષમ બનાવે છે. તમામ જીવંત જીવોની જેમ, કેટલીક મૂળભૂત લાક્ષણિકતાઓ અન્ય કરતા વધુ મજબૂત, વધુ સારી રીતે વ્યાખ્યાયિત અથવા વધુ ઉપયોગમાં લેવાય છે. નીચેના તમામ મૂળભૂત લક્ષણો તમામ સમુદાયોમાં અમુક ક્ષમતામાં હાજર છે.

- ➢ સમુદાયની ભાવના - સભ્યો વચ્ચે જોડાણની ડિગ્રી અને સંજોગોની પરસ્પરતાની માન્યતાને પ્રતિબિંબિત કરે છે, જેમાં સામૂહિક રીતે રાખવામાં આવેલા મૂલ્યો, ધોરણો અને દ્રષ્ટિના થ્રેશોલ્ડ સ્થરનો સમાવેશ થાય છે.
- ➢ સમુદાયના સભ્યો વચ્ચે પ્રતિબદ્ધતાનું સ્થર : સમુદાયમાં શું થાય છે તેના માટે ચોક્કસ વ્યક્તિઓ, જૂથો અથવા સંસ્થાઓ જે જવાબદારી લે છે તેનું વર્ણન કરે છે.
- ➢ સમસ્યાઓ હલ કરવાની ક્ષમતા - પ્રતિબદ્ધતાને ક્રિયામાં અનુવાદિત કરવાની ક્ષમતા છે અને સમુદાયને લગતી ક્ષમતાની વર્ચ્યુઅલ રીતે તમામ વ્યાખ્યાઓનો એક મહત્ત્વપૂર્ણ ઘટક છે.
- ➢ સંસાધનોની ઍક્સેસ - પડોશની અંદર અને તેની બહારની આર્થિક, માનવીય, ભૌતિક અને રાજકીય મૂડી છે (ચાસ્કિન, 2001).

B. **સામાજિક એજન્સીના સ્થરો :** દરેક સમુદાયમાં એજન્ટો અને એજન્સીઓના વિવિધ સ્થરો હોય છે જે સમુદાયની વ્યક્તિગત અને સામૂહિક બંને જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે એકસાથે કામ કરે છે. વ્યક્તિગત સ્થર માનવ મૂડી અને નેતૃત્ત્વ દ્વારા કાર્ય કરે છે. દરેક સમુદાયમાં ચોક્કસ કુશળતા, જ્ઞાન અને સંસાધનો ધરાવતી વ્યક્તિઓ હોય છે જેનો ચોક્કસ કાર્યોમાં ઉપયોગ કરી શકાય છે. સમુદાયના વ્યાવસાયિકો લોકોની વિવિધ જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે વિવિધ પ્રકારની સેવાઓ પ્રદાન કરે છે. તેમની ભાગીદારી દ્વારા તેઓ સમુદાય-સુધારણા પ્રવૃત્તિઓને સમર્થન આપવામાં મદદ કરી શકે છે. સંસ્થાકીય સ્થરે, બજાર, સરકાર અથવા નાગરિક સમાજની અંદરના વ્યવસાયો, સેવાઓ અને જૂથો તમામ સમુદાય અને તે સમુદાયની વ્યક્તિઓની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે કાર્ય કરે છે. આમાં સમુદાય-આધારિત સંસ્થાઓ (CBOs), સેવા પ્રદાતાઓ, સ્થાનિક વ્યવસાયો અને વિકાસ સંસ્થાઓ તેમજ બેંકો, શાળાઓ અને મુખ્ય છૂટક સંસ્થાઓ સહિત મોટી સંસ્થાઓની સ્થાનિક શાખાઓનો સમાવેશ થઈ શકે છે. છેલ્લે નેટવર્ક સ્થર આ તમામ સામાજિક માળખું એકસાથે કેવી રીતે કાર્ય કરે છે તેના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. આ સ્થર પર એજન્સીઓ અને એજન્ટો એકત્ર થાય છે અને સબંધો રચવા માટે એકસાથે જોડાય છે જે તેમના સમુદાયોની ક્ષમતા વધારવામ મદદ કરે છે. (ચાસ્કિન્સ, 2001).

C. **સામુદાયિક ક્ષમતા નિર્માણના કાર્યો :** સામુદાયિક ક્ષમતા નિર્માણ છે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ અથવા જૂથ પરિણામ બનાવવા માટે સામાજિક એજન્સીઓ સાથે સામાજિક રીતે

ક્રિયાપ્રતિક્રિયા કરીને સામુદાયિક ક્ષમતાની ચોક્કસ મૂળભૂત લાક્ષણિકતાઓને જોડવાનું શરૂ કરે છે. ઘણીવાર આ સ્થિતિસ્થાપકતા, આત્મનિર્ભરતા અને વિકાસની પહેલને વધારવા માટે સમુદાયની ક્ષમતાને વધારવામાં મદદ કરવા માટે કરવામાં આવે છે. સામુદાયિક ક્ષમતા નિર્માણ ઘણીવાર ચાર વિકાસ પહેલની આસપાસ કાર્ય કરશે. દરેક સામુદાયિક ક્ષમતા નિર્માણ કેવી રીતે થઈ શકે છે તે સમજાવવા માટે આ વેબપેજની અંદર પેહલની વધુ વિગતવાર તપાસ કરવામાં આવશે.

સામુદાયિક ક્ષમતા નિર્માણ માટેની વ્યૂહરચનાઓ :

1. નેતૃત્ત્વ વિકાસ,
2. સંસ્થાકીય વિકાસ
3. સમુદાયનું આયોજન
4. સંસ્થાઓ વચ્ચે સહયોગી સબંધોને પ્રોત્સાહન આપવું

7.4 સારાંશ :

નિષ્કર્ષમાં, આયોજનમાં પગલું અને એપ્લિકેશન સમુદાયની જરૂરિયાતો અને વલણોને સમજવામાં મદદ કરે છે. એ તમને લોકોને હોઈ શકે તેવી સમસ્યાઓ અથવા ચિંતાઓ નક્કી કરવામાં મદદ કરે છે. એ તમને ચોક્કસ જૂથોને લક્ષ્ય બનાવવાની મંજૂરી આપીને તમારી સમુદાય આઉટરીચ વ્યૂહરચનાઓને પણ બહાર કાઢે છે જેના માટે તમે ખરેખર સમુદાયમાં કામ કરવા માંગો છો. પગલાંઓના આધારે એક ક્રિયા પ્લાન તૈયાર કરી શકાય છે જે અમને જરૂરી કૌશલ્યોની યાદી બનાવવામાં મદદ કરે છે કે જે લોકોને અસરકારક રીતે કાર્ય કરવા માટે જરૂરી છે.

7.5 તમારી પ્રગતિ તપાસો :

1. સમુદાય સશક્તિકરણ શું છે ?
2. CCB ને વિસ્તૃત કરો.
3. સંસાધનોની ઍક્સેસ દ્વારા તમારો અર્થ શું છે ?
4. સમુદાય ક્ષમતા નિર્માણની વ્યૂહરચના શું છે ?

❖ **ચાવીરૂપ શબ્દો :**

➢ સમુદાય સંસ્થા / સમુદાય : તે સમુદાયના સામાજિક સ્વાસ્થ્ય, સુખાકારી અને એકંદર કામગીરીમાં ઈચ્છિત સુધારાઓ કરવાના હેતુથી સંસ્થાનો ઉલ્લેખ કરે છે.

➢ સમુદાય સશક્તિકરણ : સમુદાય સશક્તિકરણ એ સમુદાયોને તેમના જીવન પર નિયંત્રણ વધારવા માટે સક્ષમ કરવાની પ્રક્રિયાનો સંદર્ભ આપે છે.

➢ સામુદાયિક ક્ષમતા નિર્માણ : (CCB) તે સૌથી ગરીબ અને સૌથી વંચિત સહિત સમુદાયના તમામ સભ્યોને કૌશલ્ય અને યોગ્યતા વિકસાવવા સક્ષમ બનાવવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે જેથી તેમના પોતાના જીવન પર વધુ નિયંત્રણ લેવા માટે અને સમાવેશી સ્થાનિક વિકાસમાં પણ ફાળો આપે છે.

7.6 તમારી પ્રગતિ તપાસવા માટેના જવાબો :

1. સમુદાય સશક્તિકરણ એ સમુદાયોને તેમના જીવન પર નિયંત્રણ વધારવા માટે સક્ષમ કરવાની પ્રક્રિયાનો સંદર્ભ આપે છે.
2. CCB સમુદાય ક્ષમતા નિર્માણ
3. સંસાધનોની ઍક્સેસ એ પડોશની અંદર અને તેની બહારની આર્થિક, માનવીય, ભૌતિક અને રાજકીય મૂડી છે.
4. નેતૃત્ત્વ વિકાસ, સંસ્થાકીય વિકાસ, અને સમુદાયનું આયોજન.

7.7 સંદર્ભ સૂચિ :

1. https://communitydevelopmenttoolbox.weebly.com/community-capacity-building.html
2. https://www.socialworkin.com/2021/08/10-steps-of community-organization.html
3. https://article1000.com/jack-rothman-models-community-organization/
4. https://participedia.net/method/4907

7.8 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો :

1. ક્ષમતા નિર્માણનું મહત્ત્વ શું છે ?
2. કેવી રીતે સશક્તિકરણ સમુદાયમાં પરિવર્તન લાવે છે ?
3. સામુદાયિક કાર્યક્રમનું આયોજન કરવાના પગલાં અને એપ્લિકેશનો સમજાવો.
4. તમારી ક્ષેત્રકાર્ય એજન્સી માટેના પગલાંઓનો ઉપયોગ કરીને સમુદાય સંગઠન કાર્યક્રમનો મુસદ્દો તૈયાર કરો.

****

એકમ-8
સહભાગી ગ્રામીણ તકનીકો

રૂપરેખા :-

8.0 ઉદ્દેશ્યો

8.1 પ્રસ્તાવના

8.2 સહભાગી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન - તકનીકો, સુવિધાઓ અને ઉપયોગો

8.3 સહભાગી શિક્ષણ અને ક્રિયા (PLA) - સામાજિક એપ્લિકેશન

8.4 ઝડપી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન - PRA અને RRA વચ્ચેના લક્ષણો અને તફાવતો

8.5 સારાંશ

8.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

8.7 તમારી પ્રગતિ તપાસોના જવાબો

8.8 સંદર્ભ સૂચિ

8.9 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો

8.0 ઉદ્દેશ્યો :

વિદ્યાર્થી મિત્રો આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે,

- ➢ તેમની એજન્સીમાં સહભાગી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકનનો ઉપયોગ કરો.
- ➢ RRA અને PRA વચ્ચે તફાવત કરો.

8.1 પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં, વાચકને ત્રણ મહત્ત્વની વિભાવનાઓની તકનીકો જાણવા મળશે - સહભાગી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન, સહભાગી શિક્ષણ અને ક્રિયા ઝડપી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન જે સમુદાય વિશે જાણવા માટે સમુદાયની સુધારણા તરફ કામ કરવામાં મદદ અને સમર્થન કરે છે. સહભાગી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન એ વિકાસની એક નાગરિક-કેન્દ્રિત પદ્ધતિ છે, જેનો ઉદ્દેશ્ય મુદ્દાઓને ઓળખવા, ઉકેલો અમલમાં મૂકવા અને મૂલ્યાંકનનું નિરીક્ષણ કરવાની પ્રક્રિયામાં સ્થાનિક રહેવાસીઓને સામેલ કરીને સમુદાયોને સશક્ત બનાવવાનો છે. પાર્ટિસિપેટરી લર્નિંગ એન્ડ ક્રિયા (PLA) એ એક પ્રકારનું ગુણાત્મક સંશોધન છે, જેનો ઉપયોગ સમુદાય અથવા પરિસ્થિતિની ઊંડાણપૂર્વકની સમજ મેળવવા માટે કરી શકાય છે. ઝડપી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન (RRA) એ પુનરાવર્તિત અને ઝડપી રીતે ગ્રામીણ પરિસ્થિતિઓ વિશે શીખવાની પ્રક્રિયા છે. ચાલો આ તમામ વિભાવનાઓની વિગતવાર ચર્ચા કરીએ.

8.2 સહભાગી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન - તકનીકો, સુવિધાઓ અને ઉપયોગો :

- ❖ **સહભાગી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન (PRA) :** ગ્રામીણ સમુદાય માટે, ગ્રામીણ સમુદાય દ્વારા અને ગ્રામીણ સમુદાય સાથે - વિકાસ પ્રોજેક્ટના નિર્ણયો લેવા અને અમલીકરણ માટે ગ્રામીણ/ સ્થાનિક સમુદાયોની ભાગીદારી દ્વારા માહિતી ભેગી/ સંગ્રહિત કરવાની તે એક

સહભાગી પદ્ધતિ છે. તે આયોજન અને નિર્ણય લેવામાં સમુદાયને સામેલ કરવાની પ્રક્રિયા છે. સમુદાય સમસ્યાઓને સંબોધવા, વિકલ્પોનું વિશ્લેષણ કરવા અને પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવા માટે જરૂરી તેમની પોતાની કુશળતા વિકસાવે છે. સહભાગી નિર્ણય લેવાથી માનવીય ગૌરવ પ્રત્યે આદર પ્રતિબિંબિત થાય છે અને વ્યક્તિઓ માટે અધિકારો ઉપયોગ કરવાની તેમની જવાબદારી પૂરી કરવાની તક ઊભી કરે છે.

❖ **વ્યાખ્યા :** ગ્રામીણ લોકો પાસેથી, તેમની સાથે અને દ્વારા ગ્રામીણ જીવન અને પરિસ્થિતિઓ વિશે શીખવા માટેનો અભિગમ અને પદ્ધતિઓ. (ચેમ્બર્સ 1994)

❖ **PRA પણ મહત્ત્વપૂર્ણ છે કારણ કે :**

- તે જ્યાં થોડું જાણીતું છે ત્યાં મૂળભૂત માહિતી પ્રદાન કરે છે.
- સંસ્થાઓની જરૂરિયાતો અને તેમને પૂરી કરવાની ક્ષમતાનું વધુ સારું ચિત્ર મેળવવું.
- યોગ્ય તકનીકોનો વિકાસ અને સ્થાનાંતરણ.
- વધુ સુસંગત એવા પ્રોજેક્ટ્સનું આયોજન કરવું, વહીવટનું પુનર્ગઠન કરવું, નિર્ણય લેવામાં અને નીતિ ઘડવામાં મદદ કરવી.
- સર્વેક્ષણ માટે માર્ગદર્શિકા પ્રદાન કરવી.

❖ **PRA ના ફાયદા :**

- PRA મોટે ભાગે ભાગીદારી દ્વારા લોકોના સશક્તિકરણ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.
- સ્થાનિક લોકોની ભાગીદારીને કારણે PRA નો ટકાઉપણું દર ઊંચો છે.
- માલિકી અને સબંધની ભાવના PRA ની સફળતામાં મદદ કરે છે.
- લક્ષ્ય જૂથની વાસ્તવિક પ્રાથમિકતાઓને ઓળખવામાં આવે છે : PRA માં, લક્ષ્ય જૂથ એટલે કે સ્થાનિક લોકોને તાત્કાલિક સમસ્યાઓ વિશે પૂછવામાં આવે છે, જેનો તેઓ સામનો કરી રહ્યા છે.
- જવાબદારીઓનું સોંપણી : PRA મોટાભાગની જવાબદારીઓ સાથે સ્વ-નિર્ભર વિકાસને પ્રોત્સાહિત કરે છે જેથી સ્તાનિક લોકો દ્વારા કરવામાં આવતી વિકાસલક્ષી પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન અને અમલ કરવામાં આવે જેથી લોકોમાં માલિકી એ ઉત્સાહનો અનુભવ થાય અને આ રીતે ધ્યેય હાંસલ કરવાની કાર્યક્ષમતા પણ વધે.
- સ્થાનક વિકાસ કાર્યકર્તાઓની પ્રેરણા : બિન-સરકારી સંસ્થાઓ, સરકાર અથવા અન્ય એજન્સીઓના સ્થાનિક વિકાસ કાર્યકરો, જેઓ વિકાસલક્ષી પ્રોજક્ટ્સ અથવા કાર્યક્રમો સાથે સંકળાયેલા છે, તેઓ ગ્રાસ-રૂટ લેવલની સમસ્યાઓ અને પ્રાથમિકતાઓને જાણીને PRA પ્રવૃત્તિઓમાં તેમની ભાગીદારી દ્વારા પ્રેરિત થાય છે. લોકોના.
- સ્થાનિક સંસાધનોનો ઉપયોગ : PRA સ્થાનિક લોકોની સહભાગિતાને પ્રોત્સાહિત કરે છે અને તેઓ તેમની આસપાસના વિસ્તારમાં હાજર રહેલા સંસાધનોની ઉપલબ્ધતાને ધ્યાનમાં રાખીને પ્રવૃત્તિઓની રચના કરે છે. આ હાલના સ્થાનિક સંસાધનોનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરે છે જેમ કે માનવશક્તિ, સમય, ભૌતિક સંસાધનો અને અન્ય.

❖ **સહભાગી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન ઘટકો :**

- લોકો
- જ્ઞાન
- સહભાગિતા
- આયોજન
- ક્રિયા

❖ **PRA ના સિદ્ધાંતો :**

- PRA શીખવાનું ઉલટાનું સ્થાનિક લોકો પાસેથી શીખવું
- સશક્તિકરણ આ સત્તા થી સ્થાનિક લોકો વિકેન્દ્રીકરણ અને આત્મવિશ્વાસ નિર્માણ દ્વારા સ્વ-નિર્ણાયક જાગૃતિ-ભૂલો એ શીખવા અને આગલી વખતે વધુ સારું કરવા માટેના પાઠ છે.
- અંગત જવાબદારી - સહભાગીઓની માલિકી અને માલિકી
- શેરિંગ - તમામ હિતધારકો સાથે ઓપન ફોરમમાં વિચારો વિશે ચર્ચા અને દલીલ કરવા.

❖ **PRA ની પ્રક્રિયા :**

- PRA એ પ્રોજેક્ટ પ્લાનિંગ અને અમલીકરણ માટેનો એક અભિગમ છે જે પ્રક્રિયાની લંબાઈ દ્વારા સમુદાયને સંપૂર્ણ રીતે સામેલ કરે છે. સૌપ્રથમ PRA પ્રક્રિયામાં ગ્રામવાસીઓ અથવા સમુદાય તેમની જરૂરિયાતોનું મૂલ્યાંકન કરશે અને પ્રોજેક્ટ દરમિયાનગીરીઓને તેમની પ્રાથમિકતાની ચિંતાઓ અને તેમના સમુદાયના વિશિષ્ટ સંજોગો અનુસાર કસ્ટમાઈઝ કરશે. આ પ્રોજેક્ટનો હેતુ નક્કી કરશે. પછી, સહભાગી મેપિંગ તૈયાર કરવું જરૂરી છે. સહભાગી મેપિંગ એ એક કવાયત છે જે વિવિધ મુદ્દા અને ચિંતાઓ વિશે માહિતી એકત્ર કરવા માટે અવકાશી વિશ્લેષણનો ઉપયોગ કરે છે. સમુદાયના સભ્યોને જાતે જ ડ્રોઈંગ કરવાનું કહેવામાં આવે છે. સહભાગી નકશા દોરવામાં, પ્રાથમિક ચિંતા કાર્ટોગ્રાફિક ચોક્સાઈ સાથે નથી, પરંતુ પ્રોજેક્ટના ઉદ્દેશ્યો પર પ્રકાશ પાડતી ઉપયોગી માહિતી ભેગી કરવાની છે. સરપંચની મદદથી અનુકૂળ જગ્યાએ એક મીટીંગ બોલાવવી જોઈએ અને તમામ પંચાયત સભ્યો, શિક્ષકો અને અન્ય કોઈ રસ ધરાવતા વ્યક્તિઓ, (ગામના સમુદાયના ઓછામાં ઓછા એક સભ્ય મહિલા હોવા જોઈએ)ને મીટીંગ માટે આમંત્રિત કરવા જોઈએ.

❖ **PRA ની તકનીકો :**

1. ડાયાગ્રામિંગ :

- ટ્રાંસેક્ટ વોક : ટ્રાસેક્ટ એ કુદરતી સંસાધનો, ટોપોગ્રાફી, સ્વદેશી ટેકનોલૉજી, જમીન અને વનસ્પતિ, ખેતીની પદ્ધતિઓ, સમસ્યાઓ અને તકોનો અભ્યાસ કરવા માટે વેધશાળાની ચાલ છે. આ ગ્રામજનોના જૂથ સાથે કરવામાં આવે છે. કાં તો કોઈ ચોક્કસ અભ્યાસક્રમને અનુસરીને, ક્રોસ કેન્ટ્રી અથવા વિસ્તારને આવરી લેવો.

- મોસમી કેલેન્ડર (ચોક્કસ સમયગાળામાં પુનરાવર્તિત થતી સમસ્યાઓની માહિતી): મોસમી આકૃતિઓનો ઉપયોગ વરસાદ, રોજગાર, આવક/ખર્ચ, રોગો, પશુધન, ઉત્પાદન, કર્મચારીઓની ઉપલબ્ધતા, પાક પોટર્ન વગેરેની મોસમી પેટર્ન મેળવવા માટે કરી શકાય છે.

- વેન ડાયાગ્રામ : તેનો ઉપયોગ મુખ્ય સંસ્થાઓ, સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓ અને સ્થાનિક સમુદાય અથવા અન્ય લોકો સાથેના તેમના સબંધોને દર્શાવવા માટે થાય છે. નિર્ણય લેવામાં મુખ્ય ખેલાડીઓ દર્શાવવામાં આવ્યા છે. વેન ડાયાગ્રામ પર દરેક સંસ્થા એક વર્તુળ દ્વારા રજૂ થાય છે. વર્તુળનું કદ તે સંસ્થાઓનું મહત્ત્વ, મહત્ત્વ અથવા શક્તિ દર્શાવે છે.

- દૈનિક દિનચર્યા ચાર્ટસ : તેનો ઉપયોગ કોઈ ચોક્કસ ક્ષેત્રમાં કોઈપણ જાતિની દિનચર્યાની પેટર્નને ઓળખવા માટે થાય છે. તે વિવિધ વ્યક્તિઓના દૈનિક સમયપત્રક વચ્ચે તુલનાત્મક પૃથ્થકરણ માટે સમગ્ર દિવસના કામના પ્રકાર વર્કલોડના વિતરણનું વિશ્લેષણ કરવામાં મદદ કરે છે. તે મદદ કરે છે.

- લિંગ ભૂમિકાઓ ઓળખવા માટે.

- પ્રવૃત્તિઓના સમયનું દસ્તાવેજીકરણ કરવું.

- સમયના ઉપયોગ માટે નવી પ્રવૃત્તિઓ અને તેની અસરોની ચર્ચા માટે.

- બેઠકો અને તાલીમ સત્રોના સમયની ચર્ચા કરવા માટે

- ગતિશીલતા અને ઘરથી દૂર વિતાવેલા સમયગાળાને દર્શાવવા માટે.

- ફ્લો ડાયાગ્રામ : ફ્લો ડાયાગ્રામ અસરો અને જોડાણો શોધે છે અને તેનું વિશ્લેષણ કરે છે. વર્તમાન પરિસ્થિતિઓ, અવરોધો, સમસ્યાઓ અને તકોની ચોક્કસ સમસ્યાઓ અથવા હસ્તક્ષેપોની અસરો તરીકે ચર્ચા કરી શકાય છે.

- મેપિંગ : નકશાનો ઉપયોગ વિસ્તાર સાથેના વિવિધ સંસાધનોના તુલનાત્મક સ્થાન અને મહત્ત્વને ઓળખવા માટે થાય છે. તેઓ વિષયવસ્તુની વિશાળ પહોળાઈનું પરીક્ષણ કરી શકે છે, અને એક વિસ્તાર માટે વિવિધ પ્રકારના નકશા બનાવવાની મંજૂરી આપે છે, અથવા સમાન વિસ્તાર સાથેના વિવિધ જૂથો દ્વારા તુલનાત્મક વિશ્લેષણ માટે પરવાનગી આપે છે.

2. મુલાકાત :

a. સંરચિત

b. અર્ધ-સંરચિત : SSI એ એક સાધન છે જેનો ઉપયોગ કોઈપણ સમયે થઈ શકે છે. SSI દ્વારા ઈન્ટરવ્યુ માટે માર્ગદર્શન આપવામાં આવે છે, જ્યાં માત્ર કેટલાક પ્રશ્નો જ પૂર્વનિર્ધારિત હોય છે અને ઈન્ટરવ્યુ દરમિયાન નવા પ્રશ્નો આવે છે. ઈન્ટરવ્યુઅર નિશ્ચિત પ્રશ્નાવલિને બદલે વિષયો અને પ્રશ્નોની યાદી તૈયાર કરે છે.

- વ્યક્તિગત ઈન્ટરવ્યુ

- જૂથ ઈન્ટરવ્યુ

- મુખ્ય માહિતી આપનાર ઈન્ટરવ્યુ

➢ જૂથ ચર્ચાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરો.

3. પસંદગી રેન્કિંગ :

a. જરૂરિયાતો અથવા વ્યક્તિગત પસંદગીના આધારે સમસ્યાઓ, સમસ્યાઓ, ઉકેલોની રેન્કિંગ

b. મેટ્રિક્સ રેન્કિંગ : અહીં મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય હાથમાં રહેલા મુદ્દાઓને પ્રાધાન્ય આપવાનો છે જેમ કે : તે અમને વ્યક્તિગત અને જૂથ પ્રાથમિકતાઓ જોવાની મંજૂરી આપે છે અને સમુદાયમાં અશિક્ષિત અને અશિક્ષિત જૂથો પર પણ લાગુ કરી શકાય છે.

c. પ્રમાણસર પિલિંગ : તે મુદ્દાઓના સબંધિત મહત્ત્વનું માપ છે અને આમ સબંધિત દ્રષ્ટિએ ઉત્તરદાતાઓ પાસેથી ડેટા મેળવવામાં મદદ કરે છે. વધુમાં, તેનો ઉપયોગ એવા પ્રશ્નો માટે થઈ શકે છે કે જેના જવાબો લોકો સીધા આપવાનું પસંદ કરતા નથી. દા.ત. આવક સ્થર, ખર્ચ વગેરે.

d. ગરીબી રેન્કિંગ

4. મેપિંગ અને મોડેલિંગ :

➢ વિસ્તારની પરિસ્થિતિઓ અને પર્યાવરણ દર્શાવતા નકશા બનાવવાને મેપિંગ કહેવામાં આવે છે. તે વધે છે તેમના આસપાસના અને વિસ્તારની બૌતિક વિશેષતાઓ વિશે વતનીઓ વિશેની જાણકારી.

➢ સામાજિક નકશા : વસ્તીની ગીચતા, સામાજિક વર્ગો, જમીનનો ઉપયોગ વગેરે જેવી ઘરગથ્થુ માહિતીનો સમાવેશ થાય છે.

➢ સંસાધન નકશા : વિસ્તારના સંસાધનો બતાવે છે જેમ કે માટી, પાણી, ખનિજો વગેરે.

➢ પ્રસંગોચિત નકશા : તે વિસ્તારની ભૌતિક વિશેષતાઓ, વિસ્તારમાં ઉગાડવામાં આવતા પાક, વસ્તી અને આ વિસ્તારમાં હાજર માળખાકીય સુવિધાઓ વિશેની માહિતી ધરાવે છે.

➢ જોખમી નકશા : જોખમોથી પ્રભાવિત થઈ શકે તેવા વિસ્તારો દર્શાવે છે.

8.3 સહભાગી શિક્ષણ અને ક્રિયા (PLA) - સામાજિક એપ્લિકેશન :

પાર્ટિસિપેટરી લર્નિંગ એન્ડ ક્રિયા (PLA) એ એક પ્રકારનું ગુણાત્મક સંશોધન છે, જેનો ઉપયોગ સમુદાય અથવા પરિસ્થિતિની ઊંડાણપૂર્વકની સમજ મેળવવા માટે કરી શકાય છે. સ્થાનિક સમુદાયોને સંડોવતા કામમાં તેનો વ્યાપક ઉપયોગ થાય છે. PLA એ એક સહભાગી પદ્ધતિ છે, અને હંમેશા સમુદાયના સભ્યોની સંપૂર્ણ અને સક્રિય ભાગીદારી સાથે હાથ ધરવામાં આવવી જોઈએ. PLA નો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય બહારના લોકો દ્વારા તેનું પૃથ્થકરણ કરવાને બદલે સમુદાયોની અંદરના લોકોને તેમની પોતાની પરિસ્થિતિનું વિશ્લેષણ કરવા માટે સમર્થન આપવાનો છે અને તે સુનિશ્ચિત કરવાનો છે કે કોઈપણ શિક્ષણ પછી કાર્યમાં અનુવાદિત થાય (ગોસલિંગ અને એડવર્ડ્સ 2003). PLA ને મૂળ રૂપે પાર્ટિસિપેટરી રૂરલ (અથવા રેપિડ) એપ્રેઝલ (PRA) કહેવામાં આવતું હતું. તે 1980 અને 1990ના દાયકામાં ખૂબ જ લોકપ્રિય બન્યું, અને ત્યારથી તેણે ઘણા CSOs સાથે તેની લોકપ્રિયતા જાળવી રાખી છે. PRA મૂળ રૂપે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં

મૂલ્યાંકન અને જરૂરિયાતોના મૂલ્યાંકન દરમિયાન ઉપયોગ માટે બનાવવામાં આવી હતી. જો કે, તેનો ઉપયોગ પ્રોજેક્ટ ચક્રના કોઈપણ તબક્કે થઈ શકે છે. ડિઝાઈન, આયોજન, દેખરેખ, સમીક્ષા અને મૂલ્યાંકન અને હવે તેનો ઉપયોગ શહેરી તેમજ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં થાય છે. તેના વ્યાપક ઉપયોગને પ્રતિબિંબિત કરવા માટે અને આ પ્રક્રિયાને સ્થાનિક રીતે આગેવાની હેઠળની ક્રિયામાં મદદ કરવા માટે ડિઝાઈન કરવામાં આવી છે તેના પર ભાર મૂકવા માટે ભાર મૂકવા માટે નામ બદલીને પાર્ટિસિપેટરી લર્નિંગ એન્ડ ક્રિયા (PLA) કરવામાં આવ્યું હતું.

❖ **PLA પ્રક્રિયા :** PLA એ ખરેખર સહભાગી પ્રક્રિયા તરીકે ડિઝાઈન કરવામાં આવી છે, જેમાં કામ કેવી રીતે હાથ ધરવામાં આવે છે તેના પર સમુદાયોનો નોંધપાત્ર પ્રભાવ છે. આનો અર્થ એ છે કે પ્રમાણિત પદ્ધતિ અથવા પ્રક્રિયા પ્રદાન કરવી શક્ય (અથવા ઈચ્છનીય) નથી. જો કે, નીચેના પગલાં સામાન્ય રીતે શામેલ હોય છે. સૌપ્રથમ, PLA કાર્યના ધ્યેયો અને ઉદ્દેશો સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે અને સમુદાયો સાથે સંમત થાય છે. જો બહુવિધ અથવા વિરોધાભાસી ધ્યેયો હોય તો આગળ વધતા પહેલા મુદ્દાઓ ઉકેલાઈ જાય છે. ધ્યેયો અને ઉદ્દેશો સમુદાયોની જરૂરિયાતોને પ્રતિબિંબિત કરવા જોઈએ, જો તેનાથી વધુ નહીં, તો બહારના લોકોની જરૂરિયાતો. આગળ, સબંધિત સાધનો અને અભિગમોનો સમૂહ પસંદ કરવામાં આવે છે. PLAમાં ઘણા વિવિધ સાધનો અને અભિગમોનો સમાવેશ થાય છે. સાધનો અને અભિગમો સહભાગી રીતે લાગુ કરવા જોઈએ. ઘણીવાર, આ ક્ષેત્રમાં હાથ ધરવામાં આવતી કસરતોની શ્રેણીનો સમાવેશ થાય છે. આ કસરતો સામાન્ય રીતે પ્રશિક્ષિત સહાયકની મદદથી કરવામાં આવે છે. સાધનો અને અભિગમો દ્વારા મેળવેલ કોઈપણ માહિતી ત્રિકોણીય (ક્રોસ-ચેક) છે અને સમુદાય દ્વારા માન્ય કરવામાં આવે છે.

PLAમાં, ડેટા વિશ્લેષણ સમુદાયના સભ્યો અને ફેસિલિટેટર દ્વારા ક્ષેત્રમાં સંચિત રીતે કરવામાં આવે છે. PLAમાં પૃથ્થકરણ માટેની કોઈ વિશિષ્ટ પદ્ધતિઓ નથી, પરંતુ તે મહત્ત્વનું છે કે ઉપયોગમાં લેવાતી કોઈપણ વિશ્લેષણ પદ્ધતિઓ સમુદાયના સભ્યો દ્વારા લાગુ કરી શકાય. વિશ્લેષણમાં સામાન્ય રીતે જોડાણો, સબંધો, અંતર, વિરોધાભાસ અને પૂછપરછના નવા ક્ષેત્રોની ઓળખનો સમાવેશ થાય છે. મોટેભાગે આ આજુબાજુ આધારિત હોય છે. વર્ણનો, વાર્તાઓ, નિવેદનો, ચિત્રો, નકશા, આકૃતિઓ અને અન્ય દ્રશ્ય માહિતીનું અર્થઘટન.

- ➢ માહિતી સંગ્રહમાંથી બહાર આવતી થીમ્સ અને પેટર્નની ઓળખ કરવી.
- ➢ આવર્તનનું મૂલ્યાંકન કે જેની સાથે ચોક્કસ વિચારો અથવા થીમ્સનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.
- ➢ ચોક્કસ મુદ્દાઓ વિશે લાગણીની શક્તિનું પરિક્ષણ કરવું.
- ➢ વિવિધ સ્ત્રોતો, પદ્ધતિઓ અને પરિપ્રેક્ષ્યો દ્વારા એકત્રિત કરવામાં આવેલા ડેટાના વિવિધ સેટ વચ્ચેના કન્વર્જન્સ અથવા વિચલનના બિંદુઓને ઓળખવા, અને
- ➢ જ્યાં વધુ માહિતી એકત્ર કરવાની જરૂર છે, અથવા જ્યાં હાલના ડેટાની વધુ તપાસની જરૂર છે ત્યાં ડેટામાં અંતરની ઓળખ કરવી.

PLAમાં બે મહત્ત્વપૂર્ણ ખ્યાલો છે શ્રેષ્ઠ અજ્ઞાનતા અને યોગ્ય અશુદ્ધતા (ચેમ્બર્સ 1983). આનો અર્થ એ છે કે PLAમાં સામેલ લોકોએ માત્ર જરૂરી માહિતી એકત્રિત

કરવી જોઈએ અને તેનું પૃથ્થકરણ કરવું જોઈએ, સમુદાયમાં નિર્ણય લેવાની અને કાર્યવાહીની જાણ કરવા માટે જરૂરી ચોક્સાઈના સ્થર સુધી. આ ઘણી M&E અને સંશોધન પદ્ધતિઓ સાથે વિરોધાભાસી છે. જેનો ઉદ્દેશ્ય શૈક્ષણિક પ્રેક્ષકોની માંગને પહોંચી વળવા માટે ખૂબ જ ઉચ્ચ સ્થરની ચોક્સાઈ પર તારણો સ્થાપિત કરવાનો છે. જ્યારે શ્રેષ્ઠ અજ્ઞાનતાના મુદ્દા પર પહોંચી જાય છે, ત્યારે આગળનું પગલું એ સામુદાયિક ક્રિયા યોજના વિકસાવવાનું છે, અથવા સમુદાયને વિશ્લેષણના આધારે ચોક્કસ પગલાં લેવાનું છે. ઘણીવાર, આનો અર્થ વિવિધ પ્રેક્ષકો, જેમ કે સમુદાયના નેતાઓ, સમુદાય-આધારિત સંસ્થાઓ (CBOs), સ્થાનિક સરકારી એજન્સીઓ અથવા અન્ય સંભવિત સેવા પ્રદાતાઓ સમક્ષ વિવિધ રીતે કાર્ય પ્રસ્તુત કરવાનો છે. આમાં દેખરેખ અને મૂલ્યાંકન (M&E) હેતુઓ માટે તારણો રજૂ કરવાનો પણ સમાવેશ થઈ શકે છે. PLAમાં ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવા સાધનો અને તકનીકોની લાંબી સૂચિ છે. આમાંના ગણા ડેટા સંગ્રહ માટેના પ્રમાણભૂત સાધનો છે જે M&E બ્રહ્માંડમાં અન્યત્ર વર્ણવેલ છે. તેમાં પ્રત્યક્ષ અથવા સહભાગી અવલોકન, અર્ધ-સંરચિત મુલાકાતો, ફોક્સ જૂથ ચર્ચાઓ, ફોટોગ્રાફી, વિડિયો, કેસ સ્ટડીઝ અને ગૌણ ડેટા સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ શામેલ છે. જો કે, ખાસ કરીને PLA માટે રચાયેલ સાધનો અને તકનીકોનો એક વ્યાપક સમૂહ પણ છે. આમાંના ઘણા ચિત્રો, આકૃતિઓ, ચાર્ટ અને નકશા જેવા દ્રશ્ય સહાય પર આધારિત છે, જે ઘણીવાર સ્થાનિક સામગ્રીનો ઉપયોગ કરીને વિકસાવવામાં આવે છે. આ સાધનો અને તકનીકો ખાસ કરીને એવા સહભાગીઓ માટે યોગ્ય છે જેઓ અભણ છે, અથવા જેઓ વાંચવા અને લખવા માટે બિનઉપયોગી છે. કેટલાક સાધનો અને તકનીકો નીચે વર્ણવેલ છે. (જુઓ Slocum et. ai. (1995), Mikkelsen (1995), Gosling and Edwards (2003)). તે લવચીક સાધનો છે જે હેતુ, સંદર્ભ અને તેનો ઉપયોગ કરતા લોકોની સંસ્કૃતિના આધારે અનુકૂલિત થઈ શકે છે અને જોઈએ.

8.4 ઝડપી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન PRA અને RRA વચ્ચેના લક્ષણો અને તફાવતો :

ઝડપી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન : ઝડપી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન (RRA) એ પુનરાવર્તિત અને ઝડપી રીતે ગ્રામીણ પરિસ્થિતિઓ વિશે શીખવાની પ્રક્રિયા છે. ઘણીવાર નહીં, તે પ્રકૃતિમાં બહુ-શિસ્ત છે અને માહિતી એકત્રિત કરવાની પ્રક્રિયામાં આંતરિક સુગમતા ધરાવે છે. તેને "મર્યાદિત" સમયગાળામાં નવી માહિતીના સંપાદન સહિત અનુમાન, તારણો, પૂર્વધારણાઓ અથવા મૂલ્યાંકનો દોરવા માટે રચાયેલ કોઈપણ પદ્ધતિસરની પ્રવૃત્તિ" તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવી છે. પદ્ધતિને માન્યતા મળી રહી છે અને તેનો ઉપયોગ સમુદાયની સમસ્યાઓની ઓળખમાં અને ચાલુ પ્રવૃત્તિઓના નિરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકન માટે કરવામાં આવી રહ્યો છે. પોષણના ક્ષેત્રમાં, RRA અભિગમ સમુદાય પ્રવૃત્તિઓની વ્યાપક શ્રેણી પર માહિતી એકત્ર કરવા માટે ઉપયોગી થઈ શકે છે. વ્યવસ્થાની ગતિશીલતાની વધુ સારી સમજ વિકસાવવા માટે અને પોષણની સ્થિતિને અસર કરતા એકબીજા સાથે જોડાયેલા પરિબળોની પ્રશંસા કરવા.

❖ **RRA ના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો :** વિવિધ સંશોધકો દ્વારા વિવિધ અભિગમોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તેમ છતાં, RRAના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવું આવશ્યક છે. વ્યાપક રીતે, તે છે : ત્રિકોણ, શ્રેષ્ઠ અજ્ઞાન, યોગ્ય અચોક્કસતા, ઝડપી અને પ્રગતિશીલ શિક્ષણ, ગ્રામીણ લોકો પાસેથી શીખવું અને તેની સાથે.

1. ત્રિકોણ માન્યતા માટે માહિતીના એક કરતાં વધુ, ઘણીવાર ત્રણ, સ્ત્રોતોના ઉપયોગ

સાથે સબંધિત છે. માહિતી મેળવવા માટે, એવી કોઈ રીત નથી જેને "શ્રેષ્ઠ" કહી શકાય. તેથી, માહિતીની ચોક્સાઈને સુધારવા માટે, ત્રિકોણ RRAનું મહત્ત્વનું તત્ત્વ બની જાય છે.

2. શ્રેષ્ઠ અજ્ઞાનતા એટલે શું જાણવા જેવું છે અને શું નથી તે વચ્ચેના તફાવતને જાણવું, સંશોધન પ્રોજેક્ટ માટે જરૂરી માહિતીના સંગ્રહને સક્ષમ બનાવવું. આ ખૂબ અપ્રસ્તુત ડેટાના સંગ્રહને ટાળે છે.

3. યોગ્ય અચોક્કસતા. પરંપરાગત સર્વેક્ષણોમાં, એકત્રિત કરવામાં આવેલા ઘણા ડેટામાં ચોક્સાઈની ડિગ્રી હોય છે. ખરેખર બિનજરૂરી. સમસ્યાથી પ્રભાવિત ચોક્કસ સંખ્યાઓ પર સચોટ માહિતીને બદલે સમસ્યાઓના કારણો, વલણો અને પરિવર્તનની દિશાઓ મેળવવા માટે તે ઘણીવાર વધુ ઉપયોગી છે.

4. RRA ની શોધખોળ અને પુનરાવર્તિત પ્રકૃતિને કારણે ઝડપી અને પ્રગતિશીલ શિક્ષણ થઈ શકે છે. સમસ્યાઓની વધુ સારી સમજ સાથે નવા મુદ્દાઓ ઉભા કરવામાં આવે છે. જો કે, તે આ નવા મુદ્દાઓ અને આંતરદૃષ્ટિ છે જે વાસ્તવિક સમસ્યાઓ અને તેના ઉકેલોની સમજણ તરફ દોરી જાય છે.

5. ગ્રામીણ લોકો પાસેથી અને તેની સાથે સાથે શીખવું. સ્થાનિક ધારણાઓ અને પરિસ્થિતિઓ અને સમસ્યાઓની સમજણ શીખવવા અને સમજવા માટે જરૂરી છે, કારણ કે હેતુ એવા કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવાનો છે જે સ્થાનિક રહેવાસીઓ માટે વ્યવહારુ અને સ્વીકાર્ય હોય. આ વસ્તીના જીવન અને અવરોધો વિશેની ગેરસમજને ટાળવા માટે સ્થાનિક રહેવાસીઓના જ્ઞાન આધારને ટેપ કરવો આવશ્યક છે. ઉપરાંત, સમુદાયની જરૂરિયાતોને વ્યાખ્યાયિત કરવા અને સંભવિત ઉકેલોને ઓળખવા બંનેમાં સ્થાનિક સમુદાયને સામેલ કરીને, લોકો પ્રવૃત્તિની "માલિકીની ભાવના" વિકસાવે છે. આ નિષ્ફળતાની શક્યતા ઘટાડે છે.

❖ **માહિતી સંગ્રહ માટેની તકનીકો :**

➢ **ગૌણ માહિતી સંગ્રહ :** વાસ્તવિક ક્ષેત્રીય કાર્ય શરૂ કરતા પહેલા ગૌણ સ્ત્રોતોમાંથી માહિતીનો સંગ્રહ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. વિશિષ્ટ સંશોધનના ઉદ્દેશ્યોના આધારે વિવિધ ગૌણ સ્ત્રોતોને ટેપ કરવા જોઈએ. ગૌણ સ્ત્રોતોનો સમાવેશ થાય છે.

  ➢ અભ્યાસ હેઠળના ચોક્કસ પ્રદેશ માટેના મુદ્દા પરના પેપરોની સમીક્ષા કરો.

  ➢ પ્રકાશિત સરકારી ડેટા/આંકડા.

  ➢ વિવિધ વિષયોના પસંદગીના નિષ્ણાતો સાથે ચર્ચા.

  ➢ પસંદગીના મુખ્ય-માહિતીકારો સાથે અનૌપચારિક ચર્ચાઓ, જેમાં ગામના આગેવાનો, સ્થાનિક સ્વૈચ્છિક એજન્સીઓ અથવા સંસ્થાઓના સભ્યો, સ્થાનિક આરોગ્ય કર્મચારીઓ, શાળાના શિક્ષકો વગેરે હોઈ શકે છે.

  ➢ નકશા અને હવાઈ ફોટોગ્રાફ્સનો ઉપયોગ પ્રદેશને અભ્યાસ માટે ચિહ્નિત કરવા અને પસંદ કરેલ વિસ્તારની ટોપોગ્રાફિક અને અન્ય લાક્ષણિકતાઓનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે પણ કરી શકાય છે.

  ➢ પ્રાદેશિક અને રાષ્ટ્રીય બંને સમુદાયના વિકાસ માટે હાલના કાર્યક્રમોનું જ્ઞાન.

- **પ્રાથમિક માહિતી સંગ્રહ :** સેમી-સ્ટ્રક્ચર્ડ ઈન્ટરવ્યુ ઈન્ટરવ્યુની દિશા જાળવવા માટે રૂપરેખા અથવા માર્ગદર્શિકા વિકસાવીને આ શ્રેષ્ઠ રીતે હાથ ધરવામાં આવે છે. આવી માર્ગદર્શિકા ઈન્ટરવ્યૂમાં આવરી લેવાના મુખ્ય મુદ્દાઓને સૂચવતી હોવી જોઈએ અને ઈન્ટરવ્યૂની પ્રક્રિયા દરમિયાન વારંવાર તેનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ, જે એક અનૌપચારિક છે. ઈન્ટરવ્યુ લેનારને કોઈ ચોક્કસ મુદ્દા પર તેના/તેણીના મંતવ્યો રજૂ કરવાની મંજૂરી આપવામાં આવે છે અને ઈન્ટરવ્યુઅરની ભૂમિકા એ છે કે વાતચીતને સ્પર્શક પર ન જાય તે માટે ધ્યાન અને દિશાને સાંભળવી અને જાળવી રાખવી.

  આવા ઈન્ટરવ્યુનો સૌથી નિર્ણાયક ભાગ સમુદાય સાથે તાલમેલ કેળવવાનો છે, અને આ મોટાભાગે ઉકેલો સૂચવવાને બદલે લોકોને તેમની સમસ્યાઓ વિશે વાત કરીને સાંભળીને સ્થાપિત થાય છે.

- **જૂથ ચર્ચાઓ :** વ્યક્તિગત ઈન્ટરવ્યુ કરતાં જૂથ ચર્ચાનો વિશેષ ફાયદો છે જેમાં ટૂંકા સમયમાં લોકોના મોટા જૂથોને આવરી લેતા માહિતીનો મોટો ભાગ એકત્રિત કરી શકાય છે. માહિતીની તપાસ કરવા માટે જૂથ ચર્ચાઓ પણ ઉપયોગી છે. ઉપરાંત, કેટલીક માહિતી કે જે સંવેદનશીલ હોઈ શકે છે તે મોટા મેળાવાડાઓમાં વધુ સરળતાથી મેળવી શકાય છે જ્યાં સ્ત્રોત એક વ્યક્તિ માટે પિન-પોઈન્ટ કરી શકાતો નથી. આવી માહિતી મોટાભાગે ભંડોળ અને સંસાધનોના દુરુપયોગ અથવા લોકોના અમુક જૂથો વિરુદ્ધ કરવામાં આવતી દુર્વ્યવહાર અથવા હિંસા સાથે સબંધિત હોય છે. જો કે, જૂથની પસંદગી કાળજીપૂર્વક કરવી જોઈએ અને તે પ્રકૃતિમાં એકરૂપ હોવી જોઈએ.

- **ફોક્સ ગ્રુપ ચર્ચાઓ ફોક્સ :** જૂથ ચર્ચાઓ ખાસ કરીને સામાજિક રીત-રિવાજો, ખાદ્યપદાર્થો અને વર્તણૂક, શિશુઓને ખોરાક આપવાની પ્રથાઓ અને સ્થાનિક ખાદ્યપદાર્થો અને નિષેધ વિશેની માહિતી મેળવવા માટે ઉપયોગી છે. આ હેતુ માટે પાંચથી છ મહિલાઓના નાના ક્લસ્ટરો પૂરતા હોઈ શકે છે. ગ્રૂપ અને ફોક્સ ગ્રૂપ ચર્ચાઓમાં જૂથની અંદર સ્વ-સુધારક પદ્ધતિનો ફાયદો છે, જેમાં વ્યક્તિ જે પોતાની જાતને વધુ પડતી અનુકૂળ ચિતરી આપે છે તેને જૂતના અન્ય લોકો દ્વારા તરત જ સુધારી દેવામાં આવે છે.

  સંક્ષિપ્ત ઈન્ટરવ્યૂ પછી, ફોક્સ જૂથ ચર્ચાઓ માટે સહભાગીઓ રેન્ડમ પસંદ કરી શકાય છે, જો કે, ભારતમાં અનુભવ સૂચવે છે કે ફોક્સ જૂથો ઘરગથ્થુ ઈન્ટરવ્યૂ દરમિયાન પૂર્વ આયોજન વિના વિકાસ પામે છે. આવા સત્રોમાં પુરૂષોને જોડવાનું ટાળવું ભાગ્યે જ શક્ય છે, ખાસ કરીને જ્યારે વિષય બાળ સંભાળ અને શિશુ ખોરાકની પ્રથાઓ સાથે સબંધિત હોય. તેથી, ફોક્સ જૂથ સત્રો રચવા માટે શ્રેષ્ઠ છે. ફક્ત પુરૂષો માટે, જે સ્તાનિક ચાની દુકાન અથવા બસ સ્ટોપ પર ગોઠવવામાં સરળ છે.

- **પ્રત્યક્ષ અવલોકનો :** RRA સાથે મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓનું પ્રત્યક્ષ અવલોકન શક્ય નથી. જો કે, સમુદાયમાં ફરવા માટે, પ્રવૃત્તિઓનું અવલોકન કરવા અને યોગ્ય ક્ષણો પર પ્રશ્નો પૂછવા માટે સમય કાઢવો, મહત્ત્વપૂર્ણ માહિતી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ક્રિયાઓ અને માન્યતાઓ વચ્ચેના સહસબંધનો અભાવ ક્યારેક આવા અવલોકનો દ્વારા પ્રગટ થઈ શકે છે. સમુદાયના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક દાખલાઓ, રીત-રિવાજો અને સ્થાનિક વર્તનનો અભ્યાસ માટે મૂલ્યવાન છે. બાળકોની પોષણની સ્થિતિનું સીધું નિરીક્ષણ, ખાસ કરીને પાંચ વર્ષથી ઓછી ઉંમરના, કુપોષણના સંભવિત ચિહ્નો માટે ખોરાક આપવાની પદ્ધતિઓ, ખાવાની આદતો અને અસ્વચ્છ બાળ-સંભાળ તકનીકોનો દેખીતો ઉપયોગ ઘણીવાર આરોગ્ય કેન્દ્રના રેકોર્ડ્સ કરતાં ઘણું વધારે જાહેર કરી શકે છે.

❖ **મુખ્ય માહિતી :** મુખ્ય માહિતી આપનાર માહિતીનો મુખ્ય સ્ત્રોત બની શકે છે. સમુદાયના લોકો કે જેઓ સત્તાવાર હોદ્દા અથવા અનૌપચારિક નેતૃત્ત્વને કારણે વ્યક્તિગત સમસ્યાઓને બદલે સમુદાય વિશેની માહિતી સુધી પહોંચે છે તેઓ સારા સંસાધનો છે. મુખ્ય માહિતી આપનાર સરકારી અધિકારીઓ, સ્થાનિક આરોગ્ય સેવા કર્મચારીઓ, પરંપરાગત ઉપચારકો, સમુદાયના નેતાઓ (ચૂંટાયેલા અથવા સ્વ-નિયુક્ત), સ્થાનિક દુકાન માલિકો અને બિન-સરકારી સંસ્થાઓના સભ્યો હોઈ શકે છે.

❖ **ગામ અથવા સમુદાય પ્રોફાઈલ :** ફક્ત સમુદાયમાં રહેવાથી અને અવલોકન કરવાથી માહિતી એકત્ર કરવામાં મદદ મળે છે. શરૂઆતના દિવસોમાં, જ્યારે લોકો સાથે તાલમેલ કેળવવા અને તમારી પોતાની હાજરી ઓછી દેખાતી બનાવવાના પ્રયાસો કરવામાં આવે છે, ત્યારે ગામનો નકશો બનાવવો ઉપયોગી છે. આના માટે જે જરૂરી છે તે એક નોટબુક, પેન/પેન્સિલ અને નિરીક્ષણ કુશળતા છે. ફક્ત આરોગ્ય સુવિધાઓ, પાણીના સ્ત્રોતો (સ્થાન અને પ્રકાર), ખેતરો અને ઘરોનું સ્થાન, જાતિ અથવા વર્ગના આધારે પરિવારોનું વિભાજન, પશુધનનું સ્થાન, વગેરેની માત્ર નોંધ કરવી મૂલ્યવાન હોઈ શકે છે. ઘણીવાર, આ તમામ પાસાઓ પરની માહિતી માત્ર અવલોકન દ્વારા સમયાંતરે મેળવી શકાય છે. તે એક સરળ સાધન છે, એકવાર પૂર્ણ થઈ જાય છે, અને એક નજરમાં અભ્યાસ હેઠળના વિસ્તારનો સંપૂર્ણ દૃશ્ય આપે છે.

❖ **એરિયલ સર્વે એરિયલ :** સર્વેક્ષણો ખાસ કરીને પ્રાકૃતિક સંસાધનો અને તેમના વ્યવસ્તાપન અંગેની પ્રથમ માહિતી મેળવવા માટે ઉપયોગી છે. પ્રાણીઓ અને ચોક્કસ પ્રકારના કુદરતી સંસાધનોની ગણતરી માટે હવાઈ સર્વેક્ષણની ઉપયોગિતા સ્થાપિત કરવામાં આવી છે. જો કે, તે ખર્ચાળ છે અને તેથી ઓછા લોકપ્રિય છે જ્યાં ખર્ચ એ મુખ્ય અવરોધ છે.

❖ **ગ્રામીણ ઝડપી મૂલ્યાંકન અને સહભાગી મૂલ્યાંકન વચ્ચેનો તફાવત :** ગ્રામીણ ઝડપી મૂલ્યાંકન (RRA) એ એક સામાજિક વિજ્ઞાન અભિગમ છે જે 1980ના દાયકાની શરૂઆતમાં ઉભરી આવ્યો હતો. એક મલ્ટિડિસિપ્લિનરી ટીમ ગ્રામીણ જીવન અને ગ્રામીણ સંસાધનો અંગેની માહિતી અને પૂર્વધારણાઓને બહાર કાઢવા, વિશ્લેષણ કરવા અને મૂલ્યાંકન કરવા માટે સરળ, બિન-માનક પદ્ધતિઓ અને સ્થાનિક લોકોના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરે છે. આરઆરએ તકનીકો પરંપરાગત સર્વેક્ષણ પદ્ધતિઓ માટે એક આકર્ષક વિકલ્પ છે કારણ કે તેઓ સ્થાનિક જ્ઞાન, જરૂરિયાતો અને સમુદાયની સંભવિતતાના પ્રમાણમાં ઝડપી મૂલ્યાંકન કરવાની મંજૂરી આપે છે અને ઓળખવામાં આવેલી સમસ્યાઓને ઉકેલવા માટે વ્યૂહરચના ઘડી શકે છે.

RRA VS PRA

Category	RRA	PRA
Major Development	Late 1970s, 1980s	Late 1980s, 1990s,
Major innovation in	Universities	NGOs
Main uses	Aid agencies, Universities	NGOs, Government field organizations
Key Resources overlooked after	Local people's knowledge	Local people's capabilities
Main innovation	Methods	Behaviors
Outsiders' Role	Obtaining	Facilitating
Objectives	Data Collection	Empowerment
Main actors	Outsiders	Local people
Long-term outcomes	Plans, projects, publications	Sustainable local action and institutions

સહભાગી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન (PRA) ને અભિગમો, પદ્ધતિઓ અને વર્તણૂકોના કુટુંબ તરીકે

વર્ણવી શકાય છે જે લોકોને તેમના જીવન અને પરિસ્થિતિઓની વાસ્તવિકતાઓ વ્યક્ત કરવા અને તેનું વિશ્લેષણ કરવા, કઈ ક્રિયાઓ કરવી તે પોતાના માટે યોજના બનાવી શકે છે અને પરિણામોનું નિરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકન કરી શકે છે. તેની પદ્ધતિઓ મુખ્યત્વે આર.આર.એ.માંથી વિકસિત થઈ છે. મુખ્ય તફાવત એ છે કે PRA એવી પ્રક્રિયાઓ પર ભાર મૂકે છે જે સ્થાનિક લોકોને સશક્ત બનાવે છે, જ્યારે RRA મુખ્યત્ત્વે બહારના લોકો માટે માહિતી એકત્ર કરવાના સાધન તરીકે જોવામાં આવે છે. બહારના લોકો મુખ્યત્ત્વે સહાયક તરીકે કાર્ય કરે છે, જ્યારે સ્થાનિક લોકો અભ્યાસના પરિણામોની માલિકી ધરાવે છે અને તેનો ઉપયોગ કરે છે. આ સ્થાનિક સમુદાયોને આવા પરિણામો પર આધારિત પ્રવૃત્તિઓના અમલીકરણ માટે જવાબદારી સ્વીકારવા સક્ષમ બનાવે છે. PRA પદ્ધતિઓ એવા કાર્યક્રમોના ક્ષેત્રમાં સફળ છે જે સહભાગી વિકાસ સહકારને સમર્થન આપે છે.

8.5 સારાંશ :

નિષ્કર્ષમાં, આ એકમમાંથી આપણે PRA, PLA અને RRA વિશે સમજીએ છીએ, જ્યારે PRA સ્થાનિક કામદારોની સારી સમજ અને પ્રતિબદ્ધતાને સુનિશ્ચિત કરવામાં મદદ કરે છે. બદલામાં વહીવટી અને સંસ્થાકીય સ્થરે લોકો પણ કામદારો અને સમુદાયની જરૂરિયાતો અને પ્રાથમિકતાઓ વિશે જાગૃત બને છે. PLA નો મુખ્ય હેતુ સમુદાયોમાંના લોકોને તેમની પોતાની પરિસ્થિતિનું વિશ્લેષણ કરવા માટે ટેકો આપવાનો છે. RRA અભિગમ સમુદાય પ્રવૃત્તિઓની વ્યાપક શ્રેણી પર માહિતી એકત્ર કરવા માટે ઉપયોગી થઈ શકે છે, વ્યવસ્થાની ગતિશીલતાની વધુ સારી સમજ વિકસાવવા માટે. ચાલો આપણા સામુદાયિક કાર્યમાં PRA, PLA અને RRA નો ઉપયોગ કરવાનો પ્રયાસ કરીએ.

8.6 તમારી પ્રગતિ તપાસો :

1. PRA શું છે ?
2. PRAના કોઈપણ બે સિદ્ધાંતો લખો.
3. વેન ડાયાગ્રામનો ઉપયોગ શું છે ?
4. મુખ્ય માહિતી આપનાર કોઈ હોઈ શકે ?
5. RRA વ્યાખ્યાયિત કરો.

❖ **ચાવીરૂપ શબ્દો :**

➢ સહભાગી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન : તે વિકાસની નાગરિક-કેન્દ્રિત પદ્ધતિ છે, જેનો ઉદ્દેશ્ય મુદ્દાઓને ઓળખવા, ઉકેલો અમલમાં મૂકવા અને મૂલ્યાંકનનું નિરીક્ષણ કરવાની પ્રક્રિયામાં સ્થાનિક રહેવાસીઓને સામેલ કરીને સમુદાયોને સશક્ત બનાવવાનો છે.

➢ PLA : પાર્ટિસિપેટરી લર્નિંગ એન્ડ ક્રિયા (PLA) એ એક પ્રકારનું ગુણાત્મક સંશોધન છે, જેનો ઉપયોગ સમુદાય અથવા પરિસ્થિતિની ઊંડાણ પૂર્વકની સમજ મેળવવા માટે કરી શકાય છે.

➢ RRA : તેને "મર્યાદિત સમયગાળામાં નવી માહિતીના સંપાદન સહિત અનુમાન, તારણો, પૂર્વધારણાઓ અથવા મૂલ્યાંકનો દોરવા માટે રચાયેલ કોઈપણ પદ્ધતિસરની પ્રવૃત્તિ" તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવી છે.

8.7 તમારી પ્રગતિ તપાસવા માટેના જવાબો :

1. PRA એ વિકાસની નાગરિક-કેન્દ્રિત પદ્ધતિ છે, જેનો ઉદ્દેશ્ય મુદ્દાઓને ઓળખવા, ઉકેલો અમલમાં મૂકવા અને મૂલ્યાંકનનું નિરીક્ષણ કરવાની પ્રક્રિયામાં સ્થાનિક રહેવાસીઓને સામેલ કરીને સમુદાયોને સશક્ત બનાવવાનો છે.

2. PRAના સિદ્ધાંતો છે :

   ➢ શીખવાનું ઉલટાનું - સ્થાનિક લોકો પાસેથી શીખવું.

   ➢ સશક્તિકરણ - વિકેન્દ્રીકરણ અને આત્મવિશ્વાસ નિર્માણ દ્વારા સ્થાનિક લોકોને સત્તા

   ➢ વેન ડાયાગ્રામ : તેનો ઉપયોગ મુખ્ય સંસ્થાઓ, સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓ અને સ્થાનિક સમુદાય અથવા અન્ય લોકો સાથેના તેમના સબંધોને દર્શાવવા માટે થાય છે. નિર્ણય લેવામાં મુખ્ય ખેલાડીઓ દર્શાવવામાં આવ્યા છે. વેન ડાયાગ્રામ પર દરેક સંસ્થા એક વર્તુળ દ્વારા રજૂ થાય છે. વર્તુળનું કદ તે સંસ્થાઓનું મહત્ત્વ અથવા શક્તિ દર્શાવે છે.

   ➢ મુખ્ય માહિતી આપનાર સરકારી અધિકારીઓ, સ્થાનિક આરોગ્ય સેવા કર્મચારીઓ, પરંપરાગત ઉપચાર કરનારા, સમુદાયના નેતાઓ (ચૂંટાયેલા અથવા સ્વ-નિયુક્ત), સ્તાનિક દુકાન માલિકો અને બિન-સરકારી સંસ્થાઓના સભ્યો હોઈ શકે છે.

   ➢ RRA ને "મર્યાદિત સમયગાળામાં નવી માહિતીના સંપાદન સહિત અનુમાન, તારણો, પૂર્વધારણાઓ અથવા મૂલ્યાંકનો દોરવા માટે રચાયેલ કોઈપણ પદ્ધતિસરની પ્રવૃત્તિ" તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે.

8.8 સંદર્ભ સૂચિ :

1. https://www.intrac.org/wpcms/wp-content/uploads/2017/01/Participatory-learning-and-action.pdf

2. https://www.apo-tokyo.org/publications/p_glossary/rural-rapid-appraisalparticipatory-rural-appraisal2/#:~:text=The%20major%20difference%20that,the%20results%20of%20the%20study.

3. https://www.mnestudies.com/disaster-management/pra-tools-techniques-PRA Tools link

8.9 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો :

1. PRA ની તકનીકોને પ્રકાશિત કરો.
2. PRAની જરૂરિયાત અને મહત્ત્વ સમજાવો.
3. PLA પર એક નોંધ લખો.
4. PRA અને RRA ને અલગ કરો.
5. પ્રાથમિક માહિતી સંગ્રહ માટેના સાધનોને વિગતવાર સમજાવો.

****

એકમ-9
સમુદાય સંગઠનની પ્રક્રિયા

રૂપરેખા :-

9.0 ઉદ્દેશ્યો

9.1 પ્રસ્તાવના

9.2 સમુદાય સંગઠનની પ્રક્રિયા અથવા તબક્કાઓ : અભ્યાસ અને સર્વેક્ષણ

9.3 વિશ્લેષણ, મૂલ્યાંકન, ચર્ચા

9.4 સંસ્થા, ક્રિયા પ્રતિબિંબ, ફેરફાર, ચાલતી રહેલી પ્રવૃત્તિ

9.5 સારાંશ

9.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

9.7 તમારી પ્રગતિ તપાસોના જવાબો

9.8 સંદર્ભ સૂચિ

9.9 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો

9.0 ઉદ્દેશ્યો :

વિદ્યાર્થી મિત્રો આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે,

- સામુદાયિક સંગઠનના આયોજનની પ્રક્રિયા જાણી શકશો.
- સર્વેક્ષણ પ્રક્રિયા દ્વારા સમુદાય વિશે માહિતી મેળવી શકશો.
- સામુદાયિક સંસ્થાની પ્રક્રિયા અથવા તબક્કાઓ : અભ્યાસ અને સર્વેક્ષણ સમજી શકશો.

9.1 પ્રસ્તાવના :

પ્રક્રિયા અથવા શબ્દસમૂહો મહત્ત્વપૂર્ણ છે કારણ કે તેઓ વર્ણવે છે કે વસ્તુઓ કેવી રીતે કરવામાં આવે છે અને પછી તેમને વધુ સારી બનાવવા માટે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે, અને કેવી રીતે કરવામાં આવે છે તે નક્કી કરે છે કે પરિણામો કેટલા સફળ થશે. જો તમે યોગ્ય પ્રક્રિયાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરો છો, તો યોગ્ય રીતે, તમે તમારી સફળતાનો માર્ગ ડિઝાઈ કરી શકો છો. શરૂઆતથી અંત સુધી, આ પ્રક્રિયામાં પગલાંઓની શ્રેણીનો સમાવેશ થાય છે. જે વાસ્તવિક વ્યવહારમાં અલગ હોવા છતાં ઓવરલેપ થઈ શકે છે. આ પગલાં અથવા તબક્કાઓનો ક્રમ પણ અલગ-અલગ હોઈ શકે છે, જે ચોક્કસ સંદર્ભમાં તેઓ લાગુ કરવામાં આવે છે તેના આધારે.

9.2 સમુદાય સંગઠનની પ્રક્રિયા અથવા તબક્કાઓ : અભ્યાસ અને સર્વેક્ષણ :

આ શબ્દનો ઉપયોગ અનૌપચારિક રીતે કરવામાં આવ્યો છે અભ્યાસ : જ્ઞાનના માટે મનનો ઉપયોગ, જેમ કે વાંચન, તપાસ અથવા પ્રતિબિંબ દ્વારા : શિક્ષણ, વિજ્ઞાન અથવા કલાની ચોક્કસ શાખાની ખેતી, કાયદાનો અભ્યાસ, જ્ઞાન મેળવવા માટે વ્યક્તિગત પ્રયત્નો, સમુદાયને સમજવા માટે, સામુદાયિક અભ્યાસમાં વ્યવસ્થિત તપાસ અને સામાજિક-આર્થિક પરિસ્થિતિઓનું

વિશ્લેષણ, વસ્તી વિષયક અને સંસાધન મેપિંગની સાથે સમસ્યાઓની ઓળખ, સમસ્યાઓના કારણો અને લોકોની સ્થાનિક કોપિંગ પેટર્નનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રક્રિયામાં સંશોધન અને મૂલ્યાંકન પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. સમાજકાર્યકર સમુદાયની અનુભવાયેલી જરૂરિયાત, સામાન્ય રુચિઓ અને મુદ્દાઓ પ્રત્યેના વલણ, સંભવિત નેતાઓને ઓળખે છે અને સ્થાનિક લોકોને પરિસ્થિતિ વિશે સંવેદનશીલ બનાવે છે અને ઈચ્છિત ફેરફારો લાવવાનું આયોજન કરે છે. સમુદાય અભ્યાસ પદ્ધતિમાં સહભાગી સંશોધન સાધનોનો સમાવેશ થાય છે જેમ કે અવલોકન, ગૌણ ડેટાની સમીક્ષા અને પ્રકાશિત અહેવાલો સમાચાર, ઈન્ટરવ્યુ અથવા વિવિધ હિસ્સેદારો અને સ્થાનિક લોકો સાથે સંવાદ અને નેતાઓ અને સ્થાનિક અધિકારીઓ સાથે ફોક્સ ગ્રુપ ચર્ચાઓ (FGD) મુદાય અભ્યાસ એ સતત અને ચાલતી એવી પ્રક્રિયા છે.

સામુદાયિક સર્વેક્ષણ એ ફિલ્ટર કરેલ લક્ષ્ય પ્રેક્ષકો પાસેથી તેમના માટે વિશિષ્ટ મુદ્દાને સમજવામાં મદદ કરવા માટે ડેટા એકત્રિત કરવાની એક પદ્ધતિ છે. સામુદાયિક સર્વેક્ષણમાં, સંશોધક લક્ષ્ય પ્રેક્ષકોમાંથી પ્રતિનિધિઓને સર્વેક્ષણ સહભાગીઓ તરીકે પસંદ કરે છે. આ લોકો સમગ્ર સંશોધન દરમિયાન સમુદાયની જરૂરિયાતો અને અનુભવો વિશે ઊંડાણપૂર્વક માહિતી પ્રદાન કરે છે.

ત્યાં ત્રણ મુખ્ય રીતો છે :

- **કેસ સ્ટડી સર્વેક્ષણો :** જે મોટી વસ્તીના એકંદર પ્રતિનિધિત્વ માટે તેમને પસંદ કરવાનો પ્રયાસ કર્યા વિના, જૂથ અથવા સમુદાયના ભાગમાંથી માહિતી એકત્રિત કરે છે. મોટા સમુદાય તમારા સર્વેક્ષણને કેવી રીતે પ્રતિસાદ આપશે તેની સમજણ મેળવતા પહેલા તમારે આમાંના કેટલાકનું સંચાલન કરવાની જરૂર પડી શકે છે. કેસ સ્ટડી સર્વેક્ષણો માટે અભ્યાસ કરાયેલ સમુદાય વિશે ચોક્કસ માહિતી પ્રદાન કરે છે.
- **નમૂનારૂપ સર્વેક્ષણો :** જેના પર અમે આ વિભાગમાં ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીશું, તમારા પ્રશ્નોના જવાબ આપવા માટે જૂથના નમૂના ભાગને પૂછો. જો સારી રીતે કરવામાં આવે તો, નમૂનાના પરિણામો તે પરિણામોને પ્રતિબિંબિત કરશે જે તમે સમગ્ર જૂથનું સર્વેક્ષણ કરીને મેળવ્યું હશે. નમૂના મોટા જૂથને ચોક્કસ રીતે રજૂ કરવા માટે, તે કાળજીપૂર્વક પસંદ કરવું આવશ્યક છે.
- **વસ્તી ગણતરી સર્વેક્ષણો :** જેમાં તમે જે વસ્તી વિશે જાણવા માગો છો તેના પ્રત્યેક સભ્યને તમે તમારી સર્વેક્ષણ પ્રશ્નાવલી આપો છો. આ તમને જૂથ વિશેની સૌથી સચોટ માહિતી આપશે, પરંતુ તે થઈ શકે છે મોટા જૂથો માટે ખૂબ વ્યવહારુ નથી. વસ્તી ગણતરી નાના જૂથો સાથે શ્રે.્ઠ રીતે કરવામાં આવે છે. ચોક્કસ એજન્સીના તમામ સેવાર્થીઓ.

9.3 વિશ્લેષણ, મૂલ્યાંકન, ચર્ચા :

❖ **વિશ્લેષણો :** વિશ્લેષણ (ગ્રીકમાંથી 'એ બ્રેકિંગ અપ') એ જટિલ વિષય અથવા પદાર્થને વધુ સારી રીતે સમજવા માટે તેને નાના ભાગોમાં વિભાજીત કરવાની પ્રક્રિયા છે. આ એક પગલાં છે જેમાં સમુદાયના અભ્યાસના તારણોના આધારે સમુદાયની સમસ્યાઓને તેમના મહત્ત્વ અનુસાર વ્યાખ્યાયિત, વિશ્લેષણ અને રેન્કિંગનો સમાવેશ થાય છે. સૌથી વધુ તાત્કાલિક જરૂરિયાતો અથવા સમસ્યાઓ પસંદ કરવી એ પ્રક્રિયાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય છે જે ઉપલબ્ધ સામુદાયિક સંસાધન અને સંસ્થાની ક્ષમતા સાથે પૂરી કરી શકાય છે. સામાન્ય

અનુભવાયેલી જરૂરિયાતો મુખ્ય સમાજકાર્ય દરમિયાનગીરીમાં કેન્દ્રિત છે (સમુદાયની દેખાતી જરૂરિયાતો નથી). આ તમામ પસંદગીઓ અને મુદ્દાઓની પ્રાથમિકતા સ્થાનિક સમુદાયના નેતાઓ, જૂથો અને સંસ્થા સાથે સક્રિય ભાગીદારી અને ચર્ચા દ્વારા કરવામાં આવે છે. વિશ્લેષણ એ છ મૂળભૂત વિશ્લેષણાત્મક પ્રશ્નોનો ઉપયોગ છે એટલે કે શું, કોને, ક્યાં, ક્યારે, શા માટે અને કેવી રીતે ? શું સમસ્યા છે ? તે ક્યાં અસ્તિત્ત્વમાં છે ? તેનાથી કોને અસર થાય છે ? તે ક્યારે થાય છે ? તે કઈ ડિગ્રી અનુભવાય છે ? વિશ્લેષણ હકીકત શોધ અને આયોજનની વચ્ચે આવેલું છે. તેમાં ડેટાનો સંગ્રહ, ડેટાની સામગ્રીની શોધખોળ, સામગ્રી અથવા સમસ્યાને તોડવી, મતવિસ્તારો વચ્ચેના આંતર સબંધોની તપાસનો સમાવેશ થાય છે. વિશ્લેષણનો હેતુ સૂઝ, અને સમજણ મેળવવાનો છે.

❖ **મૂલ્યાંકન :** જરૂરિયાતોનું મૂલ્યાંકન એ માહિતીનો સંગ્રહ અને વિશ્લેષણ ચે જે અસરગ્રસ્ત વસ્તીની જરૂરિયાતો સાથે સબંધિત છે અને તે સંમત ધોરણ અને વર્તમાન પરિસ્થિતિ વચ્ચેના અંતરને નિર્ધારિત કરવામાં મદદ કરશે. ઈન્ટર-એજન્સી સ્ટેન્ડિંગ કમિટી (IASC) જરૂરિયાતમંદ લોકોને તે સભ્યો તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરે છે (વસ્તીનાં) :

➢ જેની ભૌતિક સુરક્ષા, મૂળભૂત અધિકારો, પ્રતિષ્ઠા, જીવનનિર્વાહની સ્થિતિ અથવા આજીવિકા જોખમમાં મુકાઈ છે અથવા ખોરવાઈ ગઈ છે, અને

➢ જેમની મૂળભૂત સેવાઓ, માલસામાન અને સામાજિક સુરક્ષાની ઍક્સેસનું વર્તમાન સ્થર વધારાની સહાય વિના સમયસર તેમના ટેવાયેલા માધ્યમો સાથે સામાન્ય જીવનની સ્થિતિને પુનઃસ્થાપિત કરવા માટે અપૂરતું છે.

જરૂરિયાતોના મૂલ્યાંકનનો પ્રાથમિક હેતુ એ ઓળખવાનો છે કે ક્યા લોકોને જરૂરિયાત છે, લોકોની વિવિધ શ્રેણીઓ અને વિવિધ પ્રકારની જરૂરિયાતો દ્વારા અલગ-અલગ, તેમની જરૂરિયાતોની તીવ્રતા નક્કી કરો, અને પ્રાથમિકતા, કેન્દ્રિત, પ્રભાવિત આયોજન સુનિશ્ચિત કરવા માટે તેઓને જરૂરી સહાયનો પ્રકાર નિર્દેશિત કરો. તે કોઈ ચોક્કસ પરિસ્થિતિ અને ચિંતાની વસ્તી દ્વારા સામનો કરવામાં આવતી પરિસ્થિતિઓનું વધુ સારી રીતે મૂલ્યાંકન અને નિરીક્ષણ કરવાની જરૂરિયાત દ્વારા ઉત્તેજિત થાય છે, પછી ભલે તે અચાનક કટોકટીના પ્રતિભાવના સંદર્ભમાં હોય અથવા લાંબી કટોકટી દરમિયાન ચાલુ આયોજન પ્રયાસ તરીકે.

❖ **ચર્ચા :** ચર્ચા વિભાગમાં અભ્યાસના પરિણામો અને પરિણામોનો સમાવેશ થાય છે. ચર્ચા વિભાગનો હેતુ તપાસ કરવામાં આવી રહેલી સમસ્યા વિશે પહેલાથી જ જાણીતી હતી તેના સબંધમાં સમુદાયના તારણોના મહત્ત્વનું અર્થઘટન અને વર્ણન કરવાનો છે અને સમુદાય સંશોધનના પરિણામે ઉભરી આવેલી કોઈપણ નવી સમજ અથવા આંતરદષ્ટિને સમજાવવાનો છે.

9.4 સંસ્થા, ક્રિયા પ્રતિબિંબ, ફેરફાર, ચાલતી પ્રવૃત્તિ :

❖ **સંસ્થા :** સામુદાયિક આયોજન એ એક લાંબા ગાળાનો અભિગમ છે જયાં સમસ્યાથી પ્રભાવિત લોકોને સમસ્યાઓ ઓળખવામાં અને ઉકેલો હાંસલ કરવા માટે પગલાં લેવામાં મદદ મળે છે. આયોજક જેની સાથે કામ કરે છે તે વસ્તુઓની રીત બદલવા માટે પડકાર આપે છે. તે શક્તિના સંતુલનને બદલીને સામૂહિક ક્રિયા દ્વારા સામાજિક પરિવર્તન હાંસલ કરવાનું એક સાધન છે. આયોજક દ્વારા ઉપયોગમાં લેવામાં આવતી વ્યૂહરચના અને

વ્યૂહરચના નેતૃત્ત્વની પ્રક્રિયાઓ જેવી જ છે જેમાં મુદ્દાને સમયસર બનાવવો, ઈરાદાપૂર્વકનું આયોજન કરવું, લોકોનું ધ્યાન આકર્ષિત કરવું, ઈચ્છિત ઉકેલની દ્રષ્ટિએ મુદ્દાને ઘડવો અને નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયાની શરતો આકાર આપવો. આયોજન એ બીજી ચાવી છે સંચાલન કાર્ય, પછી આયોજન, જે માનવીય પ્રયત્નોનું સંકલન કરે છે, સંસાધનોની વ્યવસ્થા કરે છે અને બેને એવી રીતે સમાવિષ્ટ કરે છે જે ઉદ્દેશ્યોની સિદ્ધિમાં મદદ કરે છે. તેમાં યોજનાઓ અમલમાં મુક શકાય તેવા માર્ગો અને માધ્યમો નક્કી કરવાનો સમાવેશ થાય છે. આયોજન એ મુખ્ય કાર્ય છે જે બધી પ્રવૃત્તિઓ અને સંસાધનોને એક વ્યવસ્થિત અને તાર્કિક ક્રમમાં એકસાથે જોડે છે. તે સંખ્યાબંધ પગલાઓનો સમાવેશ કરે છે જે સંસ્થાકીય લક્ષોને પ્રાપ્ત કરવા માટે અનુસરવામાં આવે છે. સમુદાયનું આયોજન, તેમના જીવનને અસર કરતી નીતિઓ અને નિર્ણય લેવામાં ઐતિહાસિક રીતે અન્ડર પ્રેઝેન્ટેડ જૂથોના પ્રભાવને વધારવાના હેતુથી લોકોને સંલગ્ન અને સશક્તિકરણ કરવાની પદ્ધતિ. સામુદાયિક આયોજન એ ચોક્કસ સમસ્યાઓ અને મુદ્દાઓને સંબોધિત કરવાની યુક્તિ અને લાંબા ગાળાની જોડાણ અને સશક્તિકરણની વ્યૂહરચના છે. સામુદાયિક આયોજનના લાંબા ગાળાના ઉદ્દેશ્યો આંતરિક ક્ષમતાઓ વિકસાવવા અને ઓછા પ્રતિનિધિત્ત્વ ધરાવતા જૂથોની નિર્ણય લેવાની શક્તિ અને પ્રભાવને વધારવાનો છે.

❖ **ક્રિયા :** સામુદાયિક સંગઠનની પ્રક્રિયામાં, ક્રિયા સામાજિક સુખાકારીના સુધારણા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે અને લોકો તેમના સામાન્ય હિતોને અનુસરવા સાથે મળીને કામ કરે છે. આ શક્તિ વ્યક્તિઓની એકસાથે આવવાની અને સામાન્ય લક્ષ્યો તરફ કામ કરવાની ક્ષમતામાં પ્રગટ થાય છે. જ્યારે વિવિધ વ્યક્તિઓ અને તેમની સંસ્થાઓ એકબીજા સાથે ક્રિયાપ્રતિક્રિયા કરે છે. ત્યારે તેઓ પરસ્પર જરૂરિયાતો અને ઈચ્છાઓને સમજવાનું શરૂ કરે છે જે તમામ રહેવાસીઓ માટે સામાન્ય છે.

આવી ક્રિયા સ્થાનિક રહેવાસીઓને સમુદાયની ઓળખ જાળવી રાખવા, નિર્મય લેવા પર સ્થાનિક નિયંત્રણ જાળવી રાખવા અને તેમની પોતાની વિકાસની જરૂરિયાતોને સંબોધિત કરવાની ક્ષમતા પૂરી પાડે છે. તે સમુદાય અને સામાજિક સુખાકારીનું કેન્દ્રિય ઘટક છે. સામુદાયિક ક્રિયા સામાન્ય સમુદાયના હિતોને અનુસરવા અન સ્થાનિક જીવન જાળવવા માટે સામાજિક સબંધો બનાવવાની પ્રક્રિયાનો સંદર્ભ આપે છે (વિલ્કિન્સન, 1991). સામુદાયિક ક્રિયાને સામુદાયિક વિકાસ પ્રક્રિયાના પાયા તરીકે જોવામાં આવે છે કારણ કે તેમાં તમામ સ્થાનિક રહેવાસીઓની સામાન્ય જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે રચાયેલ ઈરાદાપૂર્વકના અને હકારાત્મક પ્રયાસોનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રક્રિયા સ્થાનિક વિસ્તારમાં બહુવિધ અને વૈવિધ્યસભર હિતોનું પ્રતિનિધિત્ત્વ કરે છે અને પરિણામે સમુદાય વિકાસ માટે વધુ વ્યાપક અભિગમ પૂરો પાડે છે. તેથી, ક્રિયા પ્રક્રિયાનો હેતુ સમગ્ર સમુદાયને લાભ આપવા અને અસ્તિત્ત્વમાં રહેલા (વર્ગ, જાતિ, સામાજિક) વિભાજનને દૂર કરવાનો છે, જે ઘણીવાર ભાવનાત્મક અથવા સામાજિક જરૂરિયાતને કારણે ઉદ્ભવે છે.

❖ **પ્રતિબિંબ :** પ્રતિબિંબીત પ્રેક્ટિસ એ સમાજકાર્યનો મુખ્ય ખ્યાલ છે અને કદાચ શિક્ષણ, આરોગ્ય અને સામાજિક સંભાળના સમગ્ર લાગુ વ્યવસાયોમાં સૌથી વધુ જાણીતો સૈદ્ધાંતિક પરિપ્રેક્ષ્ય છે. તેની ઉત્પત્તિ ખાસ કરીને શોન્સ (1983) વ્યાવસાયિકો કેવી રીતે જોડાય છે તેની રચના "ક્રિયામાં પ્રતિબિંબ" તેમના અનુભવ વિશે વિચારીને અને તેઓ જ્યારે તે

કરી રહ્યા હોય ત્યારે તેઓ શું કરી રહ્યા છે અને પછીથી ''ક્રિયા પર પ્રતિબિંબ''નો ઉપયોગ કરીને તેમના અભ્યાસ વિશે વિચારવું અને જ્ઞાન સાથે જોડવું (રેડમન્ડ, 2006).

❖ **ફેરફાર :** ફેરફાર એ સામુદાયિક સંગઠનની આયોજિત પ્રક્રિયા સાથે સબંધિત કંઈક બદલવાની ક્રિયા છે. ઉપરોક્ત તમામ પદ્ધતિઓનું પાલન કર્યા પછી ફેરફારનો નિર્ણય લેવામાં આવશે અને જો ફેરફારથી સમાજમાં સકારાત્મક પરિવર્તન આવે તો જ તે નક્કી કરવું જોઈએ. મૂલ્યાંકન પછી લોકોની જરૂરિયાતને અનુરૂપ અમલમાં મૂકાયેલ પ્રોગ્રામમાં ફેરફાર કરી શકાય છે. લોકો અને તેમની તાત્કાલિક જરૂરિયાતોને અનુરૂપ અભિગમની પદ્ધતિ અથવા ધ્યેયો અથવા કાર્યક્રમની અવધિમાં ફેરફાર કરી શકાય છે. જો પ્રોગ્રામ નિષ્ફળ જાય તો અન્ય વૈકલ્પિક પદ્ધતિઓનો અમલ કરી શકાય છે.

❖ **ચાલતી પ્રવૃત્તિ :** સામુદાયિક સંગઠનમાં ઉપરોક્ત તમામ પગલાઓનું પાલન કર્યા પછી, સૂચિત સમુદાય સંગઠન ચાલુ રાખવામાં આવશે. તે કાર્ય અથવા હકીકત છે ચાલતી પ્રવૃત્તિમાં અથવા લંબાવવું. એકવાર કાર્યક્રમ સમુદાયમાં સફળતાપૂર્વક અમલમાં મૂકાઈ જાય. એજન્સીએ લોકો અને લાભાર્થીઓ સાથે સંપર્ક ચાલુ રાખવો. તેણે બનાવેલ પરિવર્તનની અસરકારકતા અને તે કેટલો સમય રહે છે તેનું અનુસરણ કરવું જોઈએ અને તેનું મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ અને ફોલો-અપ્સ દ્વારા પરિવર્તનને વધુ સારી રીતે પ્રમોટ કરવાનું ચાલુ રાખવું જોઈએ. તે ખૂબ જ આવશ્યક ભાગ છે. જો સમુદાય સતત પ્રેરિત ન હોય તો, સમય પછી કાર્યક્રમ નિષ્ફળ જશે.

9.5 સારાંશ :

નિષ્કર્ષ પર, ઘટનાઓના ક્રમમાં કોઈપણ વિશિષ્ટ સમય અવધિને તબક્કાવાર કરો, સમયનો ટૂંકો એકમ, અથવા વિકાસ અથવા પરિવર્તનનો એપિસોડ, સામાન્ય રીતે લાંબા સમયગાળાના સંદર્ભમાં. સ્થાનિક સમસ્યાઓ હલ કરવાનો માર્ગ સમુદાય સંગઠન. સામુદાયિક સંસ્થાને જીવનક્ષમતામાં સુધારો કરવાનો અને મજબૂત લોકશાહી સાથે સેતુ બનાવવાનો એક માર્ગ સામુદાયિક સંગઠન એ બહેતર સ્વાસ્થ્ય માટેનો એક માન્ય માર્ગ છે સમુદાય સંગઠન એ સમુદાયને પુનઃજાગૃત કરવાનો એક માર્ગ છે.

9.6 તમારી પ્રગતિ તપાસો :

1. સમુદાય સર્વે શું છે ?
2. એનાલિસિસ પરથી લેવામાં આવે છે ?
3. શબ્દ, વિશ્લેષણનો અર્થ શું છે ?
4. IASC ને વિસ્તૃત કરો.

❖ **ચાવીરૂપ શબ્દો :**

➢ તબક્કો : તબક્કો એ પ્રક્રિયામાં અથવા કોઈ વસ્તુના ક્રમિક વિકાસમાં એક ચોક્કસ તબક્કો છે.

➢ અભ્યાસ : જ્ઞાનના સંપાદન માટે મનનો ઉપયોગ, જેમ કે વાંચન, તપાસ અથવા પ્રતિબિંબ દ્વારા

➢ પ્રક્રિયા : ક્રિયાઓની શ્રેણી, અથવા કાર્યો જે પરિણામ લાવે છે.

9.7 તમારી પ્રગતિ તપાસવા માટેના જવાબો :

1. સામુદાયિક સર્વેક્ષણ એ ફિલ્ટર કરેલ લક્ષ્ય પ્રેક્ષકો પાસેથી તેમના માટે વિશિષ્ટ મુદ્દાને સમજવામાં મદદ કરવા માટે ડેટા એકત્રિત કરવાની એક પદ્ધતિ છે.
2. એનાલિસિસ પરથી લેવામાં આવે છે ગ્રીક શબ્દ. વિશ્લેષણ (ગ્રીકમાંથી "એ બ્રેકિંગ અપ") એ જટિલ વિષય અથવા પદાર્થને વધુ સારી રીતે સમજવા માટે તેને નાના ભાગોમાં વિભાજીત કરવાની પ્રક્રિયા છે.
3. IASC - ઈન્ટર એજન્સી સ્ટેન્ડિંગ કમિટી.

9.8 સંદર્ભ સૂચિ :

1. https://mgkvp.ac.in/Uploads/Lectures/32/2255. pdf
2. https//vwww.slideshare.net/srengasamy/phases-and-methods-of-community-or ganization
3. https//www.tandfonline.com/dolfull10.1080/02615479.2017. 141 3083
4. https//www.who. int/he a lth-cluster/resources/publications/hc- guide/ HC-Guide-chapter-10.pdf? ua=1

9.9 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો :

1. આકારણીની શું જરૂર છે ?
2. સામુદાયિક સંગઠનના તબક્કાઓ ઉદાહરણ સાથે સમજાવો.
3. સર્વેના પ્રકારો સંક્ષિપ્તમાં સમજાવો.

****

એકમ-10
સમુદાય સંગઠનમાં કુશળતા

રૂપરેખા :-

10.0 ઉદ્દેશ્યો

10.1 પ્રસ્તાવના

10.2 સામુદાયિક સંગઠનમાં કૌશલ્યો : સંગઠક, સંચાર

10.3 તાલીમ, પરામર્શ

10.4 જાહેર સબંધો, સંસાધન એકત્રીકરણ

10.5 જોડાણ, સંઘર્ષનું નિરાકરણ

10.6 સારાંશ

10.7 તમારી પ્રગતિ તપાસો

10.8 તમારી પ્રગતિ તપાસોના જવાબો

10.9 સંદર્ભ સૂચિ

10.10 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો

10.0 ઉદ્દેશ્યો :

વિદ્યાર્થી મિત્રો આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે,

- સામુદાયિક સંગઠનમાં કૌશલ્યો સમગ્ર મેળવી શકશો.
- તાલીમ, પરામર્શ વિશે માહિતી મેળવી શકશો.

10.1 પ્રસ્તાવના :

મેરિયમ-વેબસ્ટર ડિક્શનરી કૌશલ્યને - "કંઈક સક્ષમતાથી કરવાની શીખેલી શક્તિ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરે છે." આ શબ્દ જૂના નોર્સ શબ્દ સ્કિલ પરથી આવ્યો છે, જેનો અર્થ સમજદારી અથવા જ્ઞાન થાય છે. અને જૂના અંગ્રેજી શબ્દ સ્કિલ પરથી આવ્યો છે, જેનો અર્થ સમજદારી અથવા જ્ઞાન થાય છે, અને જૂના અંગ્રેજી શબ્દ scele પરથી જેનો અર્થ થાય છે જ્ઞાન. દરેક ક્ષેત્ર/ શિસ્તનું પોતાનું કૌશલ્ય સેટ હશે. સતત બદલાતા વાતાવરણમાં, રોજિંદા જીવનના પડકારોને પહોંચી વળવા સક્ષમ બનવા માટે કુશળતા હોવી એ આવશ્યક ભાગ છે. વર્ષોથી વૈશ્વિક અર્થતંત્રોમાં નાટકીય ફેરફારો ટેકનોલૉજીમાં પરિવર્તન સાથે મેળ ખાય છે અને આ તમામ શિક્ષણ, કાર્યસ્તળ અને આપણા ઘરના જીવન પર અસર કરી રહ્યા છે.

10.2 સામુદાયિક સંગઠનમાં કૌશલ્યો - "સંગઠક, સંચાર" :

- **આયોજન :** આયોજનમાં કાર્યના વિવિધ પેટાવિભાગો અથવા પેટા-પ્રક્રિયાઓને ઔપચારિક રીતે વ્યાખ્યાયિત, સુમેળ અને વર્ગીકરણનો સમાવેશ થાય છે. સમાજકાર્યકરો પાસે દસ્તાવેજીકરણ, રિપોર્ટિંગ, બિલિંગ અને સહયોગ સહિત બહુવિધ સેવાર્થીઓનું

સંચાલન અને સમર્થન કરવા ઉપરાંત વ્યસ્ત સમયપત્રક અને જવાબદારીઓની વિશાળ શ્રેણી હોય છે. આ માટે સમાજકાર્યકરો ખૂબ જ સંગઠિત હોવા જરૂરી છે અને કેસોને અસરકારક રીતે સંચાલિત કરવા માટે સેવાર્થીઓ જરૂરિયાતોને પ્રાધાન્ય આપવા સક્ષમ છે. અવ્યવસ્થિતતા અને નબળા સમય વ્યવસ્તાપનને કારણે સમાજકાર્યકર સેવાર્થીની જરૂરિયાતોને અવગણી શકે છે અને પરિણામે નકારાત્મક પરિણામો આવી શકે છે.

❖ **સંચાર :** સમુદાયના કાર્યકરો સ્થાનિક રહેવાસીઓ, વ્યાવસાયિક કામદારો અને કાઉન્સિલરો સહિત લોકો અને જૂથોની વિશાળ શ્રેણીના સંપર્કમાં છે. તેઓ આ તમામ લોકો સાથે સુસંગત અને અસરકારક રીતે વાતચીત કરે છે, બંને મૌખિક અને લેખન દ્વારા. તેઓ તેમના વિચારો વિવિધ જૂથો અને પરિષદોમાં તેમજ અહેવાલો લખવા અને અનુદાન અરજીઓ તૈયાર કરવામાં સક્ષમ છે. અસરકારક સંચાર કૌશલ્ય એ સમાજકાર્યકરની નોકરીના સૌથી નિર્ણાયક ઘટકોમાંનું એક છે. દરરોજ, સમાજકાર્યકરોએ માહિતી મેળવવા, મહત્ત્વપૂર્ણ માહિતી પહોંચાડવા અને મહત્ત્વપૂર્ણ નિર્ણયો લેવા માટે સેવાર્થીઓ સાથે વાતચીત કરવી આવશ્યક છે. અસરકારક સંદેશાવ્યવહાર કૌશલ્યો વિના, સમાજકાર્યકર તે માહિતી મેળવવા અથવા પહોંચાડવામાં સક્ષમ ન હોઈ શકે, જેનાથી સેવાર્થીઓને નુકશાનકારક અસરો થાય છે. સમાજકાર્યકરો વિવિધ શ્રેણીના વ્યાવસાયિક અને સાંસ્કૃતિક પૃષ્ઠભૂમિના લોકો સાથે વાતચીત કરે છે, જેમાં સેવાર્થીઓ, સહકાર્યકરો, સંભાળ પ્રદાતાઓ, સરકારી અધિકારીઓ અને બિનનફાકારક સંસ્થાઓના સભ્યોનો સમાવેશ થાય છે. જેમ કે, જ્યારે બહુવિધ હિસ્સેદારો સામેલ હોય ત્યારે અસરકારક સહયોગ માટે તમારા લેખિત અને મૌખિક સંચારને સમાયોજિત કરવાની ક્ષમતા આવશ્યક છે. આમાં વિવિધ પ્રેક્ષકો અને સેટિંગ્સને સમાવવા માટે તમારા સ્વર, શારીરિક ભાષા અને લેખન શૈલીને અનુકૂલિત કરવાનો સમાવેશ થાય છે. સમાજકાર્યકરોએ તેમના સેવાર્થીઓ માટે શું કર્યું તે પણ કાળજીપૂર્વક દસ્તાવેજીકૃત કરવું જોઈએ અને વિગતવાર અહેવાલો બનાવવા જોઈએ જે તેમની વ્યાવસાયિક ભલામણોની રૂપરેખા આપે છે. સંચાર, તેના સરળમાં, માહિતીને એક જગ્યાએથી બીજા સ્થાને સ્થાનાંતરિત કરવાની ક્રિયા છે. તે સ્વરથી (અવાજનો ઉપયોગ કરીને), લેખિત (પુસ્તકો, સામયિકો, વેબસાઈટ્સ અથવા ઈમેઈલ્સ જેવા પ્રિન્ટેડ અથવા ડિજિટલ માધ્યમોનો ઉપયોગ કરીને), દૃષ્ટિની રીતે (લોગો, નકશા, ચાર્ટ અથવા ગ્રાફનો ઉપયોગ કરીને) અથવા બિન-મૌખિક રીતે (શરીર ભાષા, હાવભાવ અને સ્વર અને અવાજની પીચ). વ્યવહારમાં, તે ઘણીવાર આમાંના કેટલાકનું સંયોજન છે.

❖ **મૌખિક સંદેશાવ્યવહાર :** મૌખિક સંદેશાવ્યવહાર એ આપણે જે કહીએ છીએ તેના વિશે છે, જે આપણો સંદેશો પહોંચાડવાની એક મહત્ત્વપૂર્ણ રીત છે. સંદેશાવ્યવહાર લેખિત અને બોલવામાં બંને હોઈ શકે છે. આપણે જે શબ્દો પસંદ કરીએ છીએ તે અન્ય લોકો આપણને સમજે છે કે કેમ તેમાં મોટો તફાવત લાવી શકે છે. દાખલા તરીકે, નાના બાળક સાથે અથવા આપણી પોતાની ભાષા સારી રીતે ન બોલતી વ્યક્તિ સાથે વાતચીત કરવાનો વિચાર કરો. તે સંજોગોમાં, તમારે સરળ ભાષા, ટૂંકા વાક્યોનો ઉપયોગ કરવો અને નિયમિતપણે સમજણ તપાસવાની જરૂર છે. તે જૂના મિત્ર સાથેની વાતચીતથી તદ્દન અલગ છે જેને તમે વર્ષોથી ઓળખો છો, અને જેની સાથે તમારે તમારા વાક્યો પૂરા કરવાની જરૂર પણ નથી. સમાન રીતે, મિત્ર સાથેની વાતચીત વ્યવસાયિક ચર્ચા કરતા ઘણી અલગ હોય છે, અને સાથીદાર સાથે વાત કરતી વખતે તમે જે શબ્દો પસંદ કરો છો

તે વધુ ટેકનિકલ હોઈ શકે છે.

બિન-મૌખિક સંચાર, અમે ખરેખર બિન-મૌખિક સંદેશાવ્યવહારનો ઉપયોગ કરીને ઘણી વધુ માહિતીનો સંચાર કરીએ છીએ. આમાં બિન-મૌખિક સંકેતો, હાવભાવ, ચહેરાના હાવભાવ, શારીરિક ભાષા, અવાજનો સ્વર અને આપણો દેખાવ પણ શામેલ છે. આ આપણા બોલાયેલા શબ્દોના સંદેશાને મજબૂત અથવા નબળા બનાવવા માટે સેવા આપી શકે છે, તેથી કાળજીપૂર્વક વિચારવું યોગ્ય છે.

10.3 તાલીમ, પરામર્શ :

❖ **તાલીમ :** માનવ સંસાધન વિકાસમાં તાલીમ એ મૂળભૂત ખ્યાલ છે. તે સૂચના અને પ્રેક્ટિસ દ્વારા ઈચ્છિત ધોરણ સુધી ચોક્કસ કૌશલ્ય વિકસાવવા સાથે સબંધિત છે. તાલીમ એ એક અત્યંત ઉપયોગી સાધન છે જે કર્મચારીને એવી સ્થિતિમાં લાવી શકે છે કે જ્યાં તેઓ તેમનું કામ યોગ્ય રીતે, અસરકારક રીતે અને નિષ્ઠાપૂર્વક કરી શકે. તાલીમ એ કોઈ ચોક્કસ કામ કરવા માટે કર્મચારીનું જ્ઞાન અને કૌશલ્ય વધારવાનું કાર્ય છે. તાલીમને આ રીતે કહી શકાય. એક્ઝિક્યુશનને વધારવા અને શિક્ષણ, ક્ષમતાઓ, મનની સ્થિતિઓ અને કામદારોના સામાજિક આચરણમાં પરિમાણપાત્ર ફેરફારોની અનુભૂતિ કરવાના હેતુથી ગોઠવાયેલ કાર્યક્રમ. નોકરી પર, વર્ગખંડના સત્ર દ્વારા, સાઈટ/ઓફ સાઈટ, ઓનલાઈન અને કેસ સ્ટડી જેવા વિવિધ અભિગમો દ્વારા પ્રશિક્ષણની કારકિર્દી બનાવી શકાય છે.

❖ **તાલીમની સુવિધાઓ :**

- તાલીમ એ પ્રેરક સાધન છે.
- તાલીમ મુખ્યત્ત્વે નોકરી સબંધિત છે અને કર્મચારીની કામગીરી સુધારવા માટે જરૂરિયાત આધારિત છે.
- સંગઠિત તૈયારી અને ઉન્નતિ કાર્યક્રમ ખારતી આપે છે કે પ્રતિનિધિઓ પાસે અનુમાનિત અગ્નિપરીક્ષા અને પાયાની માહિતી છે.
- તે પ્રતિનિધિઓને પરિવર્તનનું સંચાલન કરવા સક્ષમ બનાવે છે.

❖ **રોજગાર અને ભાગો :**

- નોકરીઓને સૌથી વધુ અસરકારક રીતે હેન્ડલ કરવા માટે જ્ઞાન, કૌશલ્ય અને વલણ વિકસાવો તાલીમના સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રકારોમાંનું એક સોફ્ટ કૌશલ્ય પ્રશિક્ષણ છે. અમે સોફ્ટ કૌશલ્યોને વ્યક્તિત્ત્વના લક્ષમો, વર્તણૂકો અને સામાજિક વલણોના સંયોજન તરીકે વ્યાપકપણે વર્ગીકૃત કરીએ છીએ. આ કુશળતા લોકોને અસરકારક રીતે વાતચીત કરવા, સહયોગ કરવા અને સંઘર્ષનું સંચાલન કરવાની મંજૂરી આપે છે. કૌશલ્ય પ્રશિક્ષણ તમારી સંસ્થાને તેની આદર્શ કોર્પોરેટ સંસ્કૃતિ બનાવવામાં અને કાર્યસ્થળે સબંધો સુધારવામાં મદદ કરશે. નીચેના કૌશલ્ય વિકાસમાં પણ તાલીમમાં સુધારો થશે.
    - શ્રવણ
    - સંચાર

- ટીમ વર્ક
- અનુકૂલનક્ષમતા
- જાહેર વક્તવ્યો

❖ **પરામર્શ :** પરામર્શ એ સમસ્યાનું નિરાકરણ કરવાની પ્રક્રિયા છે જેમાં સલાહ અને જ્ઞાન તેમજ સમાજકાર્યકરની પ્રેક્ટિસનું પ્રતિબિંબ વિશેષ કુશળતા ધરાવતી વ્યક્તિ દ્વારા આપવામાં આવે છે. કન્સલ્ટન્ટ્સ સમાજકાર્યકરોને જ્ઞાનમાં રહેલા અંતરને ઓળખવામાં અથવા સમસ્યાઓ વગેરેને જોવાની અન્ય રીતોનું અન્વેષણ કરવામાં મદદ કરવા રોકાયેલા હોઈ શકે છે. સલાહકારો સંસ્થાકીય જવાબદારી નિભાવતા નથી, જો કે તેઓ દેખરેખ દ્વારા સમાવિષ્ટ ઘણા કાર્યો અંગે સલાહ આપી શકે છે. સમાજકાર્યકર અને કન્સલ્ટન્ટ પરામર્શની શરતો જેમ કે સંપર્કની આવર્તન અને અવધિ, માંગવામાં આવેલ કુશળતાની પ્રકૃતિ વગેરે પર વાટાઘાટો કરે છે. ખાનગી પ્રેક્ટિસમાં સમાજકાર્યકરોને જ્યાં પણ શક્ય હોય ત્યાં સમાજકાર્ય વ્યવસાયના સભ્ય પાસેથી તબીબી પરામર્શ લેવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે, જો કે, તેઓ વ્યવસાયની બહારના વિશેષ જ્ઞાન અને કૌશલ્યો ધરાવતા સલાહકારો પાસેથી વધારાની કુશળતા પણ મેળવવા માંગી શકે છે. વ્યાવસાયિક વિકાસને ધ્યાનમાં રાખીને પરામર્શ કાં તો એક-એક અથવા જૂથમાં વિતરીત કરી શકાય છે. ભલે આ વ્યક્તિગત મીટિંગ્સ અથવા ઈલેક્ટ્રોનિક માધ્યમોનો ઉપયોગ કરીને થાય છે, સુરક્ષા અને ગોપનીયતા સબંધિત મુદ્દાઓ સર્વોચ્ચ છે.

વ્યક્તિગત સત્રો અથવા એક-એક-એક સત્રો સામાન્ય રીતે એક કલાકની લંબાઈના હોય છે, જે નિયમિતપણે સુનિશ્ચિત કરવામાં આવે છે અને બહેતર સેવાર્થી સેવા પ્રદાન કરવાના સબંધમાં વ્યક્તિગત પ્રેક્ટિશનરના વિશિષ્ટ શિક્ષણ ઉદ્દેશ્યોને પૂર્ણ કરવા માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે. સમાજકાર્યકરોના જૂથની શીખવાની જરૂરિયાતોને સંબોધવા માટે જૂથ સત્રોનું નેતૃત્વ સુપરવાઈઝર અથવા સલાહકાર દ્વારા કરવામાં આવે છે. જૂથના સભ્યો પ્રેક્ટિસ અનુભવો અને પડકારો શેર કરીને જૂથ નેતા ઉપરાંત એકબીજા પાસેથી સીકે છે. મુશ્કેલ પ્રેક્ટિસ અને અથવા કામ સબંધિત મુદ્દાઓ વિસે અન્ય લોકો સાથે વાત કરવાથી તણાવ અને એકલતાની ભાવના ઓછી થાય છે. જૂથ સત્રોનો સમય-કાર્યક્ષમ અને ખર્ચ-અસરકારક હોવાનો પણ ફાયદો છે.

સમકક્ષ જૂથ પરસ્પર સપોર્ટ આપવા, પ્રેક્ટિસ જ્ઞાન અને સંસાધનોની વહેંચણી વગેરેમાં ઉપયોગી છે. પીઅર જૂથો સામાન્ય રીતે સમાન અથવા સમાન સ્થરના જ્ઞાન અને કુશળતા ધરાવતી વ્યક્તિઓથી બનેલા હોય છે અને જૂથમાં અન્ય લોકોના સબંધમાં તેમની પાસે કોઈ વહીવટી જવાબદારી અથવા જવાબદારી હોતી નથી. વ્યાવસાયિક વિકાસના આ સ્વરૂપને સૌથી યોગ્ય રીતે પીઅર કન્સલ્ટેશન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, જો કે તે કેટલીકવાર પીઅર સુપરવિઝન તરીકે ખોટી રીતે દર્શાવામાં આવે છે.

10.4 જાહેર સબંધો, સંસાધન એકત્રીકરણ :

જાહેર સબંધો એ એક વ્યૂહાત્મક સંચાર પ્રક્રિયા છે જે કંપનીઓ, વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓનો ઉપયોગ જનતા સાથે પરસ્પર લાભદાયી સબંધો બનાવવા માટે કરે છે. જનસંપર્ક નિષ્ણાત ડ્રાફ્ટ્સ એ વિશિષ્ટ સંચાર યોજનાની સાનુકૂળ પ્રતિષ્ઠા જાળવવા માટે લોકોમાં સંસ્થા-સબંધિત માહિતીના પ્રકાશ અને પ્રસારનું સંચાલન કરવાની એક વ્યૂહાત્મક પ્રક્રિયા છે અને

હકારાત્મક બ્રાન્ડ ઈમેજ બનાવવા અને જાળવવા માટે મીડિયા અને અન્ય પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ માધ્યમોનો ઉપયોગ કરે છે. અને લક્ષ્ય પ્રેક્ષકો સાથે મજબૂત સબંધ. સરળ શબ્દોમાં કહીએ તો, સંસ્થા અને તેની બ્રાન્ડસનો જનસંપર્ક, જનસંપર્કનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય બ્રાન્ડની સકારાત્મક પ્રતિષ્ટા જાળવવાનો અને જાહેર જનતા, સંભવિત સેવાર્થીઓ, ભાગીદારો, રોકાણકારો, કર્મચારીઓ અને અન્ય હિસ્સેદારો સાથે વ્યૂહાત્મક સબંધ જાળવી રાખવાનો છે જે બ્રાન્ડની સકારાત્મક છબી તરફ દોરી જાય છે અને તેને પ્રમાણિત લાગે છે, સફળ, મહત્ત્વપૂર્ણ અને સુસંગત. જે કામદારો સમુદાય સાથે કામ કરે છે તેઓ સમુદાયના લોકો સાથે સારા આંતરવ્યક્તિત્ત્વ સબંધ જાળવી રાખવા સક્ષમ હોવા જોઈએ. સામુયિક વર્ક્સ સમુદાય વિશે જાણવા અને લોકો સાથે સીધો સબંધ બાંધવા માટે તેમની કુશળતાનો ઉપયોગ કરે છે. તે વ્યવસ્થિત રીતે મેનેજને લોકો સમક્ષ લાવવાના હેતુથી આયોજિત પ્રક્રિયા છે. તે સમુદાય સાથે સબંધ કે તાલમેલ કેળવવાની પ્રક્રિયા છે. સમુદાયમાં તેની પ્રતિષ્ઠા, સ્થાન અથવા ઉત્પાદનને વધારવા માટે તે ફક્ત એક સંસ્થા અથવા એજન્સીનો પ્રયાસ છે.

❖ **જાહેર સબંધોના પ્રકાર :**

➢ મીડિયા સબંધો : મીડિયા સંસ્થાઓ સાથે સારા સબંધ સ્થાપિત કરવા અને તેમના સામગ્રી સ્ત્રોત તરીકે કાર્ય કરવું.

➢ રોકાણકારોના સબંધો : રોકાણકારોની ઘટનાઓનું સંચાલન કરવું, નાણાકીય અહેવાલો અને નિયમનકારી ફાઈલિંગ બહાર પાડવું અને રોકાણકારો, વિશ્લેષકો અને મીડિયા પ્રશ્નો અને ફરિયાદોનું સંચાલન કરવું.

➢ સરકારી સબંધો : કોર્પોરેટ સામાજિક જવાબદારી, વાજબી સ્પર્ધા, સેવાર્થી સુરક્ષા, કર્મચારી સુરક્ષા વગેરે જેવી નીતિઓની પરિપૂર્ણતાના સંદર્ભમાં સરકારને બ્રાન્ડનું પ્રતિનિધિત્ત્વ કરવું.

➢ સામુદાયિક સબંધો : બ્રાન્ડના સામાજિક પાસાને સંબાળવું અને પર્યાવરણ સંરક્ષણ, શિક્ષણ વગેરે જેવા સામાજિક માળખામાં હકારાત્મક પ્રતિષ્ઠા સ્થાપિત કરવી.

➢ આંતરિક સબંદો સંસ્થાના કર્મચારીઓને નીતિઓ, કાર્યવાહીનો માર્ગ, સંસ્થાની જવાબદારી અને તેમની જવાબદારી અંગે સલાહ આપવી. વિશેષ ઉત્પાદન લોન્ચ અને ઈવેન્ટ દરમિયાન તેમની સાથે સહકાર.

➢ સેવાર્થી સબંધો : લક્ષ્ય બજાર અને અગ્રણી સેવાર્થીઓ સાથેના સબંધોને સંભાળવા. સેવાર્થીઓની રુચિો, વલણો અને પ્રાથમિકતાઓ વિશે વધુ જાણવા માટે બજાર સંશોધન હાથ ધરવું અને કમાયેલા માધ્યમોનો ઉપયોગ કરીને તેને પ્રભાવિત કરવા માટે વ્યૂહરચના બનાવવી.

➢ માર્કેટિંગ કોમ્યુનિકેશન્સ : પ્રોડક્ટ લોન્ચર, ખાસ ઝુંબેશ, બ્રાન્ડ જાગૃતિ, છબી અને સ્થિતિને લગતા માર્કેટિંગ પ્રયાસોને સમર્થન આપવું.

આસપાસના બિન-સરકારી સંસ્થાના કાર્યથી વાકેફ છે અને સમયાંતરે યોગદાન આપી શકે છે. તેઓ રહેવાસીઓ અથવા દુકાનના માલિકો હોઈ શકે છે જે સમુદાયમાં તેઓ જ્યાં રહે છે ત્યાં કેટલીક ઓળખ શોધી રહ્યા હોઈ શકે છે. આમાં સ્થાનિક સમુદાયના લોકોનો સમાવેશ

થાય છે જેમને લાગે છે કે એનજીઓ તેમના બાળકોને યોગ્ય પ્રવૃત્તિઓમાં સામેલ કરીને, તેમને કોઈ કોર્સ માટે તાલીમ આપીને અથવા તેમને રોજગાર મેળવવામાં મદદ કરીને તેમને લાભ કરી રહી છે.

નાના સમયના દાતાઓ - આવા નાના સમયના મોટાભાગના દાતાઓ સ્થાનિક ઉદ્યોગપતિઓ, કારખાનાના માલિકો, સ્થાનિક મહત્વાકાંક્ષી નેતાઓ, સરપંચ અથવા મહિલા જૂથના આગેવાનો હોય છે. તેઓ એવા લોકો છે જે જે સમુદાયમાં તેઓ રહે છે ત્યાં તેમની હાજરીનો અહેસાસ કરાવવા માંગે છે. તેમની પાસે દાન આપવાનું કારણ છે કારણ કે તેઓ સુધારેલી છબી માટે સુધારેલા જાહેર સબંધો ઈચ્છે છે. સ્તાનિક નેતા સમુદાયમાં તેમની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપિત કરવા માટે યોગદાન આપી શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક મહિલા નેતા ઘરેલુ હિંસાના ક્ષેત્રમાં કામ કરતી એનજીઓને ફંડ આપવાનું પસંદ કરી શકે છે, જેથી તેણી તેમના માટે તેમની ચિંતા માટે ઓળખાય અને વધુ મહિલાઓ તેમના જૂથમાં જોડાવાનું પસંદ કરી શકે. સંસાધન એકત્રીકરણકર્તાએ આવા લોકોની સુપ્ત જરૂરિયાતવાળા લોકોને ઓળખવાની અને યોગ્ય સમયે તેમનો સંપર્ક કરવાની જરૂર છે.

10.5 જોડાણ, સંઘર્ષનું નિરાકરણ :

જોડાણ (સંપર્ક) : સંપર્ક એ વિવિધ સંસ્થાઓ વચ્ચે અથવા સંસ્થાના વિવિધ વિભાગો વચ્ચે સહકાર અને માહિતીનું આદાનપ્રદાન છે. સંપર્ક અધિકારી ઝડપી ગતિશીલ, ઉચ્ચ દબાણવાળા વાતાવરણમાં કામ કરે છે અને તકરારને સક્રિય રીતે ઉકેલવા અને મુદ્દાઓને ઉકેલવા માટે પહેલ કરવા તૈયાર હોવા જોઈએ. સંપર્ક અધિકારીની ફરજોમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે. તમામ એજન્સી અથવા સંસ્થાકીય કર્મચારીઓ માટે સંપર્ક બિંદુ તરીકે કામ કરવું. વ્યક્તિ, એજન્સી અથવા સંસ્થાનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી એજન્સીઓ અથવા કર્મચારીઓની યાદીઓ રાખવી, લોકો, એજન્સીઓ અને સંસ્થાઓ વચ્ચે બેઠકો અને સહકારની સુવિધા, આ જૂથો વચ્ચેના સંદેશાવ્યવહારમાં સમસ્યાઓની ઓળખ કરવી, જરૂરી ઘટકો અને જનતા સાથે સહયોગ અને વાતચીત કરવી, અને જ્યારે કોઈ ઘટના પૂરી થઈ જાય ત્યારે પોસ્ટમોર્ટમ કરાવવું. કારણ કે તેમનું પ્રાથમિક કાર્ય લોકો, એજન્સીઓ અને સંસ્થાઓ વચ્ચે પ્રવૃત્તિઓ અને સંચારનું સંકલન કરવાનું છે, સફળ સંપર્ક અધિકારીઓએ મજબૂત સંગઠનાત્મક કૌશલ્ય દર્શાવવું આવશ્યક છે. તેઓ મૌખિક સંદેશાવ્યવહાર તૈયાર કરે છે અને પહોંચાડે છે, જેમ કે પ્રેમ કોન્ફરન્સ, ઈન્ટરવ્યૂ, ફોન કોલ્સ અને રૂબરૂ મીટિંગ્સ, અને પ્રેસ રિલીઝ, રિપોર્ટ્સ અને સોશિયલ મીડિયા અપડેટ્સ સહિત લેખિત સંદેશાવ્યવહાર, સહકાર્યકરો, સહયોગી, જનતા અને અન્ય હિસ્સેદારોને.

સંપર્ક અધિકારીઓ સ્વ-પ્રેરિત અને મજબૂત નેતાઓ હોવા જોઈએ જે વ્યૂહાત્મક ઉદ્દેશ્યોની તાત્કાલિક અને અસરકારક રીતે દેખરેખ, સંકલન અને વાતચીત કરવા સક્ષમ હોય. સંપર્ક અધિકારીઓ ઘણીવાર મધ્યસ્થી તરીકે સેવા આપે છે, તેથી તેમની ફરજોમાં અન્ય લોકો સાથે વાટાઘાટો, સબંધો વિકસાવવા અને પ્રોત્સાહન આપવા, લોકોને અન્ય લોકોના દૃષ્ટિકોણને સમજવા અને તેમના માતાપિતાના વ્યવસાયને સમજવા અને તે તેના હિતધારકોને કેવી રીતે અસર કરે છે તે સમજવાનો પણ સમાવેશ થાય છે. ઈવેન્ટ રિપોર્ટિંગ અને વિશ્લેષણ સંપર્ક અધિકારીની જવાબદારીઓમાં સામેલ છે. આમાં ઘટનાઓ, ઘટનાઓ અથવા અપડેટ્સ પરના અહેવાલોનું સંકલન શામેલ છે અને તેમાંથી શીખવા અને ભવિષ્યની પ્રક્રિયાઓ અને સબંધોને સુધારવા માટે.

સંઘર્ષ ઠરાવ (સંઘર્ષનું નિરાકરણ) : વ્યક્તિઓ, પરિવારો, જૂથો, સંગઠનો, સમુદાયો, રાષ્ટ્રો અથવા અન્ય કોઈપણ સામાજિક એકમ વચ્ચે ઉદ્ભવતા તફાવતોને સંચાલિત કરવા, નિર્ધારિત કરવા અથવા પતાવટ કરવા માટે ઉપયોગમાં લેવાતી કોઈપણ પ્રક્રિયા તરીકે સંઘર્ષનું નિરાકરણ (CR) ને વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય છે. મૂલ્યો, જરૂરિયાતો, ધ્યેયો, રુચિઓ, અધિકારો, હોદ્દા અથવા ઈચ્છાઓના સબંધમાં જોવામાં આવતા તફાવતોને કારણે સામાજિક સંઘર્ષ ઊભો થઈ શકે છે. ઘણી સમાજકાર્ય ભૂમિકોમાં વાટાઘાટો, મધ્યસ્થી, હિમાયત, જૂથ સુવિધા, કુટુંબ જૂથ કોન્ફરન્સિંગ, હીલિંગ વર્તુળો અને મૂલ્યાંકન સહિત સંઘર્ષ વ્યવસ્થાપન પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર છે. સંઘર્ષનું નિરાકરણ એ પ્રક્રિયા છે જેના દ્વારા બે અથવા વધુ પક્ષો વિવાદના શાંતિપૂર્ણ નિરાકરણ સુધી પહોંચે છે.

કાર્યસ્થળમાં, વિવિધ પ્રકારના સંઘર્ષ હોઈ શકે છે.

- ➢ સહકાર્યકરો વચ્ચે અથવા સુપરવાઈઝર અને ગૌણ અધિકારીઓ વચ્ચે અથવા સેવા પ્રદાતાઓ અને તેમના સેવાર્થીઓ અથવા સેવાર્થીઓ વચ્ચે સંઘર્ષ થઈ શકે છે.
- ➢ સંઘર્ષ જૂથો વચ્ચે પણ થઈ શકે છે, જેમ કે મેનેજમેન્ટ અને શ્રમ દળ, અથવા સમગ્ર વિભાગો વચ્ચે.

10.6 સારાંશ :

ચાલો નિષ્કર્ષ કાઢીએ, આધુનિક જીવનની વધતી ગતિ અને પરિવર્તનનો સામનો કરવા માટે, વિદ્યાર્થીઓને તાણ અને હતાશાનો સામનો કરવાની ક્ષમતા જેવી નવી જીવન કૌશલ્યની જરૂર છે. આજના વિદ્યાર્થીઓને તેમના જીવન દરમિયાન ઘણી નવી નોકરીઓ મળશે, જેમાં સબંધિત દબાણો અને લવચીકતાની જરૂરિયાત હશે. પ્રકરણ સમુદાય સંગઠન માટે જરૂરી કૌશલ્યો સમજાવે છે અને જરૂરી કૌશલ્યો માટે તમની ભાવિ કારકિર્દી માટે માર્ગ મોકળો કરે છે.

10.7 તમારી પ્રગતિ તપાસો :

1. કૌશલ્ય વ્યાખ્યાયિત કરો.
2. સંપર્ક શું છે ?
3. સંચારના પ્રકારો શું છે ?
4. તાલીમની લાક્ષણિકતાઓની સૂચિ બનાવો

❖ **ચાવીરૂપ શબ્દો :**

- ➢ કૌશલ્ય પ્રાપ્તિ : કૌશલ્ય પ્રાપ્તિને એક સ્વરૂપ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય છે. "લાંબા સમય સુધી શિક્ષણ જ્યાં, ચોક્કસ પ્રતિભાવો સાથે સમાન ઉત્તેજનાની ઘણી જોડી દ્વારા, વ્યક્તિ અમુક પરિસ્થિતિઓમાં કેવી રીતે પ્રતિક્રિયા આપવી તેનું જ્ઞાન વિકસાવવાનું શરૂ કરી શકે છે." (સ્પીલમેન અને કિર્સનર, 2005).
- ➢ આયોજન : આયોજનમાં કાર્યના વિવિધ પેટાવિભાગો અથવા પેટા પ્રક્રિયાઓને ઔપચારિક રીતે વ્યાખ્યાયિત, સુમેળ અને વર્ગીકરણનો સમાવેશ થાય છે.
- ➢ સંચાર : માહિતીની એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ ટ્રાન્સફર કરવાની ક્રિયા છે.
- ➢ પરામર્શ : તે એક સમસ્યા હલ કરવાની પ્રક્રિયા છે જેમાં સલાહ અને

સમાજકાર્યકરની પ્રેક્ટિસનું જ્ઞાન તેમજ પ્રતિબિંબ વિશેષ કુશળતા ધરાવનાર વ્યક્તિ દ્વારા આપવામાં આવે છે.

➢ જનસંપર્ક : તે એક વ્યૂહાત્મક સંચાર પ્રક્રિયા છે. કંપનીઓ, વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓ જનતા સાથે પરસ્પર ફાયદાકારક સબંધો બનાવવા માટે ઉપયોગ કરે છે.

10.8 તમારી પ્રગતિ તપાસવા માટેના જવાબો :

1. મેરિયમ-વેબસ્ટર ડિક્શનરી કૌશલ્યને - કંઈક સક્ષમતાથી કરવાની શીખેલી શક્તિ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરે છે. આ શબ્દ જૂના નોર્સ શબ્દ સ્કિલ પરથી આવ્યો છે, જેનો અર્થ સમજદારી અથવા જ્ઞાન થાય છે, અને જૂના અંગ્રેજી શબ્દ scele પરથી જેનો અર્ત થાય છે જ્ઞાન.
2. સંપર્ક એ વિવિધ સંસ્થાઓ વચ્ચે અથવા સંસ્થાના વિવિધ વિભાગો વચ્ચે સહકાર અને માહિતીનું આદાનપ્રદાન છે.
3. સંચારના પ્રકારો છે - મૌખિક સંચાર અને બિન-મૌખિક સંચાર
4. તાલીમની વિશેષતાઓ છે :
   - ➢ તાલીમ એ પ્રેરક સાધન છે.
   - ➢ તાલીમ મુખ્યત્ત્વે નોકરી સબંધિત છે્ ને કર્મચારીની કામગીરી સુધારવા માટે જરૂરિયાત આધારિત છે.
   - ➢ સંગઠિત તૈયારી અને ઉન્નતિ કાર્યક્રમ ખાતરી આપે છે કે પ્રતિનિધિઓ પાસે અનુમાનિત અગ્નિપરીક્ષા અને પાયાની માહિતી છે.
   - ➢ તે પ્રતિનિધિઓને પરિવર્તનનું સંચાલન કરવા સક્ષમ બનાવે છે.

10.9 સંદર્ભ સૂચિ :

1. https//www.skillsyouneed.com ips/communication-skills.html
2. https//www. techtargetcom/searchsecurity/answer/What-ae-the-roles-of-a-liaison-officer
3. https//www.feedough.com/what-is-public -relations-pr-functions-types-examples/
4. https//www.casy-Ims.com/knowle dge -centeremployee -train ing/ &-popu lar-types-of-employee-train ing-
5. programs/ item12853

9.9 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો :

1. સામુદાયિક સંગઠનમાં સંચાર કૌશલ્ય શા માટે મહત્ત્વનું છે ?
2. સામુદાયિક સંગઠનમાં કૌશલ્યોની જરૂરિયાત અને મહત્ત્વને પ્રકાશિત કરો.
3. પબ્લિક રિલેશન પર એક નોંધ લખો.
4. સમુદાય સંગઠનમાં સંસાધનોનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરી શકાય.

****

એકમ-11
સમાજકાર્યનો ઈતિહાસ

રૂપરેખા :-

11.0 ઉદ્દેશ્યો

11.1 પ્રસ્તાવના

11.2 આમૂલ સમાજકાર્ય

11.3 સેટલમેન્ટ હાઉસ મૂવમેન્ટ

11.4 દમનકારી સમાજકાર્ય પ્રથા

11.5 જટિલ સમાજકાર્ય

11.6 માળખાકીય સોશિયલ વર્ક પ્રેક્ટિસ

11.7 સારાંશ

11.8 તમારી પ્રગતિ તપાસો

11.9 તમારી પ્રગતિ તપાસોના જવાબો

11.10 સંદર્ભ સૂચિ

11.11 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો

11.0 ઉદ્દેશ્યો :

વિદ્યાર્થી મિત્રો આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે,

- સેટલમેન્ટ હાઉસ ચળવળની વિભાવના અને વિકાસ અને સમાજકાર્યના ક્ષેત્રમાં તેનું મહત્ત્વ સમજી શકશો.
- જટિલ સમાજકાર્ય પ્રથા જાણી શકશો.
- દમનકારી સમાજકાર્ય પ્રથા અને માળખાકીય સમાજકાર્ય પ્રથાને ઓળખી શકશો.

11.1 પ્રસ્તાવના :

આ પ્રકરણ સમાજકાર્ય વ્યવસાયમાં ઐતિહાસિક રીતે વિકસિત થયેલા વિવિધ પ્રકારની સમાજકાર્ય પદ્ધતિઓને સમજવામાં મદદ કરે છે. સમાજકાર્યની આ બધી પ્રથાઓ અન્યાયને સુધારવા, શક્તિહીન લોકોની શક્તિ બનાવવા અને હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલી ઓળખ ધરાવતા સમુદાયોની જરૂરિયાતોને કેન્દ્રિત કરવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે, એટલે કે રંગીન લોકો, ગરીબી, સ્ત્રીઓ, સ્થાનિક લોકો અને અન્ય હાંસિયામાં રહેલા સમુદાયો. સમાજકાર્યનો વ્યવસાય દ્રશ્ય પર મોડો આવે છે. નાગપાડા પડોશમાં ટાટા ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઑફ સોશિયલ સાયન્સની સ્થાપના પહેલાં અને પછી ત્રીસના દાયકામાં બોમ્બેમાં સેટલમેન્ટ હાઉસ ચળવળની તર્જ પર કેટલાક પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા હતા. આ પ્રકરણ આપણને આમૂલ સમાજકાર્યના ઈતિહાસ વિશે સમજ આપે છે.

11.2 આમૂલ સમાજકાર્ય :

1970 ના દાયકામાં સામાજિક પાયાના પુનઃપ્રાપ્તિને હાંસલ કરવાના પ્રયાસો સૂચવતો શબ્દ છે. વર્ક પ્રેક્ટિસ ('આમૂલ' યથાસ્થિતિ બદલવાનો એક સંકલિત પ્રયાસ સૂચવે છે). 1970ના દાયકામાં કટ્ટરપંથી સમાજકાર્ય તરીકે ઓળખાતી ચળવળ જોવા મળી હતી, જેનાં મૂળ એક અભેદ રાજકીય ડાબેરીમાં હતાં. તેની મુખ્ય દલીલ એ હતી કે સામાજિક સમસ્યાઓ, જેમાં સામાન્ય રીતે સમાજકાર્યકરો દ્વારા સબોધવામાં આવે છે, તેના મૂળ માળખાકીય અસમાનતામાં છે, મુખ્યત્ત્વે સામાજિક વર્ગ, અને વ્યક્તિગત અયોગ્યતામાં નહીં કારણ કે અગાઉની થિયરી સૂચવે છે. પદ્ધતિ તરીકે કટ્ટરપંથી સમાજકાર્યના મુખ્ય ઘટકો (પાઓલો ફ્રીરના અર્થમાં), સેવાર્થીનું સશક્તિકરણ, સાર્વજનિક અને ખરેખર સેવાર્થીની ભાગીદારી માટે સમાજકાર્ય પ્રક્રિયાઓ જાળવવી અને 'પ્રગતિશીલ' દળોના વ્યાપક રાજકીય જોડાણો બનાવવા માટે સક્રિય હતા. (સમુદાય જૂથો, સેવાર્થી જૂથો, ટ્રેડ યુનિયનો અને રાજકીય પક્ષો). સામાન્ય રીતે, રેડી કેલ સમાજકાર્યકરોએ રાજ્યના તંત્રમાં અસ્પષ્ટતા અનુભવી હતી કે વાસ્તવિક લાભો કામદાર વર્ગો માટે પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવું માનવામાં આવે છે.

❖ **આમૂલ સમાજકાર્યનો હેતુ છે :**

- વર્ગ વિશ્લેષણ દ્વારા જાણ કરાયેલ સમાજકાર્યને સમર્થન આપો.
- ગરીબી અને આવક અને સંપત્તિની અસમાનતા ઘટાડવા માટે પ્રયત્નશીલ સમાજકાર્યને સમર્થન આપો.
- ભારપૂર્વક જણાવો કે સમાજકાર્યનો હેતુ માત્ર વ્યક્તિઓ અને પરિવારોને મદદ કરીને નહીં પરંતુ માળખાકીય પરિવર્તન માટે પ્રયત્ન કરીને પણ લોકોના જીવનમાં સુધારો કરવાનો છે.
- વ્યવસ્થાપનની સંસ્કૃતિને પડકાર આપો અને આમૂલ સમાજકાર્ય સિદ્ધાંતો વિકસાવો જે સમાજકાર્યકરોને સામાજિક સમસ્યાઓનો સામનો કરવા માટે વિશ્વાસ આપે છે.
- અનુભવો શેર કરવા, વર્તમાન ઘટનાઓની ચર્ચા કરવા, મંતવ્યો સ્પષ્ટ કરવા અને સામાજિક મુદ્દાઓની જાગૃતિ વિકસાવવા માટે એક મંચ પ્રદાન કરીને આમૂલ વિચારોને પ્રોત્સાહન આપો.
- ફ્રન્ટ લાઈન સમાજકાર્યમાં કટ્ટરપંથીઓને ટેકો આપો જેઓ આમૂલ પરિપ્રેક્ષ્ય જાળવવા માટે સંઘર્ષ કરે છે.

11.3 સેટલમેન્ટ હાઉસ મૂવમેન્ટ :

હાઉસ મૂવમેન્ટ - 1886-1986 : યુકે અને યુએસએમાં ગરીબોની સ્થિતિ સુધારવા માટે શરૂ કરવામાં આવેલા સેટલમેન્ટ હાઉસ અને જે વર્ષોથી બિનઅસરકારક સાબિત થયા હતા, તેને સામાજિક ક્ષેત્રના વ્યાવસાયિકો દ્વારા પ્રથમ પગલું ગણી શકાય. ક્રિયા અને સુધારણા. જોકે, આ અભિગમ સામાન્ય રીતે સહકારી અને સર્વસંમતિ નિર્માણનો રહ્યો. સેટલમેન્ટ હાઉસ, 19મી સદીના અંતમાં મૂળ સાથે સામાજિક સુધારણા માટેનો અભિગમ અને પ્રગતિશીલ ચળવળ, શહેરી વિસ્તારોમાં ગરીબોની વચ્ચે રહીને તેમની સીધી સેવા કરવાની એક પદ્ધતિ હતી. જેમ જેમ સેટલમેન્ટ હાઉસના રહેવાસીઓએ મદદ કરવાની અસરકારક રીતો શીખી હતી, ત્યારે તેઓએ કાર્યક્રમો માટેની લાંબા ગાળાની જવાબદારી સરકારી એજન્સીઓને ટ્રાન્સફર કરવાનું

કામ કર્યું હતું. સેટલમેન્ટ હાઉસ કામદારો, ગરીબી અને અન્યાયના વધુ અસરકારક ઉકેલો શોધવાના તેમના કાર્યમાં, સમાજકાર્યના વ્યવસાયમાં પણ અગ્રણી બન્યા.

મૂળ : યુનિવર્સિટી સેટલમેન્ટ, ન્યૂયોર્કની સ્થાપના સાથે 1886માં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં સમાધાન ચળવળ સત્તાવાર રીતે શરૂ થઈ. વસાહતોનું નામ એ હકીકત પરથી પડ્યું કે નિવાસી કામદારો - સ્થાયી થયા. ગરીબ પડોશમાં તેઓ સેવા આપવા માંગતા હતા, ત્યાં મિત્રો અને પડોશીઓ તરીકે રહેતા હતા. કેનન સેમ્યુઅલ બાર્નેટ દ્વારા 1884માં લંડનમાં સ્થપાયેલ ટોયન્બી હોલ પછી સેવાનું આ આકર્ષક નવું સ્વરૂપ તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. તેણે તેને શહેરના જીવનમાં જોવા મળતી ક્રૂરતા, શોષણ અને અંધકારને દૂર કરવા માટે એક વ્યવહારુ સાધન તરીકે ઘડી કાઢ્યું અને તેનો કાર્યક્રમ સરળ પણ ગહન સિદ્ધાંતો પર આધારિત કર્યો :

1. દરેક વ્યક્તિ પાસે વિકાસ કરવાની ક્ષમતા અને આનંદ કરવાનો અધિકાર છે.

❖ **શ્રેષ્ઠ :**

2. તે ક્રાંતિકારી પરિવર્તનને બદલે ઉત્ક્રાંતિવાદી અસરકારક રહેશે,
3. રાષ્ટ્રનું તેમજ તેના પડોશનું કલ્યાણ આર્થિક અને સામાજિક વર્ગના અવરોધોને પાર કરીને વ્યક્તિગત સંચાર પર આધારિત હતું.

આ સિદ્ધાંતો અન્ય લોકો દ્વારા જપ્ત કરવામાં આવ્યા હતા, અને વસાહતો ઈંગ્લેન્ડ અને અન્ય ઔદ્યોગિક રાષ્ટ્રોમાં ઝડપથી ફેલાઈ ગઈ હતી. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં શહેરની ઝૂંપડપટ્ટીઓ અને ખરાબ જીવનની સ્થિતિઓમાં સુધારો કરવા પર પણ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું હતું. સ્થાયી થવાનો વિચાર, શીખવા માટે તેમજ મદદ કરવા માટે વિવિધ સંભાળ જૂથો દ્વારા આતુરતાપૂર્વક સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું. પ્રયોજકોમાં મહિલા કોલેજો, ધર્મશાસ્ત્રીય સેમિનારી, કોલેજ ખ્રિસ્તી સંગઠનો, ચર્ચો અને એથિકલ કલ્ચર સોસાયટીનો સમાવેશ થાય છે. ઈમિગ્રન્ટની તાકાત અને સાંસ્કૃતિક સમૃદ્ધિને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

પડોશમાં, કેથોલિક, યહૂદી અને અસ્વેત વસ્તીના દ્વારા બનાવવામાં આવેલી સ્વદેશી સંસ્થાઓ દ્વારા પણ ઘણા કાર્યક્રમો શરૂ કરવામાં આવ્યા હતા. 1889 અને 1910ની વચ્ચે દરમિયાકિનારાથી દરિયાકાંઠે અંદાજે 400 વસાહતોની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. તેઓએ જે પડોશને સમજવા અને સેવા આપવાનો પ્રયાસ કર્યો તે વિચિત્ર અને રંગીન હતા. 1911ની હેન્ડબુક મુજબ તેમાં મૂળ અમેરિકન, બ્લેક, આઈરિશ, અંગ્રેજી, સ્કોચ, યહૂદી, ફ્રેન્ચ-કેનેડિયન, ઈટાલિયન, જર્મ, બેલ્જિયન, ડચ, ઑસ્ટ્રિયન, બોહેમિયન, સ્લેવિક, સ્કેન્ડિનેવિયન સહિત એક અથવા વધુ ઓળખી શકાય તેવા વંશીય અથવા વંશીય જૂથો હતા. પોલિશ, રશિયન, લિથુનિયન, હંગેરિયન, રોમાનિયન, ડચ, પોર્ટુગીઝ, સ્પેનિશ, બાસ્ક, સીરિયન, ગ્રીક આર્મેનિયન, મેક્સીકન, જાપાનીઝ અને ચાઈનીઝ.

આ નવા અમેરિકનો તેમની સાથે સમૃદ્ધ સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્ય અને આશા અને પ્રયત્નની ભાવના લાવ્યા જે "અમેરિકન સ્વપ્ન"માં બંધબેસતા હતા. સેટલમેન્ટ પ્રોગ્રામ ઉપરની ગતિશીલતા અને દરેક સંઘર્ષ કરતા જૂથને મુખ્ય પ્રવાહનો ભાગ બનવામાં મદદ કરવાની પ્રતિબદ્ધતા માટે તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. આ પાડોશીઓની સાંસ્કૃતિક જટિલતાઓને પણ - વસાહતીઓ તરફથી નમ્રતાની જરૂર હતી. "જેમણે તેઓ આપી શકે તે પહાલાં શીખવું પડ્યું, અને જેમણે સમાજ કલ્યાણની વ્યાપક સામાજિક દ્રષ્ટિએ વિચાર્યું નૈતિક રીતે - ચેરિટીની દ્રષ્ટિએ" અને

ઉત્થાન, યુ.એસ. સેટલમેન્ટ ચળવળ પણ ઘણી સ્ત્રીઓના નેતૃત્ત્વ દ્વારા દર્શાવવામાં આવી હતી, જેમને આ પ્રકારની સેવામાં તેમની ઊર્જા અને કૌશલ્યનો યોગ્ય ઉપયોગ જણાયો હતો. પોતાને એવા સમાજથી અલગ કરી દીધા જે તેમની ક્ષમતાઓની કદર કરવામાં અથવા તેનો ઉપયોગ કરવામાં નિષ્ફળ ગયા તેઓને સમાધાન ચળવળમાં સ્વીકાર્ય અને સંતોષકારક કૉલિંગ મળ્યું. જેન એડમ્સ, લિલિયન વોલ્ડ, મેરી સિમખોવિચ અને અન્ય ઘણા લોકો, ફ્લોરેન્સ કેલી અને ફ્રાન્સિસ પર્કિન્સ જેવા નોંધપાત્ર રહેવાસીઓ સાથે, નોંધપાત્ર રહેવાસીઓ સાથે, નોંધપાત્ર રાષ્ટ્રીય બાબતોમાં તેમના પ્રવેશ માટે સમાધાનનું કામ જણાયું.

- **લક્ષ્યો અને મૂલ્યો :** અમેરિકન વસાહત ચળવળ તમામ માનવ જીવનને મૂલ્યવાન તરીકે જોતી હતી, અને તેને વ્યક્તિથી કુટુંબથી પડોશથી શહેરથી રાષ્ટ્ર સુધી પરસ્પર સબંધિત તરીકે જોતી હતી. તેણે રાષ્ટ્રને અવિભાજ્ય તરીકે અને વસાહતોને - દૂરના પ્રારંભિક ચેતવણી કેન્દ્રો તરીકે જોયા. જે વ્યાપક સમાજને સામાજિક બીમારીના લક્ષણો વિશે માહિતગાર કરશે જેનાથી કોઈપણ રોગપ્રતિકારક રહેશે નહીં. દાન આપવાને બદલે તેઓ વર્ગો વચ્ચે પારસ્પરિકતા પર ભાર મૂકતા સામાન્ય રાષ્ટ્રીય કલ્યાણની શોધ કરી રહ્યા હતા. આ ભાવના સામાજિક ગોસ્પેલ ચળવળ સાથે નજીકથી જોડાયેલી હતી. સમાધાન ચળવળમાં પૂછવામાં આવ્યું કે સારું જીવન શક્ય બનાવવા માટે વંચિત વિસ્તારોમાં શું જરૂરી છે. તેણે સરકારને સમાજની રચના તરીકે અને એક સાધન તરીકે જોયું કે જેના દ્વારા સારું જીવન બધાની પહોંચમાં લાવી શકાય. જો જાહેર સ્નાન અથવા રમતનું મેદાન અથવા નાગરિકતા વર્ગ ચોક્કસ, એક પડોશમાં ઉપયોગી સાબિત થયું. તે કંઈક હતું જે તમામ પડોશીઓને ઉપલબ્ધ કરાવવું જોઈએ. સમાધાન અને શહેર અને રાષ્ટ્રીય સ્થરે તેમની વ્યાપક જોગવાઈ માટે દબાણ કરવાનું હતું.

કેટલીક વસાહતોએ તેમના કાર્યને શહેરના જીવનની રચના કરવાની નવી રીતો સાથે પ્રયોગ તરીકે જોયું. યુનિવર્સિટી સેટલમેન્ટના સ્થાપક, સ્ટેન્ટન કોઈટ પાસે 100 પરિવારોના એકમોથી બનેલા પડોશી ગિલ્ડ્સની દ્રષ્ટિ હતી, જે સ્વ-નિર્ધારક અને સ્વ-સહાયક હશે અને જે પણ સ્થાનિક સુધારાની જરૂર હોય તે હાથ ધરવા સક્ષમ હશે. બોસ્ટનમાં, રોબર્ટ વુડ્સના કાર્યે આજના શહેર આયોજકોની ઘણી ચિંતાઓ રજૂ કરી હતી, કારણ કે તેમણે પડોશી વિસ્તારો અને જિલ્લાઓની કામગીરી અને લોકશાહી નિર્ણય પ્રક્રિયાને આગળ વધારવા માટે સમાધાનની જગ્યાને વ્યાખ્યાયિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. પ્રાથમિક રસ શહેરની સરકારમાં લોકશાહી ભાગીદારીનો હતો કે પછી શૈક્ષણિક અને સમાજકાર્યક્રમો જે વ્યક્તિગત વિકાસમાં વધારો કરે છે અને જીવનશૈલીમાં સુધારો કરે છે, વર્ષોથી યુ.એસ. સેટલમેન્ટ ચળવળ સામાજિક સુદારણા પ્રત્યેની તેની એકંદર પ્રતિબદ્ધતાને સમર્થન આપે છે. ક્રોસ-સેક્શન નેશનલ કમિટી દ્વારા 1959માં વિકસિત એક નિવેદનમાં નિષ્કર્ષ આવ્યો. પડોશી કેન્દ્ર ક્રોસ-રોડ્સ પર છે જ્યાં બે દળો મળે છે જે વ્યક્તિઓ અને પરિવારો પર અસર કરે છે. એક છે પડોશી જીવન, જેમાં વસાહત આનંદપ્રદ અને રચનાત્મક જોડાણ અને પડોશી ક્રિયા માટે સ્થાન તરીકે કામ કરે છે. બીજું પડોશની બહારથી નીકળતી આપણી સંસ્કૃતિમાં દળો. આજે સમાધાનની ભૂમિકા એક સિક્કાના બે ચહેરા તરીકે બે પાસાઓ ધરાવે છે, કાર્ય એટલે કે, વ્યક્તિઓ અને તેના પડોશ માટે તેની સેવાઓ, અને કારણ-પીડ અને ભંગાણ માટેના પરિબળોનું વિશ્લેષણ કરવામાં, ઘટાડવામાં અને તેને નાબૂદ કરવામાં મદદ કરવામાં તેનું નેતૃત્ત્વ.

11.4 દમનકારી સમાજકાર્ય પ્રથા :

વિરોધી દમનકારી પ્રેક્ટિસ (AOP) એ સમાજકાર્યમાં કેન્દ્રીય સામાજિક ન્યાય-લક્ષી અભિગમોમાંથી એક છે. તે જુલમના માલખાકીય મૂળને ઓળખે છે અને નારીવાદી, માર્ક્સવાદી, ઉત્તર-આધુનિકતાવાદી, સ્વદેશી, પોસ્ટસ્ટ્રક્ચરલિસ્ટ, એન્ટિ-કોલોનિયલ અને જાતિવાદ વિરોધી સિદ્ધાંતો (બેઈન્સ, 2011) સહિતના જટિલ સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ કરીને સામાજિક પરિવર્તનને પ્રોત્સાહન આપે છે. વ્યવસાયમાં સામાજિક ન્યાયની પ્રતિબદ્ધતાઓને વધારવા અને તે જે સેવા આપે છે તેના પરિણામોને સુધારવાના પ્રયાસ તરીકે જુલમ વિરોધી પ્રથા સમાજકાર્યમાં મૂળ બની ગઈ છે. AOPનો પ્રભાવ કેનેડા, યુનાઈટેડ કિંડગોમ અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં સૌથી વધુ મજબૂત છે. સમાજકાર્યમાં જુલમ વિરોધી સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર સૌપ્રથમ સમુદાયોમાં જુલમને ઓળખવા માંગે છે, સમાજો, અને સંસ્કૃતિઓ, અને ત્યારબાદ દબાણને દૂર કરવા અને ાવા જુલમના પ્રભાવે પૂર્વવત કરવા માટે.

❖ **વ્યાખ્યા :** દમન વિરોધી પ્રથાની વ્યાખ્યા લેના ડોમિનેલી દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. દમન વિરોધી પ્રથા વ્યક્તિ-કેન્દ્રિત ફિલસૂફીને મૂર્ત બનાવે છે, લોકોના જીવન પર માળખાકીય અસમાનતાની હાનિકારક અસરોને ઘટાડવા સાથે સબંધિત સમાનતાવાદી મૂલ્ય પ્રણાલી, પ્રક્રિયા અને પરિણામ બંને પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતી પદ્ધતિ અને વ્યક્તિઓ વચ્ચેના સબંધોનું માળખું બનાવવાની રીત કે જેનો ઉદ્દેશ્ય વપરાશકર્તાઓને તેમની ક્રિયાપ્રતિક્રિયા અને તેઓ સાથે મળીને કરે છે તે કાર્ય પર વંશવેલાની નકારાત્મક અસરોને ઘટાડીને સશક્તિકરણ કરવાનો છે.

આ ક્ષેત્રમાં પ્રેક્ટિસ માટે અસંખ્ય સબંધિત ફ્રેમ્સ છે જેમાં માળખાકીય સમાજકાર્ય, જટિલ સમાજકાર્ય, આમૂલ સમાજકાર્ય, નારીવાદી અને જાતિવાદ વિરોધી સમાજકાર્ય અને તાજેતરમાં સેવા વપરાશકર્તા ચળવળનો સમાવેશ થાય છે. વ્યવહારના આ ક્ષેત્રોની સમાનતા એ છે કે તેઓ અન્યાયને સુધારવા, શક્તિવિહીન લોકોની શક્તિનું નિર્માણ કરવા અને હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલી ઓળખ ધરાવતા સમુદાયોની જરૂરિયાતોને કેન્દ્રિત કરવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે, એટલે કે રંગીન લોકો, ગરીબી, મહિલાઓ, સ્થાનિક લોકો અને અન્ય હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા સમુદાયો.

ડોમિનેલી (1998) જુલમ વિરોધી સમાજકાર્યને એક પ્રકારની સમાજકાર્ય પ્રથા તરીકે માને છે જે સેવા વપરાશકર્તાઓ અથવા કામદારો સાથે હાથ ધરવામાં આવતી પ્રવૃત્તિઓમાં સામાજિક અવરોધો અને માળખાકીય અસમાનતાઓની શોધ કરે છે. દમન વિરોધી પ્રથા વ્યક્તિઓની સામાજિક સ્થિતિને ધ્યાનમાં લીધા વિના તેમની જરૂરિયાતો પર પ્રતિક્રિયા આપીને વધુ યોગ્ય, પ્રતિભાવશીલ અને ગ્રહણશીલ સેવાઓ પ્રદાન કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. ડોમિનેલીને લાગે છે કે તે વ્યક્તિલક્ષી ફિલસૂફી અને મૂલ્યોની સમાનતાવાદી પ્રણાલીનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે જે લોકોના જીવન પર માળખાકીય અસમાનતાના ઝેરી પરિણામોને ઘટાડવા સાથે સબંધિત છે. તે એક પદ્ધતિ છે જે પ્રક્રિયાઓ અને પરિણામો બંને પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે અને તે વ્યક્તિઓ વચ્ચેના સબંધોની રચનાનો એક અભિગમ છે જે વપરાશકર્તાઓને એકબીજા સાથેની ક્રિયા પ્રતિક્રિયા અને તેઓ સાથે મળીને જે પ્રવૃત્તિઓ કરે છે તે દરમિયાન પદાનુક્રમના પ્રતિકૂળ પરિણામોને ઘટાડીને સશક્તિકરણ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.

ડેલરીમ્પલ અને બર્ક (1995) જણાવે છે કે સમાજકાર્યકરોએ વ્યક્તિગત અને માળખાકીય સ્થરે સમસ્યાઓનો અસરકારક રીતે સામનો કરવા અને વિરોધીઓને અનુસરવા માટે તેમના પોતાના, બહુમતી સામાજિક પ્રણાલીઓ, વિવિધ જૂથો અને સંસ્કૃતિઓ અને મૂળભૂત માનવ અધિકારોનું જ્ઞાન અને સમજ મેળવવી જોઈએ. દમનકારી પ્રથાઓ.

સમાજમાં તેની અસમાન સ્થિતિ જાળવી રાખવા માટે જુલમ અનિવાર્યપણે જડાયેલો છે. અસમાનતાને પડકારવાની જરૂરિયાત એ જુલમ વિરોધી પ્રથાનો એક મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રેરક છે, કારણ કે તે જાણવું મહત્ત્વપૂર્ણ છે કે તમામ પડકારો સફળ ન થઈ શકે અને તે ઉપરાંત તે માટે દુઃખદાયક પણ હોઈ શકે.

વ્યક્તિ અથવા જૂથ કે જેઓ પડકારરૂપ છે અને જેઓને પડકારવામાં આવી રહ્યા છે. જુલમ વિરોધી પ્રથા સ્પષ્ટપણે તફાવતના સામાજિક મોડેલમાંથી ખેંચે છે. તે ભેદ, વંશીય, વંશીય, લિંગ અને અન્યના સામાજિક નિર્માણવાદી મોડેલો પર નિર્માણ કરે છે, જે અસમાન સામાજિક શક્તિ સબંધોના સંદર્ભમાં બનાવવામાં આવે છે. આ રીતે તે પ્રેક્ટિસના વિકાસ માટે મજબૂત દલીલ કરે છે જે તમામ સ્થરે અસમાન માળખાનો સામનો કરે છે, પડકારો કરે છે અને તેને બદલે છે.

પડકારરૂપ અસમાનતાનો એક મહત્ત્વપૂર્મ પરિમાણ સ્વ-જાગૃતિના નિર્માણ અને સમાજકાર્યકરનું સામાજિક સ્થાન કાર્યકર અને વ્યક્તિઓ અથવા જૂથો વચ્ચેના સંદેશાવ્યવહારને કેવી રીતે પ્રભાવિત કરે છે તે સમજવાની ચિંતા કરે છે. પ્રતિબિંબિત કરવાની અને વિચારવાની પ્રથા દમન વિરોધી માર્ગની આંતરિક છે. ડોમિનેલી દલીલ કરે છે કે પોતાનું જ્ઞાન વ્યક્તિઓને દમન વિરોધી કાર્યો કરવા માટે સજ્જ કરવામાં મદદ કરે છે. સ્વ-જ્ઞાન, ડોમિનેલી માટે, પ્રતિબિંબીત પ્રેક્ટિશનરની આવશ્યક કુશળતાની શ્રેણીમાં કેન્દ્રિય છે. સમાજકાર્યકરો, દમન વિરોધી પ્રથામાં સફળ થવા માટે, વ્યવહારમાં તેમના પોતાના પર્ ને તેમના જીવનચરિત્રો તેમના વ્યવહાર સબંધોને કેવી રીતે પ્રભાવિત કરે છે તેના પર વિવેચનાત્મક રીતે પ્રતિબિંબિત કરવા સક્ષમ હોવા જોઈએ. સેવા વપરાશકર્તાઓના જુલમના અનુભવોનું વિવેચનાત્મક રીતે મૂલ્યાંકન કરવાની ક્ષમતા માટે તેમને વ્યક્તિગત, સાંસ્કૃતિક અને માળખાકીય મુદ્દાઓ અને પ્રક્રિયાઓ જે રીતે સેવા વપરાશકર્તાઓ સેવા એજન્સીઓ સાથે લેવા છે તે મુશ્કેલીઓનું નિર્માણ કરે છે તેની તપાસ કરવાની જરૂર છે. માનવ અધિકારો અને વિવિધ સાંસ્કૃતિક મુદ્દાઓની સમજણ, નિષ્ણાતો માને છે, તેઓને તેમની પોતાની જાતને જાણવામાં, અસરની અનુભૂતિ તેમજ આધુનિક સમાજમાં જુલમ ચાલુ રાખવાના કારણોને સમજવામાં અને આવા મુદ્દાઓને સંબોધવામાં નોંધપાત્ર રીતે મદદ કરી શકે છે.

તમામ પ્રકારની સામાજિક અસમાનતા ઘટાડવા પર તેના ધ્યાન સાથે જુલમ વિરોધી પ્રથા, સામાજિક ન્યાય લાવવા સાથે નજીકથી સંકળાયેલી છે. આધુનિક દિવસની મોટાભાગની દમનકારી પ્રવૃત્તિ સામાજિક ન્યાયના સિદ્ધાંતોની વિરુદ્ધ છે અને વ્યક્તિઓ અથવા લોકોના જૂથોના મૂળભૂત માનવ અધિકારોને અવમૂલ્યન, નકારવા અથવા છીનવી લેવાની ચિંતા કરે છે. માનવ અધિકાર એ મૂળભૂત બાબતો છે જેના આધારે બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછીના યુગમાં આધુનિક સમાજનો વિકાસ થયો છે. જ્યારે સદીઓથી માનવ અધિકારો ક્રમશઃ વિકાસ પામ્યા છે, ત્યારે તેમના વિશે વ્યાપક જાગરૂકતા 1940ના દાયકા પછી હોલોકોસ્ટ અત્યાચાર અને સંસ્થાનવાદના મૃત્યુ પછી જ વધી હતી. યુનાઈટેડ નેશન્સ

દ્વારા 1948માં માનવ અધિકારોની સાર્વત્રિક ઘોષણા એ લોકો, જૂથો અથવા રાજ્યોની ક્રિયાઓ દ્વારા ભવિષ્યમાં માનવ અધિકારો સાથે ચેડા ન થાય તેની ખાતરી કરવામાં વૈશ્વિક સમુદાય દ્વારા લેવામાં આવેલું પગલું હતું. તેમ છતાં, વિશ્વભરમાં સમાજોમાં જુલમ ચાલુ રહે છે, અને ઘણી વખત યુએન પર હસ્તાક્ષર કરનાર વિવિધ સરકારોના સ્પષ્ટ સમર્થન સાથે ઘોષણા અને ત્યારબાદ તેમના પોતાના દેશોમાં માનવ અદિકારોના રક્ષણ માટે કાયદો બનાવ્યો.

❖ **સમાજકાર્યકરો માટે પ્રાયોગિક અરજીઓ :**

Example of Social Worker Roles in Anti-Pppressive Practice		
Role	Implementation	Goal
Co-learner	Continuously learn from service users about their lived experiences and knowledge, skills, and strengths	To foster a sense of control, agency, and self-determination in the service user
Co-teacher	Incorporate education (ex. awareness of powerdy namics in relationships) into the work; assume that people are already capable or have the capacity to"become capable as the experts in their lives	To foster a sense of control, agency, and self-determination in the service user
|Empathetic listener	Use active and reflective listening skills; convey positive regard, warmth, and respect	To develop a strong therapeutic relationship and build trust with the service user
Co-consultant	Collaboratively provide knowledge and share experiences; provide information and perspective where applicable	To help a service user's networks be better informed and better able to support them
Co-creator	Create opportunities for service users to become skilled at obtaining resources and support by acting as an "empowercr", not a "rescuer"	To promote service user's ability to see themselves as active agents responsible for change

Co-activator	Promote a sense of cooperation and joint responsibility to meet the service users' needs; promote partnerships"and engagement with other supportive groups/communities	To help service users find new or alternative support and resources
Mediator	Promote cooperation and collaboration between service users; negotiate tensions if incidents arise	To support health interactions between service users and promote skill building of conflict resolution

Adapted from: Morgaine & Capous-Desyllas, 2015

11.5 જટિલ સમાજકાર્ય :

ક્રિટિકલ સમાજકાર્ય સામાજિક અન્યાયને સંબોધવા અને વિવિધ સ્વરૂપોમાંથી ઉદ્ભવતી સામાજિક સમસ્યાઓને સમજાવવા માંગે છે જુલમ અને વૈશ્વિક મૂડીવાદી સમાજો અને નવઉદાર શાસનના સ્વરૂપોમાં અન્યાય. જટિલ સમાજકાર્ય દ્વારા ભારે પ્રભાવિત છે માર્ક્સવાદ, ધ ફ્રેન્કફર્ટ શાળાના ક્રિટિકલ થિયરી અને ના અગાઉના અભિગમ દ્વારા આમૂલ સમાજકાર્ય, જેના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું હતું વર્ગ જુલમ. તમામ પ્રકારના જુલમનો વિરોધ કરવા જટિલ સમાજકાર્યનો વિકાસ થયો. જટિલ સમાજકાર્ય સિદ્ધાંતવાદીઓએ મૂળરૂપે આ શબ્દને જટિલ સિદ્ધાંતમાંથી અપનાવ્યો હતો, જે એક સમાજશાસ્ત્રીય અને દાર્શનિક સિદ્ધાંત છે જે કહેવાતા જર્મન સામાજિક વિચારકોની ફ્રેન્કફર્ટ સ્કૂલ.

- **ક્રિટિકલ થિયરી :** જ્યારે સમાજકાર્યનું વર્ણન કરવા માટે વિશેષણ તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે ત્યારે જટિલ સિદ્ધાંતની અંદર બે થીમ્સ જટિલ શબ્દને સમજવા માટે ખાસ કરીને સુસંગત છે. પ્રથમ, વિવેચનાત્મક સિદ્ધાંતવાદીઓ ભારપૂર્વક જણાવે છે કે સિદ્ધાંતની ભૂમિકા આપણને સમાજને સમજવા અને સમજાવવાથી આગળ વધીને સમાજની ટીકા કરવા અને બદલવામાં મદદ કરે છે. તેથી જટિલ સમાજકાર્યકરો સમાજકાર્યના વ્યવસાય અને સમાજના અન્યાયી સ્વભાવને સમજવા, ટીકા કરવા અને પરિવર્તન કરવા માટે પ્રતિબદ્ધ છે. નિર્ણાયક સિદ્ધાંતવાદીઓ ભારપૂર્વક જણાવે છે કે તમામ સામાજિક સબંધો, પછી ભલે તે સૂક્ષ્મ, મેસો અથવા મેક્રો સ્થરે હોય, રાજકીય છે. તેથી જટિલ સમાજકાર્યકરોમાં શક્તિનું વિશ્લેષણ અને સામાજિક સબંધોને સમજવાનો સમાવેશ થાય છે.

- **વિવેચનાત્મક સમાજકાર્યની ધારણાઓ :** વિવેચનાત્મક સમાજકાર્યની પાયાની ધારણાઓમાં આધુનિકતાવાદી (વસાહતી-વિરોધી સહિત), પોસ્ટ-સ્ટ્રક્ચરલિસ્ટ, પોસ્ટ-કોલોનિયલ અને પોસ્ટ-મોર્ડનિસ્ટ વિચારનું મિશ્રણ સામેલ છે. જ્યારે વિચારના આ વિવિધ સંસ્થાઓ વચ્ચેના તફાવતોને સ્પષ્ટ કરવું એ આ પેપરના પ્રારંભિક અવકાશની બહાર છે, તે જાણવું અગત્યનું છે કે જટિલ સમાજકાર્ય એક સંક્રમણાત્મક તબક્કામાં છે જ્યાં મૂળભૂત ધારણાઓને પડકારવામાં આવી રહી છે અને વિવિધ વિચારસરણીઓ દ્વારા પુનઃસંકલ્પના કરવામાં આવી રહી છે (કિંચેલો અને મેકલેરેન, 2000). જો કે

કેટલાક સામાન્યીકરણો અથવા સમાનતાઓ છે જે મોટા ભાગના નિર્માયક સમાજકાર્યકરો દ્વારા સ્વીકારવામાં આવશે.

❖ **ક્રિટિકલ થિયરી :** જ્યારે સમાજકાર્યનું વર્ણન કરવા માટે વિશેષણ તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે ત્યારે જટિલ સિદ્ધાંતની અંદર બે થીમ્સ જટિલ શબ્દને સમજવા માટે ખાસ કરીને સુસંગત છે. પ્રથમ, વિવેચનાત્મક સિદ્ધાંતવાદીઓ ભારપૂર્વક જણાવે છે કે સિદ્ધાંતની ભૂમિકા આપણને સમાજને સમજવા અને સમજાવવાથી આગળ વધીને સમાજની અન્યાયી સ્વભાવને સમજવા, ટીકા કરવા અને પરિવર્તન કરવા માટે પ્રતિબદ્ધ છે. નિર્ણાયક સિદ્ધાંતવાદીઓ ભારપૂર્વક જણાવે છે કે તમામ સામાજિક સબંધો, પછી ભલે તે સૂક્ષ્મ, મેસો અથવા મેક્રો સ્થરે હોય, રાજકીય છે. તેથી જટિલ સમાજકાર્યકરોમાં શક્તિનું વિશ્લેષણ અને સામાજિક સબંધોને સમજવાનો સમાવેશ થાય છે.

❖ **વિવેચનાત્મક સમાજકાર્યની ધારણાઓ :** વિવેચનાત્મક સમાજકાર્યની પાયાની ધારણાઓમાં આધુનિકતાવાદી (વસાહતી-વિરોધી સહિત), પોસ્ટ-સ્ટ્રક્ચરલિસ્ટ, પોસ્ટ-કોલોનિયલ અને પોસ્ટ-મોર્ડનિસ્ટ વિચારનું મિશ્રણ સામેલ છે. જ્યારે વિચારના આ વિવિધ સંસ્થાઓ વચ્ચેના તફાવતોને સ્પષ્ટ કરવું એ આ પેપરના પ્રારંભિક અવકાશની બહાર છે, તે જણાવું અગત્યનું છે કે જટિલ સમાજકાર્ય એ સંક્રમણાત્મક તબક્કામાં છે જ્યાં મૂળભૂત ધારણાઓને પડકારવામાં આવી રહી છે અને વિવિધ વિચારસરણીઓ દ્વારા પુનઃસંકલ્પના કરવામાં આવી રહી છે (કિંચેલો અને મેકલેરેન, 2000). જો કે કેટલાક સામાન્યીકરણો અથવા સમાનતાઓ છે જે મોટા ભાગના નિર્ણાયક સમાજકાર્યકરો દ્વારા સ્વીકારવામાં આવશે.

➢ જ્ઞાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, જ્ઞાન 'ત્યાંની બહાર' શોધવાની રાહ જોઈ રહ્યું હોવાનું સમજાતું નથી. જ્ઞાન એ માત્ર એક જડ વિશ્વનું પ્રતિબિંબ નથી. એગર, 1998, પૃષ્ઠ. 4) પરંતુ સક્રિય અને સામાજિક રીતે રચાયેલ અને અર્થઘટન કરવામાં આવે છે. તેથી ઉદ્દેશ્ય એક દંકથા છે અને 'સત્ય' તે લોકો દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે છે જેમની પાસે જ્ઞાનના ચોક્કસ અર્થઘટનને 'સાચા' અર્થઘટન તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવાની શક્તિ હોય છે.

➢ વિવેચનાત્મક સમાજકાર્યકરો એવી માન્યતાને આભારી નથી કે એક વાસ્તવિકતા છે જે દરેક માટે સમાન છે. તેના બદલે આપણા વ્યક્તિગત અનુભવો અને આપણે આ અનુભવોને કેવી રીતે સમજીએ છીએ તેના પર આધાર રાખે છે કે આપણે સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય રીતે ક્યાં અન કેવી રીતે સ્થિત છીએ.

➢ જટિલ સમાજકાર્ય આધુનિકતાવાદી, ભૌતિકવાદી પરિપ્રેક્ષ્યથી વિકસ્યું જેનો અર્થ છે કે તે શરૂઆતમાં જીવનની નક્કર વાસ્તવિકતાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે અન વારંવાર આધ્યાત્મિક ચિંતાઓની અવગણના કરે છે. જો કે, આ બદલાઈ રહ્યું છે કારણ કે વધુને વધુ વિવેચનાત્મક સમાજકાર્યકરો આધ્યાત્મિક પ્રશ્નોની સોધ કરી રહ્યા છે (ડેમાયનાકીસ, 2006, ગ્રેહામ, કોહોલિક, અને કોટ્સ 2006). ઉપરોક્ત ઓન્ટોલૉજીકલ અને જ્ઞાનશાસ્ત્રીય ધારણાઓ સાથે સુસંગત, મોટા ભાગના નિર્ણાયક સમાજકાર્યકરો વિવિધ અને બહુવિધ માર્ગોને ઓળખે છે અને સ્વીકારે છે. એટલે કે બનાવવું. તેવી જ રીતે, વિવેચનાત્મક સમાજકાર્યકરો બ્રહ્માંડ સબંધી ધારણાઓને સ્વીકારે છે જે માનવોની કથિત શ્રેષ્ઠતાને પડકારે છે્ને સૂચવે છે કે માનવીને પ્રકૃતિ સાથે સુમેળમાં જીવવાનું શીખવામાં મદદ કરવા માટે સામાજિક કારનયી ભૂમિકા છે (મેરી, 2008, Zapf, 2009).

- ➢ નિર્ણાયક સમાજકાર્યકરો માનવ સ્વભાવને પ્રવાહી અને નમ્ર અને તેથી બહુવિધ પ્રભાવો માટે સંવેદનશીલ સમજે છે. તદનુસાર, સામાજિક સબંધોને વ્યક્તિગત અને સામૂહિક બંને ઓળખના વિકાસમાં નિર્ણાયક તરીકે સમજવામાં આવે છે. આ દ્વારા અમારો અર્થ એ છે કે અમારી વ્યક્તિગત ઓળખ (આપણે કેવી રીતે જોઈએ છીએ આપણે) આપણી સામાજિક સ્થિતિ અને ઓળખ (અન્ય આપણને કેવી રીતે જુએ છે) દ્વારા નોંધપાત્ર રીતે પ્રભાવિત થાય છે.
- ➢ નિર્ણાયક સમાજકાર્યકરો અસંખ્ય રાજકીય ધારણાઓ ધરાવે છે, જેમાંથી ઘણી અન્યાયના અસ્તિત્ત્વ અને પરિવર્તન સાથે સબંધિત છે. નિર્ણાયક સમાજકાર્યકરો માને છે કે અન્યાયના અસ્તિત્ત્વમાં છે, વર્તમાન અને ઐતિહાસિક અભિવ્યક્તિઓ ધરાવે છે, વ્યક્તિઓ, પરિવારો, સમુદાયો અને સમાજોને અસર કરે છે, આંતરવ્યક્તિત્વ સબંધોને પ્રભાવિત કરે છે, તેનો પ્રતિકાર કરી શકાય છે અને રૂપાંતરિત થઈ શકે છે, અને સમાજકાર્ય અને સામાજિક સંભાળ પ્રથાઓ દ્વારા તેને ફરીથી લાગુ અને રૂપાંતરિત કરવામાં આવે છે.
- ➢ નિર્ણાયક સમાજકાર્યકરો ધારે છે કે વધુ સારું સામાજિક વિશ્વ શક્ય છે અને વધુ સારા સામાજિક વિશ્વની સિદ્ધિ માટે વર્તમાન સામાજિક સબંધોમાં ગુણાત્મક પરિવર્તનની જરૂર છે. (હિક એન્ડ પોઝુટો, 2005, પૃષ્ઠ xi). તેઓ ધારે છે કે સમાજકાર્યકરોની એક સારી સામાજિક વિશ્વની કલ્પના અને નિર્માણના મુશ્કેલ અને સર્જનાત્મક કાર્યમાં જોડાવવાની જવાબદારી છે.

❖ **નિર્ણાયક સમાજકાર્યના મૂલ્યો :** સમાજકાર્ય એ એક 'માનવ' વ્યવસાય છે. આનો અર્થ એ છે કે મૂલ્યો, તેમજ જ્ઞાન, અમારા વિશ્લેષણ અને નિર્ણય લેવાની અસર કરે છે. નિર્ણાયક સમાજકાર્ય સમાનતા અને સમાનતા, સમુદાય, સર્વસમાવેશકતા, લોકશાહી, વિવિધતા અને તફાવતની ઉજવણી, માનવ અદિકાર, સામાજિક ન્યાય, ટકાઉપણું, સંવાદિતા, સહકાર, પરસ્પર નિર્ભરતા અને વ્યક્તિગત અને સામાજિક પરિવર્તનના મૂલ્યો પર આધારિત છે. આ મૂલ્યો સમાજના ઘણા 'બિન-વિવેચનાત્મક' સભ્યો દ્વારા પણ અનુસરવામાં આવતા હોવાથી અમે તમને યાદ રાખવાનું કહીએ છીએ કે તે આ મૂલ્યોને અગાઉની ધારણાઓના સંદર્ભમાં સ્થિત છે જે તમને 'ટીકાત્મક' બનાવે છે.

❖ **આલોચનાત્મક સમાજકાર્યના સિદ્ધાંતો :** આલોચનાત્મક સમાજકાર્યના સૈદ્ધાંતિક પાયા મુખ્યત્વે આ પરંપરાઓમાંની છેલ્લી ચાર પર આધારિત છે. સમાજશાસ્ત્રી, માનવશાસ્ત્રીય, રાજકીય અને શૈક્ષણિક. આ સૈદ્ધાંતિક પરંપરાઓ જીવનની ઘટનાઓનું વર્ણન કરવા અને સમજાવવાથી વિપરીત વિવેચન અને સમાજનું પરિવર્તન કરવાની વિવેચનાત્મક સમાજકાર્યની ઈચ્છા સાથે વધુ સુસંગત છે. વધુમાં, આ પરંપરાઓ સમાજની રચનાઓ અને વ્યક્તિગત ચેતના વચ્ચેના જટિલ સબંધની શોધ કરવા માટે વ્યક્તિગત વર્તનની વિચારણાઓથી આગળ વધે છે, જે બાયોમેડિકલ અને મનોવૈજ્ઞાનિક સૈદ્ધાંતિક પરંપરાઓમાં પ્રચલિત નથી.

❖ **નિર્ણાયક સમાજકાર્યના સિદ્ધાંતો :** પ્રેક્ટિશનરો કે જેઓ જટિલ સમાજકાર્ય પરિપ્રેક્ષ્યને અપનાવે છે તેઓ આ માટે પ્રયત્ન કરે છે :

- ➢ તેમની ધારણાઓ, મૂલ્યો, સિદ્ધાંતો, વિભાવનાઓ, સિદ્ધાંતો અને વ્યવહારો વચ્ચે એકરૂપતા પ્રાપ્ત કરો.

➢ વ્યક્તિગત/ ખાનગી મુદ્દાઓને જાહેર/ રાજકીય પરિસ્થિતિઓ સાથે જોડીને તેમના કાર્યનું રાજકીયકરણ કરો. આમ કરવાથી, તેઓ સામાજિક સમસ્યાઓની સ્વીકૃત અને પ્રભાવશાળી વ્યાખ્યાઓને ફરીથી ગોઠવે છે.

➢ પ્રમાણિત જ્ઞાન અને પ્રથાઓને બરતરફ કરશો નહીં પરંતુ પ્રેક્ટિસના સંદર્ભિત સ્વભાવને સમજો અને સંદર્ભના સબંધમાં સત્તાના ઉપયોગ સહિત તેમની ક્રિયાઓમાં ફેરફાર કરો. આનો વારંવાર અર્થ થાય છે કે 'સેવાર્થી'માંથી કોઈના પ્રેક્ટિસ ફોક્સને સમસ્યારૂપ 'સંદર્ભ' તરફ ખસેડવું.

➢ બહુવિધ સ્થરો પર કામ કરો : સમાજકાર્યમાં વ્યક્તિઓ, પરિવારો અને સમુદાયો સાથે પ્રત્યક્ષ રીતે કામ કરવાનો સમાવેશ થાય છે પરંતુ તેમાં નીતિ, સંશોધન અને હિમાયત સ્થર પર કામ કરવાનો પણ સમાવેશ થાય છે.

➢ પરંપરાગત રીતે હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા લોકોના અવાજો અને અનુભવોને કેન્દ્રમાં રાખો.

➢ સેવા વપરાશકર્તાઓ અને સમુદાયોના જ્ઞાન અને અનુભવને મહત્ત્વ આપે તેવી રીતે સહકારી અને સામૂહિક રીતે કાર્ય કરો.

➢ જીવનના તમામ ઘટકોમાં હાજરી આપો : ભૌતિક, લાગણીશીલ, જ્ઞાનાત્મક અને આધ્યાત્મિક.

➢ વ્યક્તિઓ, જૂથો અને સમુદાયોની વિશિષ્ટતાનો આદર કરતા નૈતિક સબંધો સ્થાપિત કરો અને જાળવો.

➢ વિરોધાભાસ અને અનિશ્ચિતતા વચ્ચે આરામથી અને સક્ષમતાથી કામ કરો.

➢ આલિંગવું અને જટિલ રીફ્લેક્સિવિટીનો અભ્યાસ કરો.

❖ **નિર્ણાયક સમાજકાર્યની પ્રેક્ટિસ :** ફિન અને જેકબસન દ્વારા પ્રસ્તુત ચાર મુખ્ય આંતર-સબંધિત પ્રક્રિયાઓ (પ્રેક્ટિસ ક્લસ્ટરો) છે.

a. સગાઈ : આંતર વ્યક્તિત્વ સંચાર, આગોતરી સહાનુભૂતિ, અવલોકન, ધ્યાન આપવું અને સાક્ષી આપવી, શારીરિક ચેતના, સાંભળવું, સંવાદ, સમજણ અને પ્રતિકારનો આદર, જૂથ કાર્ય, લોકપ્રિય શિક્ષણ, સન્માન તફાવત.

b. શીખવવું અને શીખવું : સહ-શિક્ષણ, પદ્ધતિસરની તપાસ,

નિદાન અને વિશ્લેષણ, પરસ્પર સહાય, ઓપન સ્પેસ ટેકનોલૉજી, જનરેટિવ થીમ્સનું એકત્રીકરણ અને મૂલ્યાંકન, સમુદાય મેપિંગ, સંસ્થાકીય જ્ઞાન, સંસાધનો અને સમર્થનની ઓળખ, શિક્ષણ અને શીખવાની આબોહવા સેટ કરવી, જટિલ જાગૃતિનો વિકાસ, મૂલ્યાંકન.

c. ક્રિયા અને સાથ : જુલમને પડકારવો અને સમર્થન, આયોજન, સમર્થન, નિર્ણય લેવા, સંસાધનો એકત્રિત કરવા, સહભાગીઓને પ્રોત્સાહિત કરવા, અવરોધોને પડકારવા, પરિવર્તન લાવવામાં અનુસરવા, ગુસ્સાને સંબોધવા અને સંઘર્ષ પરિવર્તન, જટિલ શિક્ષણ, ગઠબંધનનું નિર્માણ, નીતિ વિશ્લેષણ, હિમાયત.

d. મૂલ્યાંકન, વિવેચનાત્મક પ્રતિબિંબ અને ઉજવણી : સહભાગી મૂલ્યાંકન, મૂલ્યાંકન સાધનો અને પ્રક્રિયાઓની રચના, નિર્ણાયક પ્રતિબિંબને શરૂ કરવું, ટકાવી રાખવું અને સમૃદ્ધ બનાવવું, સફળતાને ઓળખવી, યોગદાનની કદર કરવી અને શીખવાની મજા લેવી, ધાર્મિક વિધિ અને રમતનું સન્માન કરવું, કામમાં આનંદ અને સુંદરતા શોધવી.

11.6 માળખાકીય સોશિયલ વર્ક પ્રેક્ટિસ :

માળખાકીય સમાજકાર્ય એ જટિલ, પ્રગતિશીલ પરંપરાનો એક ભાગ છે જે સમાજના વ્યાપક સામાજિક-આર્થિક અને રાજકીય પરિમાણો, ખાસ કરીને મૂડીવાદની અસરો અને વ્યક્તિઓ વચ્ચે અસમાન સબંધો બનાવવા માટે આ પ્રભાવોની અસર સાથે સબંધિત છે. તેના પ્રાથમિક ધ્યેયો પશ્ચિમી, યુરો-કેન્દ્રિત સભ્યતાઓના પરિવર્તન દ્વારા અને જેઓ પર દમન કરવામાં આવ્યા છે તેમની મુક્તિ દ્વારા સામાજિક અસમાનતા ઘટાડવાનો છે.

આ સૈદ્ધાંતિક અભિગમના લેન્સ વ્યક્તિઓ અને માળખાઓની એજન્સી વચ્ચેના આંતર પ્રક્રિયા પર કેન્દ્રિત છે, ખાસ કરીને વ્યાપક માળખાકીય અવરોધો જે સેવા વપરાશકર્તાઓના ભૌતિક સંજોગોને પ્રભાવિત કરે છે અને મર્યાદિત કરે છે. રચનાઓ દ્વારા, અમે - વ્યક્તિગત ક્રિયાઓ, ઉદ્દેશ્યો અને અર્થો માટે બાહ્ય સામાજિક નિયમિતતા અને ઉદ્દેશ્ય પેટર્નનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ, અને તે અર્થો અથવા ક્રિયાઓના સરવાળામાં ઘટાડી શકાય તેમ નથી. (કોન્ટ્રાટ, 2002), ખાસ કરીને સંસ્થાકીય વ્યવસ્થાઓ અને જાતિવાદ અને જાતિવાદ જેવા વ્યાપક સામાજિક સબંધની પેટર્ન બંને. અમારી સંસ્થાઓની રચના એવી રીતે કરવામાં આવી છે કે વર્ગ, જાતિ, લિંગ, ક્ષમતા, જાતીય અભિગમ, ઉંમર, ધર્મ વગેરેના આધારે કેટલાક લોકો સાથે ભેદભાવ કરવામાં આવે અને સમાજકાર્યના વ્યવસાયનું કાર્ય આ અસમાનતાને દૂર કરવાનું છે.

સ્ટ્રક્ચરલ થિયરી એવી દલીલ કરે છે કે આ વ્યવસ્તા સત્તામાં રહેલા લોકોને સેવા આપે છે, જે તેમને અન્યના ભોગે તેમની સત્તા અને વિશેષાધિકારી જાળવી રાખવાની મંજૂરી આપે છે. માળખાકીય સમાજકાર્ય સિદ્ધાંત ઓર્ડર પરિપ્રેક્ષ્યને બદલે સંઘર્ષથી શરૂ થાય છે (હોવે, 1987, મુલાલી, 1997). સિદ્ધાંત સમાજને વિરોધાભાસી હિતો ધરાવતા જૂથોથી બનેલો ગણે છે જે સંસાધનો, શક્તિ અને વિશ્વના પોતાના વૈચારિક મંતવ્યો લાદવા માટે સ્પર્ધા કરે છે. આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં, સામાજિક સમસ્યાઓ વધુ પરિણામ છે.

❖ **ખામીયુક્ત નિયમો :** જે હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા લોકોને પેથોલૉજી કરે છે. (મુલાલી, 1997) અને સંસ્થાકીય વ્યવસ્થાઓનું પરિણામ જે વ્યક્તિઓના ખામીયુક્ત સમાજીકરણને બદલે સામાજિક વંશવેલો જાળવી રાખે છે.

ઐતિહાસિક રીતે, આ સૈદ્ધાંતિક પરિપ્રેક્ષ્ય વર્ગ સંઘર્ષ સાથે સબંધિત સમાજવાદી વિચારધારામાંથી વિકસિત થયો છે. 1970ના દાયકામાં, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં, ગોલ્ડબર્ગ અને મિડલમેને એક માળખાકીય અભિગમનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો જે સામાજિક સમસ્યાઓને - અપૂરતી સામાજિક વ્યવસ્થાના અભિવ્યક્તિ તરીકે જોતો હતો. વ્યક્તિગત પેથોલૉજીને બદલે (Lundy, 2004, p.57માં અવતરિત). કેનેડામાં એકસાથે, કાર્લેટન યુનિવર્સિટીમાં મોરિસ મોરેઉ, માળખાકીય સિદ્ધાંતના પોતાના સંસ્કરણ પર કામ કરી રહ્યા હતા. તેમણે તેમના વિશ્લેષણમાં નારીવાદી સિદ્ધાંતો ઉમેર્યા, વર્ગના વિશેષાધિકારને સામાજિક વિભાજનની વધુ વ્યાપક ચર્ચામાં સ્થાનાંતરિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો (મોરેઉ, 1989).

તેમનો મત એવો હતો કે મૂડીવાદી સમાજમાં, આ અસમાનતાઓ સહજ અને સ્વ-શ્વત હોય છે, જેના પરિણામે મહિલાઓ, ગે અને લેસ્બિયન્સ, વંશીય રીતે હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા વ્યક્તિઓ વગેરે જેવા દલિત જૂથોની સંપૂર્ણ ભાગીદારીમાંથી બાકાત રહે છે. (2004). 1960 ના દાયકામાં સામાજિક અસંતોષને વેગ આપવા સાથે, આ વ્યવસાય પોતે માળખાકીય સિદ્ધાંતવાદીઓ દ્વારા ટીકાના હિસ્સા માટે આવ્યો.

માળખાકીય મોડેલની માંગણી હતી કે સમાજકાર્યકરો : સંસ્થાકીય અને માળખાકીય પરિવર્તનમાં પોતાને સામેલ કરવા માટે તેમના સામાજિક નિયંત્રણ કાર્યને છોડી દે. “(મોરેઉ, 1989). સર્વિસ યુઝર્સ સાથેના નિષ્ણાત મોડલ ટોપ-ડાઉનને બદલે વધુ સહયોગી, સંવાદાત્મક સબંધો મેળવવા પર ભાર મુકવામાં આવ્યો. માળખાકીય સિદ્ધાંતમાં, જુલમની પદ્ધતિઓ અને “ખોટી-ચેતના”નું આંતરિકરણ.” હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા જૂથો માટે શોધ કરવામાં આવી હતી (મુલ્લી, 1997, 2002, 2007), વ્યક્તિગત રાજકીય છે એવી નારીવાદી ધારણાનો ઉપયોગ કરીને, પ્રેક્ટિશનરોને એવી પ્રક્રિયાઓ ઓળખવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવી હતી કે જેના દ્વારા પીડિતોને દોષિત ઠેરવવામાં આવ્યા હતા, સેવા વપરાશકર્તાઓને તેમના વર્ચસ્વ તરફ દોરી જતા વ્યાપક માળખા સાથે લિંક કરવા તેમજ સમાન સમસ્યાઓ ધરાવતા અન્ય લોકો સાથે તેમને જોડવા (પેને, 2005).

Wood and Tully (2006), એ માળખાકીય પ્રેક્ટિશનરો માટે ચાર મુખ્ય યુક્તિઓ ઓળખી :

1. લોકોને જરૂરી સંસાધનો સાથે જોડવા.
2. સામાજિક માળખામાં બદલાવ, જ્યાં શક્ય હોય.
3. સેવા વપરાશકર્તાઓને સમસ્યારૂપ પરિસ્થિતિઓની વાટાઘાટ કરવામાં મદદ કરવી અને
4. વ્યક્તિગત સંઘર્ષો સાથેના સબંધને ઉજાગર કરવા માટે સામાજિક-રાજકીય પ્રવચનનું વિઘટન કરવું.
5. સેવાર્થીઓને આંતરિક માહિતી પૂરી પાડવી એ માળખાકીય સિદ્ધાંતવાદીઓ દ્વારા સૂચવવામાં આવેલી વધારાની વ્યૂહરચના હતી. (પાયાને, 2005).

હાલમાં, માળખાકીય સિદ્ધાંત મૂડીવાદીના પરિવર્તનની તપાસ કરવા માટે વિકસિત થયો છે, ખાસ કરીને વૈશ્વિકીકરણની અસરો, અને સમાજમાં સૌથી વધુ સંવેદનશીલ લોકો પર પરિણામી અસરો સાથે સરકારી રીતે વધુને વધુ નિયો-લિબરલ એજન્ડા તરફ વળે છે (મુલાલી, 2007). દશ્ય કે માળખાકીય સિદ્ધાંત રાજકીય જોડાણો અને વૈશ્વિકીકરણ વિરોધી ચળવળોને એનિમેટ કરવા માટે માર્ગદર્શિકા પ્રદાન કરી શકે છે તે સંશોધનનો એક ભાગ છે.

11.7 સારાંશ :

નિષ્કર્ષમાં, આમૂલ અને જટિલ સમાજકાર્ય વ્યવસાયની શરૂઆતથી અસ્તિત્વમાં છે. થી સમાધાન ચળવળ, 1970ના દાયકાના નારીવાદી અને જાતિવાદ વિરોધી સામાજિક અભિગમો અને વધુ તાજેતરના સામાજિક વર્ક ક્રિયા નેટવર્ક, કટ્ટરપંથી સમાજકાર્યકરોએ સમાજકાર્યમાં સમાવિષ્ટ અને સાચી રીતે દમનકારી પ્રથાઓના વિકાસમાં ફાળો આપ્યો છે. આ પ્રભાવો માત્ર

વર્તમાન અભ્યાસક્રમ, પ્રોજેક્ટ્સ અને નૈતિક વિધાનોમાં જ નહીં પરંતુ તેમાં પણ જોવા મળે છે સામાજિકની વૈશ્વિક વ્યાખ્યા કામ જે સૂચવે છે : સમાજકાર્ય સામાજિક પરિવર્તન અને લોકોની સશક્તિકરણ અને મુક્તિને પ્રોત્સાહન આપે છે.

11.8 તમારી પ્રગતિ તપાસો :

1. સેમ્યુઅલ બાર્નેટના સેટલમેન્ટ હાઉસના સિદ્ધાંતોની યાદી આપો ?
2. દમન વિરોધી પ્રથા વ્યાખ્યાયિત કરો.
3. ક્રિટિકલ સામાજિક કામ સિદ્ધાંત પાસે રહી હતી પ્રભાવિત થી...
4. માળખાકીય સમાજકાર્ય પ્રથા સમજાવો.

❖ **ચાવીરૂપ શબ્દો :**

➢ સામાજિક ચળવળ : સામાજિક ચળવળ, એક સામાજિક ધ્યેયના સમર્થનમાં ઢીલી રીતે સંગઠિત પરંતુ સતત ઝુંબેશ, સામાન્ય રીતે કાં તો અમલીકરણ અથવા સમાજના બંધારણ અથવા મૂલ્યોમાં પરિવર્તનને રોકવા માટે. તેઓ એવા લોકોના વધુ કે ઓછા સ્વયંસ્ફુરિત એકસાથે આવવાથી પરિણમે છે જેમના સબંધો નિયમો અને પ્રક્રિયાઓ દ્વારા વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવતા નથી પરંતુ જેઓ માત્ર સમાજ પ્રત્યે સમાન્ય દ્દષ્ટિકોણ ધરાવે છે.

➢ પ્રેક્ટિસ : કોઈ વિચાર, માન્યતા અથવા પદ્ધતિનો વાસ્તવિક ઉપયોગ અથવા ઉપયોગ, તેનાથી સબંધિત સિદ્ધાંતોના વિરોધમાં.

➢ પ્રેક્ટિસ : કોઈ વિચાર, માન્યતા અથવા પદ્ધતિનો વાસ્તવિક ઉપયોગ અથવા ઉપયોગ, તેનાથી સબંધિત સિદ્ધાંતોના વિરોધમાં.

➢ જટિલ સિદ્ધાંત : નિર્ણાયક સિદ્ધાંતો શબ્દ એવા સિદ્ધાંતોનો સંદર્ભ આપે છે જે જાતિવાદ, વંશીય કેન્દ્રવાદ, પિતૃસત્તા, સક્ષમવાદ અને અન્ય સહિત વિવિધ દ્રષ્ટિકોણથી સામાજિક અન્યાયની ટીકા કરે છે. વિરોધી દમનકારી પ્રેક્ટિસ (AOP) - AOP એ સમાજકાર્યમાં કેન્દ્રીય સામાજિક ન્યાય-લક્ષી અભિગમોમાંથી એક છે.

11.9 તમારી પ્રગતિ તપાસોના જવાબો :

❖ **સિદ્ધાંતો છે :**

- કે દરેક વ્યક્તિ પાસે વિકાસ કરવાની ક્ષમતા અને આનંદ કરવાનો અધિકાર છે - શ્રેષ્ઠ.
- તે ક્રાંતિકારી પરિવર્તનને બદલે ઉત્ક્રાંતિવાદી અસરકારક રહેશે.
- રાષ્ટ્રનું તેમજ તેના પડોશનું કલ્યાણ આર્થિક અને સામાજિક વર્ગના અવરોધોને પાર કરીને વ્યક્તિગત સંચાર પર આધારિત હતું.

1. દમન વિરોધી પ્રથાની વ્યાખ્યા લેના ડોમિનેલી દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. "દમન વિરોધી પ્રથા વ્યક્તિ-કેન્દ્રિત ફિલસૂફીને મૂર્ત બનાવે છે, લોકોના જીવન પર માળખાકીય અસમાનતાની હાનિકારક અસરોને ઘટાડવા સાથે સબંધિત સમાનતાવાદી મૂલ્ય પ્રણાલી, પ્રક્રિયા અને પરિણામ બંને પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતી પદ્ધતિ, અને વ્યક્તિઓ વચ્ચેના સબંધોનું માળખું બનાવવાની રીત કે જેનો ઉદ્દેશ્ય વપરાશકર્તાઓને તેમની ક્રિયાપ્રતિક્રિયા

અને તેઓ સાથે મળીને કરે છે તે કાર્ય પર વંશવેલાની નકારાત્મક અસરોને ઘટાડીને સશક્તિકરણ કરવાનો છે."

2. જટિલ સમાજકાર્ય દ્વારા ભારે પ્રભાવિ છે. માર્ક્સવાદ, ધ ફ્રેન્ડફર્ટ શાળા ના ક્રિટિકલ થિયરી અને ના અગાઉના અભિગમ દ્વારા આમૂલ સમાજકાર્ય, જેના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું હતું વર્ગ જુલમ તમામ પ્રકારના જુલમનો વિરોધ કરવા જટિલ સમાજકાર્યનો વિકાસ થયો.

3. માળખાકીય સમાજકાર્ય એ જટિલ, પ્રગતિશીલ પરંપરાનો એક ભાગ છે જે સમાજના વ્યાપક સામાજિક-આર્થિક અને રાજકીય પરિણામો, ખાસ કરીને મૂડીવાદની અસરો અને વ્યક્તિઓ વચ્ચે અસમાન સબંધો બનાવવા માટે આ પ્રભાવોની અસર સાથે સબંધિત છે. તેના પ્રાથમિક ધ્યેયો પશ્ચિમી, યુરો-કેન્દ્રિત સભ્યતાઓના પરિવર્તન દ્વારા અને જેઓ પર દમન કરવામાં આવ્યા છે તેમની મુક્તિ દ્વારા સામાજિક અસમાનતા ઘટાડવાનો છે.

11.10 સંદર્ભ સૂચિ :

1. https//socialwelfare. library. vcu.edu/settlement-houses/settlement-movement-1886-1986/
2. http//ethicsinthehe lpingprofessions.socialwork.dal.ca/wp- content/ uploads/2013/10/Weinberg-2008-Structural-Social-Work-CSW.pdf
3. https//www.open.edu/openlearn/ocw/pluginfile.php/61 8861/mod resourcelcontent/1/k205 Ireaderchap14.pdf
4. https://o js. uw indsor.ca/index.php/csw/articleldownload/5849/482 2? inline=1
5. —Critical Social Work: An Introduction to Theor ies and Practices |l, June Allan, Bob"Pease, Linda Briskman, Allen & Unwin, 2003 - Social Science - 294 pages

11.11 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો :

1. આમૂલ સમાજકાર્યના ઉદ્દેશ્યો શું છે ?
2. સેટલમેન્ટ હાઉસ ચળવળના ઐતિહાસિક વિકાસને સમજાવો.
3. નીચેનામાંથી ટૂંકમાં લખો.

   a. જટિલ સમાજકાર્ય પ્રથા b. માળખાકીય સમાજકાર્ય પ્રથા

   દમન વિરોધી સમાજકાર્ય પ્રથાને વિગતવાર રીતે સમજાવો.

****

એકમ-12
ગાંધીજી, બી.આર.આંબેડકર, શાઉલ એલિન્સ્કીનું યોગદાન

રૂપરેખા :-

12.0 ઉદ્દેશ્યો

12.1 પ્રસ્તાવના

12.2 સભાનતા અને જટિલ જાગૃતિનો ખ્યાલ

12.3 ગાંધીજીનું યોગદાન, બી.આર. આંબેડકર, શાઉલ એલિન્સ્ક

12.4 સારાંશ

12.5 તમારી પ્રગતિ તપાસો

12.6 તમારી પ્રગતિ તપાસોના જવાબો

12.7 સંદર્ભ સૂચિ

12.8 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો

12.0 ઉદ્દેશ્યો :

વિદ્યાર્થી મિત્રો આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે,

- સંવેદનાની જરૂરિયાત અને ખ્યાલ વિશે જાણશો.
- સામાજિક ક્રિયા દ્વારા સામાજિક પરિવર્તન તરફ દોરી ગયેલા વિવિધ યોગદાનને સમજવામાં સક્ષમ બનશો.

12.1 પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં, આપણે સમાજ અને લોકોના વિકાસમાં મહાન સમાજ સુધારકો - ગાંધીજી, બી.આર. આંબેડકર, શાઉલ એલિન્સકીના મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાનને જાણીને પછી સંવેદનાની વિભાવના વિશે ચર્ચા કરીશું. કોન્સાઈટાઈઝેશન એ પાઉલો ફ્રીરે દ્વારા વિકસિત એક ખ્યાલ છે અને તે માર્ક્સવાદી જટિલ સિદ્ધાંત પર આધારિત છે. ફ્રીરે વિવિધ રીતો વિશે લખ્યું કે જેમાં લોકો સાંસ્કૃતિક વંચિતતા અને જુલમ પ્રત્યે પ્રતિક્રિયા આપે છે. ફ્રીરે માટે, સંવેદના એ જુલમનો વિરોધી છે. સમુદાયના સંદર્ભમાં સંવેદનાની વિભાવના સમુદાયના સભ્યોને વિશ્વની ઊંડાણપૂર્વકની સમજ હાંસલ કરવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે, જે તેમને તેમની સામાજિક-સાંસ્કૃતિક વાસ્તવિકતાઓ વિશે વધુ જાગૃતિની મંજૂરી આપે છે અને સામાજિક-સાંસ્કૃતિક વિશ્લેષણમાં વિવેચનાત્મક રીતે જોડાઈ શકે છે, અને સાંસ્કૃતિક પુનઃવિકાસ અને પરિવર્તન. આપણા કેટલાક નેતાઓએ વિશ્વના તમામ ભાગોમાં તેમના કાર્યમાં આ તમામ વિભાવનાઓને યોગદાન આપ્યું છે અને એમ્બેડ કર્યું છે. અમે સ્ટીરિયોટાઈપને પડકારીએ છીએ જે વ્યક્તિઓને પોતાને મુશ્કેલીમાં આવવા માટે અથવા અપૂરતી અથવા અપ્રમાણિક હોવા માટે દોષી ઠેરવે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે વાસ્તવિકતા અલગ અને વધુ જટિલ છે. લોકોએ વ્યક્તિગત કસરત કરવી જોઈએ. જવાબદારીઓ પરંતુ તેઓ આને ન્યાયી વાતાવરણમાં કરવા સક્ષમ હોવા જોઈએ, જે તેમને સમર્થન આપે છે.

12.2 સભાનતા અને જટિલ જાગૃતિનો ખ્યાલ :

અંગ્રેજી શબ્દ ''કોન્સેન્ટાઈઝેશન''એ પોર્ટુગીઝનો અનુવાદ છે કોન્સેન્ટિઝાકાઓ શબ્દ, જેનો અનુવાદ ''ચેતના તરીકે પણ થાય છે રાઈઝિંગ'' અને ''ક્રિટિકલ કોન્શિયસ''. આ શબ્દ દ્વારા લોકપ્રિય થયો હતો બ્રાઝિલના શિક્ષક, કાર્યકર્તા અને સિદ્ધાંતવાદી પાઉલો ફ્રીરે તેમના 1970ના કાર્યમાં અત્યાચારીઓનું શિક્ષણશાસ્ત્ર. ફ્રીરે ગરીબ અને અભણ લોકોને ભણાવતા હતા બ્રાઝિલિયન સમાજના સભ્યોએ એવા સમયે વાંચવું જ્યારે સાક્ષરતા હતી મતાધિકાર માટેની જરૂરિયાત અને સરમુખત્યારોએ ઘણા દક્ષિણ અમેરિકન પર શાસન કર્યું દેશો નિર્ણાયક ચેતના ''જનરેટિવ''ની ઓળખ દ્વારા આગળ વધે છે થીમ્સ''. જેને ફ્રીરે ''પ્રતિષ્ઠિત રજૂઆતો તરીકે ઓળખાવે છે જેમાં a શીખનારાઓના રોજિંદા જીવનમાં શક્તિશાળી ભાવનાત્મક અસર.'' આ રીતે, સામાજિક રીતે વંચિત લોકો પોતાની નકારાત્મક છબીઓને આંતરિક બનાવે છે તેની પરિસ્થિતિઓમાં જુલમી દ્વારા બનાવવામાં અને પ્રચારિત આત્યંતિક ગરીબી શક્તિશાળીની આ નકલમાંથી શીખનારાઓને મુક્ત કરવા, અને ભાઈચારો હિંસા તેમાંથી પરિણામ એ નિર્ણાયકનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે ચેતના જટિલ ચેતના એ મૂળભૂત પાસું છે ફ્રેયરની લોકપ્રિય ખ્યાલ શિક્ષણ. આર્લીન ગોલ્ડબાર્ડ, એક લેખક સમુદાય સાંસ્કૃતિક વિકાસનો વિષય ખ્યાલ શોધે છે. સમુદાય સાંસ્કૃતિકનો પાયો બનવા માટે સભાનતા વિકાસ મુક્તિ શિક્ષણ. તે ''ચેતના વધારવા''થી અલગ છે જેમાં સભાનતા એટલે પ્રચલિત પૌરાણિક કતાઓને તોડવી જાગૃતિના નવા સ્થરો સુધી પહોંચો-ખાસ કરીને, જુલમ પ્રત્યે જાગૃતિ, સ્વ-નિર્ધારિત ''વિષયને બદલે અન્યનો ''વસ્તુ'' બનવું. તેમના પુસ્તકોમાં, પીડાગોજી ઓફ ધ ઓપ્રેસ્ડ અને એજ્યુકેશન ફોર ક્રિટિકલ ચેતના, ફ્રીરે જટિલ ચેતનાને એ તરીકે સમજાવે છે સામાજિક-રાજકીય શૈક્ષણિક સાધન કે જે વિદ્યાર્થીઓને પ્રશ્નો પૂછવામાં જોડે છે તેમની ઐતિહાસિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિની પ્રકૃતિ, જેને ફ્રીરે સંબોધિત કરી હતી ''વિશ્વ વાંચવું'' વિવેચનાત્મક ચેતનાનો ધ્યેય, અનુસાર ફ્રીરે, લોકશાહીની રચનામાં વિષય તરીકે કામ કરવું જોઈએ સમાજ શિક્ષણમાં, ફ્રીરે વચ્ચે આંતર-પેઢી સમાનતા સૂચવે છે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો જેમાં બંને શીખે છે, બંને પ્રશ્ન, બંને પ્રતિબિંબિત કરે છે અને બંને અર્થ નિર્માણમાં ભાગ લે છે.

આ વિચારનો ઉપયોગ કરીને, અને વર્તમાન સૂચનાત્મક પદ્ધતિઓનું વર્ણન એકરૂપીકરણ અને લોકસ્ટેપ માનકીકરણ, વૈકલ્પિક અભિગમો પ્રસ્તાવિત છે, જેમ કે લોકશાહી શિક્ષણના સડબરી મોડલ શાળાઓ, એક વૈકલ્પિક અભિગમ જેમાં બાળકો, વ્યક્તિગત આનંદ દ્વારા સ્વતંત્રતા આમ વ્યક્તિગત કસરત કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે જવાબદારી તેમના માટે ક્રિયાઓ, અગાઉને અનુસરવાને બદલે તેમની પોતાની ગતિએ શીખો.

સ્ટાફ નાના કલાકારો છે, ''શિક્ષક'' એક સલાહકાર છે અને માત્ર મદદ કરે છે જ્યારે પૂછવામાં આવ્યું. લોકશાહી શિક્ષણ શાળાઓનું સડબરી મોડેલ જાળવી રાખે છે તે મૂલ્યો, સામાજિક ન્યાય, જટિલ ચેતના, આંતર પેઢીગત ઈક્વિટી, અને રાજકીય ચેતના શામેલ છે, તેમાંથી શીખવું આવશ્યક છે અનુભવ, જેમ કે એરિસ્ટોટલે કહ્યું. ''જે વસ્તુઓ માટે આપણે પહેલા શીખવું જોઈએ તેમને કરી શકીએ છીએ, અમે તેમને કરીને શીખીએ છીએ.'' Freire વ્યાખ્યા પર ચૂંટવું વિવેચનાત્મક ચેતનાની, જો એલ. કિન્ચેલોએ વ્યાખ્યાનો વિસ્તાર કર્યો છે પોસ્ટ ફોર્માલિઝમ પરના તેમના કાર્યમાં ખ્યાલનો. કિન્ચેલોના ફોર્મ્યુલેશનમાં પોસ્ટફોર્માલિઝમ સમજશક્તિને જટિલ સાથે જોડે છે સત્તા અને સામાજિક ન્યાયના સૈદ્ધાંતિક પ્રશ્નો. આ સંદર્ભમાં કિન્ચેલો સમજશક્તિનો એક નિર્ણાયક સિદ્ધાંત બનાવે છે જે અન્વેષણ કરે છે અર્થના પ્રશ્નો,

મુક્તિ વિઝ-એ-વિઝ વૈચારિક શિલાલેખ, અને સ્વયંના સામાજિક-રાજકીય નિર્માણ પર વિશેષ ધ્યાન. સાથે કિંચલોની પોસ્ટફોર્મલ ક્રિટિકલ ચેતનાને ધ્યાનમાં રાખીને આ ચિંતાઓ ઉદ્દેશ્યના પ્રશ્નો, માનવ ગૌરવના મુદ્દાઓ, સ્વતંત્રતા, સત્તા, કારણની પુનઃકલ્પનાત્મક ધારણા, બૌદ્ધિક ગુણવત્તા અને સામાજિક જવાબદારી.

પોસ્ટ ઔપચારિક જટિલ ચેતના વચ્ચે વાતચીત ઉત્તેજિત કરે છે જટિલ શિક્ષણશાસ્ત્ર અને સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, રાજકીય-આર્થિક, મનોવૈજ્ઞાનિક અને દાર્શનિક ચિંતાઓ, કિંચલો આ "બહુલોજિકલ વાર્તાલાપ"નો ઉપયોગ સ્વ-નવા મોડને આકાર આપવા માટે કરે છે જાગૃતિ, સામાજિક, રાજકીય અને શિક્ષણશાસ્ત્રના વધુ અસરકારક સ્વરૂપો ક્રિયા અને વિકસતી જટિલ ચેતનાનું સ્થિતિસ્થાપક મોડેલ (કિન્ચેલો અને સ્ટેઈનબર્ગ, 1993, કિન્ચેલો, 1999 થોમસ અને કિન્ચેલો, 2006). ફ્રીરેની વિવેચનાત્મક ચેતનાના વિકાસને વિસ્તૃત કરવામાં આવ્યો છે કેટલાકમાં શૈક્ષણિક શિસ્ત અને સામાન્ય કાર્યક્રમો જાહેર આરોગ્ય માટે એચ.આય.વી નિવારણ પર કેન્દ્રિત સમુદાય સહયોગ સ્ત્રીઓ, પુખ્ત શિક્ષણમાં નિર્ણાયક ચેતનાની ભૂમિકા, અને ની અસર પીઅર દબાણ સિગારેટ પીનારાઓ પર. ફ્રેયરની વિવેચનાત્મક કલ્પના સભાનતા, આંશિક રીતે, રાજકીય ચેતનાનો એક પ્રકાર છે. સભાનતા એ એક પ્રકારનું શિક્ષણ છે જેના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે સામાજિક અને રાજકીય વિરોધાભાસને સમજવું અને તેને ઉજાગર કરવું.

- **ક્રિટિકલ અવેરનેસ :** તેના અર્થ એ છે કે વ્યક્તિ કેટલું જાણે છે. ક્રિટિકલ થિંકિંગનો ઉપયોગ કરીને, કાર્ય ક્રિટિકલ અવેરનેસ બની જાય છે, જેમાં સતત અને નિષ્ઠાપૂર્વક ચર્ચા કરાયેલા વિચાર અથવા વિચારને વધારાની વિચારણા પ્રાપ્ત થાય છે, તે ચોક્કસ તથ્યો અને તારણો પર આધારિત છે. અનુસરો ક્રિટિકલ થિંકિંગ ક્રિટિકલ અવેરનેસ તરફ દોરી જાય છે, જે તેને સમર્થન આપતા આદારો અને આગળના તારણો કે જેના તરફ તે વલણ ધરાવે છે તેના પ્રકાશમાં માન્યતા અથવા માનવામાં આવતાં સ્વરૂપની સક્રિય, સતત અને કાળજીપૂર્વક વિચારણા છે. જટિલ વિચારસરણીમાં પ્રથમ પગલું એ સમસ્યાને ઓળખવાનું છે. સમસ્યા શું છે તે ધ્યાનમાં લો અને તેને તોડી નાખો જેથી તે શક્ય તેટલું વિશિષ્ટ હોય. પૂછો કે આ સમસ્યા ખરેખર કેટલી મોટી છે. આ સમસ્યા શા માટે અસ્તિત્ત્વમાં છે અને જો તેને ઉકેલવા માટે કોઈ પગલાં લેવામાં ન આવે તો તેના પરિણામો શું હશે તે નક્કી કરો.

12.3 ગાંધીજીનું યોગદાન, બી.આર. આંબેડકર, શાઉલ એલિન્સ્ક :

- **ગાંધીજીનું યોગદાન :** મહાત્મા ગાંધી સમાજની સમસ્યાઓ સામે લડતા સાચા સમાજસેવક હતા. તેઓ હંમેશા કહેતા કે, જો તમારે સમાજકાર્ય કરવું હોય તો તેની શરૂઆત તમે જાતે કરો. તેઓ ભારતની ગરીબી વિશે ખૂબ જ ચિંતિત હતા, અને તેમની રાજકીય હિલચાલ પણ એક પ્રકારનું સમાજકાર્ય હતું.

  - 1906 પ્રથમ સત્યાગ્રહ - અનિષ્ટ સામે નિર્ધારિત પરંતુ અહિંસક પ્રતિકાર
  - સત્યાગ્રહ પર ગાંધી - મેં તેને પ્રેમ-બળ અથવા આત્મા-બળ પણ કહ્યું છે. સત્યાગ્રહની અરજીમાં, મેં શરૂઆતના તબક્કામાં શોધી કાઢ્યું હતું કે સત્યની શોધમાં કોઈના વિરોધી પર હિંસા થતી હોવાનું સ્વીકારતું નથી પરંતુ તેને ધીરજ્ ને કરુણા દ્વારા ભૂલથી છોડાવવું જોઈએ. કારણ કે જે એકને સત્ય લાગે છે તે બીજાને ભૂલ હોઈ શકે છે. અને ધૈર્યનો અર્થ થાય છે આત્મ-વેદના. તેથી સિદ્ધાંતનો અર્થ એ થયો કે સત્યની

પુષ્ટિ કરવી, વિરોધીને દુઃખ પહોંચાડવાથી નહીં, પણ પોતાની જાત પર.

- ગાંધીનું ભારત પાછા ફરવું
- 1915 માં ભારત પાછા ફર્યા
- ભારતને બ્રિટિશ શાસનથી મુક્ત કરવા ચળવળ શરૂ કરી
- અસહકાર ચળવળનું નેતૃત્ત્વ કર્યું.
- અસહકાર ચળવળ
- અનુયાયીઓને કોઈપણ બ્રિટિશ ચીજવસ્તુઓ ન ખરીદવા કહ્યું.
- બ્રિટિશ આર્થિક રીતે પ્રભાવિત હું દક્ષિણ આફ્રિકામાં મેં જે પદ્ધતિ અજમાવી હતી તેનાથી હું ભારતને પરિચિત કરવા માંગતો હતો અને તેની અરજીઓ કેટલી હદ સુધી શક્ય છે તે બારતમાં ચકાસવા માંગતો હતો. તેથી મેં અને મારા સાતીઓએ અમારું ધ્યેય અને અમારી સેવાની પદ્ધતિ બંનેને પહોંચાડવા માટે સત્યાગ્રહ આશ્રમ નામ પસંદ કર્યું.
- દાંડી કૂચ - દાંડી કૂચનું નેતૃત્ત્વ કર્યું જેમાં ગાંધી 24 દિવસમાં 240 માઈલ ચાલ્યા હતા.
- બ્રિટિશ કરમુક્ત, પોતાનું મીઠું બનાવવા માટે કૂંચ કરી હતી.
- લાખો લોકો ગેરકાયદેસર ઉત્પાદન કરવા ગાંધીને અનુસર્યા હતા.

ગાંધીજીના ઉપદેશ અને ઉદાહરણમાંથી પાંચ મુખ્ય વિચારો છે અને સંવાદ અને સામાજિક ક્રિયા માટે તેમની અસરો છે. ઉદાહરણ દ્વારા નેતૃત્ત્વ : ગાંધીએ ઉદાહરણ દ્વારા નૈતૃત્ત્વનો ઉપયોગ કર્યો. તેમણે તેમના અનુયાયીઓ પાસેથી એવી અપેક્ષા રાખી ન હતી કે તેઓ પોતે કરવા તૈયાર ન હતા. આવા ઘણા દાખલા છે જ્યારે તેમણે આગેવાની લીધી. તેમના સંપૂર્ણ સમર્પણ અને પ્રતિબદ્ધતાએ તેમના અનુયાયીઓને પ્રેરણા આપી. ઉદાહરણો જ્યારે તેઓ 1908માં બોઅર નેતા જાન સી. સ્મટ્સ સાથે રાજકીય સમાધાન માટે સંમત થયા, ત્યારે તેમના કેટલાક સમર્થકોએ તેમના પર યોગ્યતાનો આરોપ મૂક્યો. તે મક્કમ રહ્યો કે તે યોગ્ય બાબત છે, અને તેથી નવા ઓળખ દસ્તાવેજ માટે નોંદણી કરાવનાર પ્રથમ વ્યક્તિ બનવાનું નક્કી કર્યું અને તે રીતે સમાધાનનું સન્માન કર્યું. તેમના માર્ગમાં, જો કે, તેમના એક દેશબંધુ દ્વારા તેમના પર ગંભીર હુમલો કરવામાં આવ્યો. જ્યારે તે ફરીથી ભાનમાં આવ્યો, ત્યારે તેણે નોંધણી કરાવનાર પ્રથમ બનવાનું પોતાનું વચન પુરું કરવાનો આગ્રહ કર્યો, અને રજિસ્ટ્રારને તેની પાસે લાવવા કહ્યું. 61 વર્ષની ઉંમરે, ગાંધી 78 વફાદાર સમર્થકો સાથે 1930ના સોલ્ટ માર્ચે નીકળ્યા. તેઓએ 24 દિવસમાં 10 થી 15 માઈલ પ્રતિદિવસના દરે 241 માઈલ કૂચ કરી. તે તેમના માટે ‘‘બાળકોનો ખેલ’’ હતો. પરંતુ તેમની સહનશક્તિનું પરાક્રમ ઉદાહરણ દ્વારા તેમના નેતૃત્ત્વની વિશેષતા ધરાવતા હિંમત અને નિશ્ચય સાથે શું કરી શકાય તેનું ઉદાહરણ હતું.

❖ **નૈતિક પ્રતીક તરીકે સેવા આપવી :** ગાંધી પોતે એક નૈતિકતાના પ્રતીક હતા, તેમનો પહેરવેશ, તેમની ભાષા, જાહેરમાં બોલવાની રીત, ખોરાક, શારીરિક હાવભાવ, બેસવાની રીત, ચાલવાની, વાત કરવાની, હાસ્ય, રમૂજ અને સ્ટાફ અથવા ચાલવાની લાકડી. દરેકે ઊંડી સાંસ્કૃતિક યાદોને ઉત્તેજીત કરી, વોલ્યુમો બોલ્યા, અને અત્યંત જટિલ

સંદેશાઓ પહોંચાડ્યા. તેમણે "સમગ્ર અસ્તિત્ત્વ" સુધી પહોંચવાની અને આ રીતે તેમની નૈતિક ઊર્જાને એકત્ર કરવાની આશા રાખી. તેણે બનાવેલી આ દુનિયામાં, વસાહતી વિશ્વને કોઈ પ્રવેશ નહોતો. ગાંધીજી પહેલા અન્ય કોઈ નેતા પાસે આટલી સ્પષ્ટ અને સંપૂર્ણ રણનીતિ ન હતી. કોઈની પાસે ન તો તેને આત્મવિશ્વાસ હતો કે તેની સંસ્થાકીય અને સંચાર કુશળતા. રેંટિયા વ્હીલનો હેતુ માત્ર આધુનિક તકનીકી સંસ્કૃતિ સામે બળવો કરવાનો નહોતો, પરંતુ તે ગ્રામીણ ભારતની ગરિમાને સમર્થન આપતો હતો. તે મેન્યુઅલ શ્રમ અને સામાજિક કરુણાની ગરિમાને પણ સમર્થન આપે છે. રેંટિયા વ્હીલને ટેકો આપીને તે ગરીબોની જરૂરિયાતોને પ્રોત્સાહન આપતો હતો. નાણાકીય દાન માંગવા કરતાં તે અનંતપણે વધુ નૈતિક હતું.

❖ **અહિંસા :** તર્કસંગત ચર્ચાએ કામ કર્યું જ્યારે વિવિધ પક્ષોએ તેની અયોગ્યતાને ઓળખી અને સ્વ-આલોચનાત્મક બનવા માટે તૈયાર થયા અને તેઓ જે મનોવૈજ્ઞાનિક અને નૈતિક સંદર્ભમાં સંચાલન કરતા હતા તે સમજ્યા. જ્યારે આ કામ ન થયું, ત્યારે બીજા પક્ષ માટે સહાનુભૂતિ અને સમજણની શ્રેણીને વિસ્તૃત કરવા માટે હૃદયને અપીલ કરવી જરૂરી હતી. આશ્રય હિંસક ન હોવો જોઈએ. હિંસાનો ઉપયોગ નકારે છે કે તમામ મનુષ્યોમાં આત્માઓ છે, અને તેઓ સારાની પ્રશંસા કરવા અને તેને અનુસરવામાં સક્ષમ છે, અને કોઈપણ વ્યક્તિ એટલો અધોગતિ પામ્યો નથી કે તેની સાથે-લાગણી અને માનવતાને આપીલ કરીને તેને જીતી ન શકાય. હિંસા અયોગ્યતાની ધારણા હતી અને આ કેસ ન હતો. હિંસાના પરિણામો ઉલટાવી ન શકાય તેવા હતા. નૈતિકતા અન્યથા સૂચવે છે. અને અંત નૈતિક રીતે અથવા અન્યથા સાદનને ન્યાયી ઠેરવતા નથી.

સત્યાગ્રહ (નિષ્ક્રિય પ્રતિકાર) : હિંસા વિના પરિવર્તનને અસર કરવાની મૂંઝવણમાંથી બહાર નીકળવાનો માર્ગ આત્મા બળનો ઉપયોગ કરવાનો છે. આત્માની પ્રચંદ સુષુપ્ત ઊર્જાને એકત્ર કરો, અને આ રીતે મુદ્દા પર આધ્યાત્મિક શક્તિ લાવો. નવી પદ્ધતિએ વિરોધીના હૃદય અને દિમાગને ખોલવું જોઈએ અને આ રીતે તર્કસંગત ચર્ચાને નવીનીકરણ કરવી જોઈએ. વ્યક્તિ ગમે તેટલો અધોગતિ પામેલો હોય, તેની પાસે એક આત્મા છે, અને આ રીતે તેની પાસે અન્ય મનુષ્યો માટે અનુભવવાની અને તેમની સામાન્ય માનવતાને સ્વીકારવાની ક્ષમતા છે. સત્યાગ્રહ એ "આત્માની શસ્ત્રક્રિયા" હતી, "આત્મા-બળ"ને સક્રિય કરવાનો એક માર્ગ અને "પ્રેમ ભોગવવો" એ તે કરવાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ હતો કારણ કે "નૈતિક ખાનદાની" વિરોધીઓને નિઃશસ્ત્ર કરે છે. માન્યતાના લેખ તરીકે સામાન્ય અને અવિભાજ્ય માનવતાની ભાવના જરૂરી હતી. તેમજ એવી લાગણી કે બીજાને અપમાનિત કરવાથી પોતાને અધોગતિ થાય છે. તેથી સમુદાયની નૈતિક મૂડી જરૂરી હતી. ગાંધી કહેશે કે તે હંમેશા હાજર રહે છે, પછી ભલે તે તેનાથી વિપરીત દેખાય, સત્યાગ્રહનો હિંદુ અને ખ્રિસ્તી બંને પરંપરાઓમાં પડઘો છે. મનુષ્યનો આધ્યાત્મિક સ્વભાવ, પીડિત પ્રેમની શક્તિ, અને અન્યોયની નૈતિક શક્તિઓ સુધી પહોંચવા અને સક્રિય કરવા માટે પીડિત પ્રેમનો ઈરાદાપૂર્વક અને કુશળ ઉપયોગ.

❖ **સમાધાન અને વાટાઘાટો :** એક સત્યાગ્રહી (અથવા નિષ્ક્રિય પ્રતિકારનો વ્યવસાયી) મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનું અવલોકન કરે છે. તર્કસંગત રીતે, કાળજીપૂર્વક અને પદ્ધતિસરની પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરો, વિરોધીઓને તેની લાગણીઓના જુસ્સાથી સમજાવો. વાતચીતની ખુલ્લી ચેનલો રાખો, મધ્યસ્થીઓનો ઉપયોગ કરો, નિયમો અને સિદ્ધાંતોનું

પાલન કરો, નમ્ર બનો માટે તૈયાર રહો.

- **સમાધાન :** પીડાતા પ્રેમ માટે તૈયાર રહો. જ્યારે દાન ઊંચો થઈ ગયો (એટલે કે માત્ર પ્રેમ જ પૂરતો ન હતો), ત્યારે સત્યાગ્રહીઓએ વધારાની પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કર્યો : કાયદાની અવગણના, કર ચૂકવણી ન કરવી, અસહકાર અને હડતાલ. ગાંધીની શબ્દભંડોળ બદલાઈ ગઈ જ્યારે વાસ્તવિકતા અસ્પષ્ટ સાબિત થઈ. "અહિંસક યુદ્ધ", "શાંતિપૂર્ણ બળવો" તેમણે ઉપવાસને શુદ્ધિકરણ અને જનસમર્થન આકર્ષિત કરવાની યુક્તિ તરીકે પણ રજૂ કર્યું.

- **બી.આર.નું યોગદાન આંબેડકર :** ભીમરાવ રામજી આંબેડકર, હિંદુ "અસ્પૃશ્ય" જાતિના પ્રથમ ઉચ્ચ શિક્ષિત, રાજકીય રીતે અગ્રણી સભ્ય હતા. બી.આર. આંબેડકર એક અગ્રણી કાર્યકર અને સમાજ સુધારક હતા જેમણે દલિતો અને ભારતના સામાજિક રીતે પછાત વર્ગના ઉત્થાન માટે પોતાનું જીવન આપી દીધું હતું.

બી.આર. આંબેડકરનો જન્મ તેના 14મા બાળક તરીકે એક અસ્પૃશ્ય પરિવારમાં થયો હતો. તેમના જન્મ સમયે તેમના પિતા સૈનિક હતા. અસ્પૃશ્યોને અસંખ્ય વારસાગત પેટાજૂથો અથવા જાતિઓમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યા હતા. આંબેડકર મહાર જાતિના હતા. ગરીબી, કૌટુંબિક જવાબદારીઓ અને અસ્પૃશ્ય સ્થિતિના ગેરફાયદા છતાં, તેમણે અદ્યતન શિક્ષણ મેળવ્યું. 1912માં તેમણે B.A બોમ્બે યુનિવર્સિટીની એલ્ફિન્સ્ટન કોલોજમાંથી ડીગ્રી એક રજવાડાના શાસકે ત્યારબાદ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ અને બ્રિટનમાં તેમના શિક્ષણ માટે નાણાં પૂરાં પાડ્યાં. 1916માં કોલંબિયા યુનિવર્સિટીએ તેમને પી.એચ.ડી. અર્થશાસ્ત્રમાં. તેણે લંડન સ્કૂલ ઑફ ઈકોનોમિક્સમાં અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો. 1921માં તેણે તેમને બીજી ડોક્ટરેટની પદવી આપી. તેમણે ગ્રેસ ઈનમાં કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો અને 1923માં તેમને બ્રિટનના બારમાં બોલાવ્વવામાં આવ્યા. તેણે જર્મન યુનિવર્સિટીમાં થોડો સમય અભ્યાસ પણ કર્યો. ભારતમાં તેમણે કાયદાની પ્રેક્ટિસ કરી, ભણાવ્યું, અખબારોનું સંપાદન કર્યું અને રાજકારણમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમ છતાં તેઓ બોમ્બે વિધાનસભામાં ચૂંટાયા હતા, તેમની વાસ્તવિક રાજકીય કારકિર્દી અગાઉ નિષ્ક્રિય અસ્પૃશ્ય સમુદાયના નેતા તરીકેની હતી. આંબેડકરના અહિંસક વિરોધોએ હજારો દલિતોને કુવાઓ અને જાહેર ટાંકીઓમાંથી પાણી ખેંચવાના અને મંદિરોમાં પ્રાર્થના કરવાના અધિકાર માટે એકત્ર કર્યા. ગાંધીજી પોતાને અસ્પૃશ્યોના મિત્ર તરીકે જોતા હતા, તેમ છતાં તેઓ આંબેડકર સાથે ખરાબ રીતે મળતા હતા. ખાતે તેઓનો ઝઘડો થયો હતો. રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ ભારતના ભવિષ્ય પર યોજાયેલ માં લંડન. જ્યારે બ્રિટને ભારતને વ્યાપક રાજકીય સ્વાયત્તતા આપવાનું નક્કી કર્યું. ત્યારે તેની સરકારે ભારતની અંદરની વિવિધતાની સમસ્યાનો સામનો કર્યો. વસ્તી 1932માં બ્રિટને અસ્પૃશ્યોને અલગ મતદાર મંડળની ઓફર કરી, જેથી આ દલિત લઘુમતી તેના પ્રતિનિધિઓની પસંદગીને નિયંત્રિત કરી શકે. ભારતની રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસે કોઈપણ અલગ મતદાર મંડળનો સખત વિરોધ કર્યો.

ગાંધીજીએ આંબેડકર પર તેમના લોકો માટેના વિશેષ મતદારોને નકારવા માટે દબાણ લાવવા ઉપવાસ શરૂ કર્યા. અનિચ્છાએ, તેણે આમ કર્યું. ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસે પૂના કરાર તરીકે આંબેડકરને છૂટછાટો આપી હતી. અસ્પૃશ્ય ઉમેદવારો માટે અનામત બેઠકોની સંખ્યામાં વધારો કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ સમગ્ર મતદારો, માત્ર અસ્પૃશ્ય જ નહીં, આ બેઠકો માટેના ઉમેદવારોને મત આપશે. 1936માં આંબેડકરે સ્વતંત્ર લેબર

પાર્ટીનું આયોજન કર્યું. ગાંધી અને ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસથી વિપરીત, આંબેડકર અને તેમની પાર્ટીએ દરમિયાન ભારતમાં બ્રિટિશ સરકારને ટેકો આપ્યો હતો. વિશ્વ યુદ્ધ II. 1942 માં તેઓ વાઈસરોયની એક્ઝિક્યુટિવ કાઉન્સિલના સભ્ય બન્યા. તે જ વર્ષે તેમણે એક નવા રાજકીય પક્ષ, અનુસૂચિત જાતિ ફેડરેશનનું આયોજન કર્યું. જયારે ભારત સ્વતંત્ર થયું. ત્યારે આંબેડકર નવી સરકારમાં જોડાયા જેમાં ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનું વર્ચસ્વ હતું. 1947 થી 1951 સુધી તેઓ કેબિનેટના સભ્ય હતા. વધુ મહત્ત્વપૂર્ણ, તેમણે રાષ્ટ્રીય બંધારણનો મુસદ્દો તૈયાર કરતી સમિતિની અધ્યક્ષતા કરી હતી અને તે તેના મુખ્ય લેખક હતા.

❖ **સાઉલ એલિન્સકીનું યોગદાન :** સાઉલ એલિન્સ્કી (1909-1972), ધ સામુદાયિક સંગઠકના સ્થાપક પિતાએ પહેલા કરતા વધુ ઉચ્ચ પ્રોફાઈલ હાંસલ કરી છે અને સંખ્યાબંધ નવા પુસ્તકો તેમના કાર્યને પ્રકાશિત કરે છે, મોટાભાગે પ્રમુખ બરાક ઓબામાએ પ્રેરણાના સ્ત્રોત તરીકે નિયમિતપણે તેમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સાઉલ એલિન્સ્કીનો જન્મ 1909માં શિકાગોના ગરીબ વિસ્તારમાં થયો હતો. અને તે એક કડક રૂઢિચુસ્ત યહૂદી પરિવારમાં ઉછર્યો હતો જે અભ્યાસ, કાર્ય અને ધર્મ પર પુષ્કળ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. એલિન્સ્કી સમાજકાર્યકર બનવાનું નક્કી કર્યું હોય તેવું લાગતું નથી. તેમણે પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રમાં સ્નાતક થયા, પરંતુ મહામંદીનો અર્થ એ થયો કે તે ક્ષેત્રમાં નોકરી મેળવવી લગભગ અશક્ય હતી. એક વિકલ્પ તરીકે અને ખાણ કામદારો તેમજ શિકાગો સ્કૂલ અને તેના શહેરી સમાજશાસ્ત્રીઓ રોબર્ટની ઔદ્યોગિક ક્રિયા સાથે તેમની ભાગીદારીથી પ્રભાવિત. એઝરા પાર્ક અને અર્નેસ્ટ બર્ગેસ, એલિન્સ્કી શિકાગોની ઝૂપડપટ્ટીમાં સમુદાયના આયોજનમાં સામેલ થયા. તેમની પ્રથમ મોટી ભાગીદારી બેક ઓફ ધ યાર્ડ્સ સાથે હતી, જે શહેરના ઉત્તરમાં યુનિયન સ્ટોક યાર્ડ્સમાં માંસ પેકિંગ ઉદ્યોગની બાજુમાં આવેલ ગરીબ પડોશી છે. થોડા સમય પછી, તેમનું કાર્ય શહેરના કેન્દ્રની દક્ષિણે વુડલોન પડોશ તરફ સ્થળાંતર થયું. તેણે જે કર્યું તેમાં તે સારો બન્યો. એટલું સારું કે તેણે સમુદાયના આયોજનની પહેલને સમર્થન આપવા માટે યુ.એસ.એ.ની આસપાસ મુસાફરી કરવાનું શરૂ કર્યું.

1930ના દાયકામાં કાર્યકર્તા સાઉલ એલિન્સ્કીએ આ વિસ્તારમાં સમુદાયના આયોજન કર્યું હતું, કારણ કે તેના લોકોએ મહામંદી દરમિયાન સહન કર્યું હતું. આ કાર્યને કારણે તેમણે 1940માં ઔદ્યોગિક વિસ્તારો ફાઉન્ડેશનની સ્થાપના કરી, જેણે સમુદાયના આયોજકોને, સ્થાનિક વિશ્વાસ અથવા સમુદાય-આધારિત પહેલોનું નેટવર્ક પ્રશિક્ષિત કર્યું. તે સમાન નેટવર્ક્સ માટે એક ઉદાહરણ બની ગયું છે, જેમ કે 1972માં જોન બાઉમેન દ્વારા શરૂ કરાયેલ પોસિફિક ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ફોર સામુદાયિક સંગઠન. IAF ની શરૂઆતના કેટલાક વર્ષો પછી, 1946માં એલિન્સકીએ સમુદાય આયોજકો માટે તેમની પ્રથમ માર્ગદર્શિકા પ્રકાશિત કરી, <u>રેડિકલ માટે Reveile.</u> આ દ્વારા 1971માં પૂરક કરવામાં આવ્યું હતું <u>રેડિકલ માટે નિયમો</u>. બંને ફરીથી છાપવામાં આવ્યા છે અસંખ્ય વખત અને IAF આજે પણ સક્રિય છે. રેડિકલ માટેના નિયમો : વાસ્તવિક રેડિકલ માટે વ્યવહારિક પ્રાઈમર એ તેમના મૃત્યુના થોડા સમય પહેલા કાર્યકર્તા અને લેખક સાઉલ ડી. એલિન્સકી દ્વારા 1971માં પ્રકાશિત થયેલું છેલ્લુ પુસ્તક છે. રેડિકલ્સ માટેના નિયમો માટેનો તેમનો ધ્યેય ભાવિ સમુદાયના આયોજકો માટે ઓછી આવક ધરાવતા સમુદાયોને એક કરવા માટે અથવા ''હેવ-નોટ્સ''નો ઉપયોગ કરવા માટે માર્ગદર્શિકા બનાવવાનો હતો.

એલિન્સકીને સામુદાયિક આયોજનના સ્થાપક પિતા તરીકે યોગ્ય રીતે વર્ણવી

શકાય છે, બંને તેમની પોતાની ક્રિયાઓ અને પ્રકાશનો દ્વારા તેમજ તે અન્ય લોકો માટે પ્રેરણા દ્વારા. સમુદાયનું ાયોજન જીવનની પરિસ્થિતિઓને સુધારવાનો માર્ગ હતો, તેથી તેમની અભિવ્યક્તિ : - ચેરિટી સાથે નરકમાં. તમે જે મેળવવા માટે પૂરતા મજબૂત છો તે જ તમને મળે છે - જેથી તમે વધુ સારી રીતે ગોઠવી શકો. એલિન્સ્કીએ હંમેશા બારપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે સામુદાયિક સંગઠન ગ્રાસ રૂટ પ્રવૃત્તિ વિશે છે, સામાજિક પરિવર્તન હાંસલ કરવા માટે ગરીબ અને શક્તિહીનને સાધનો પ્રદાન કરવા વિશે છે. તે લોકોને કોઈ ચોક્કસ ધ્યેય સુધી પહોંચાડવા વિશે નથી, પરંતુ તેમને પ્રોત્સાહિત કરવા અને પોતાને પરિવર્તન લાવવા માટેની તકનીકો વિકસાવવામાં મદદ કરવા વિશે હતું. સમુદાયનું આયોજન એ ગરીબો અને પીડિતોને બોલવાની શક્તિ આપવાનું છે, તેમનો અવાજ બનવા માટે નહીં.

12.4 સારાંશ :

નિષ્કર્ષમાં, અમારા મોટાભાગના નેતાઓએ નીતિને પ્રભાવિત કરીને અને અન્યોયની હિમાયત કરીને સામાજિક ન્યાય માટે લડ્યા છે. પ્રેક્ટિસના તમામ સ્થરે સમાજકાર્યકરો એક વસ્તુ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. વિશ્વને દરેક માટે વધુ સારું સ્થાન બનાવવું. સમાજકાર્યમાં અસરકારક નેતા બનવું મહત્ત્વપૂર્ણ છે, કારણ કે નેતૃત્ત્વ એ છે કે આપણે કોણ છીએ. આગેવાની કરવાની અને અન્યને મદદ કરવાની ક્ષમતા એ જ વ્યવસાય વિશે છે. સમાજકાર્યના વ્યવસાયમાં વ્યક્તિગત જરૂરિયાતો પૂરી કરવા અને સામાજિક પરિવર્તનમાં જોડાવાની બંને ક્ષમતા હોય છે.

12.5 તમારી પ્રગતિ તપાસો :

1. ફ્રેયરના મતે નિર્ણાયક ચેતના શું છે ?
2. ગાંધીજીની આગેવાની હેઠળની મહત્ત્વપૂર્ણ સામાજિક ચળવળોની યાદી બનાવો ?
3. એક સમુદાયના આયોજક તરીકે શાઉલ એલિન્સકીના પ્રવાસને લખો ?

❖ **ચાવીરૂપ શબ્દો :**

- સુધારક : કોઈ એવી વ્યક્તિ જે વ્યવસ્થા, કાયદો, સંસ્થા વગેરેને વધુ આધુનિક અથવા અસરકારક બનાવવા માટે તેમાં ફેરફારોની યોજના બનાવે છે અથવા તેનું સમર્થન કરે છે.
- સમાજ સુધારક : એક વિવાદી જે સુધારાની હિમાયત કરે છે.
- ફાળો : કંઈક કે તમે ફાળો અથવા કરવા માટે મદદ ઉત્પાદન અથવા હાંસલ અન્ય સાથે મળીને કંઈક લોકો અથવા માટે મદદ બનાવવું કંઈક સફળ.

12.6 તમારી પ્રગતિ તપાસોના જવાબો :

1. ફ્રીરે વિવેચનાત્મક ચેતનાને સામાજિક-રાજકીય તરીકે સમજાવે છે શૈક્ષણિક સાધન કે જે શીખનારાઓને તેમની પ્રકૃતિ અંગે પ્રશ્ન પૂછવામાં રોકે છે તેમની ઐતિહાસિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિ, જેને ફ્રીરે સંબોધી હતી "વિશ્વ વાંચવુ". જટિલ ચેતનાનું લક્ષ્ય, ફ્રીર અનુસાર, સર્જનમાં વિષય તરીકે કામ કરવું જોઈએ લોકશાહી સમાજની. શિક્ષણમાં, પ્રીરે સૂચિત કરે છે.

   બંને શીખે છે, બંને પ્રશ્ન કરે છે, બંને પ્રતિબિંબિત કરે છે અને બંને ભાગ લે છે અર્થ-નિર્માણ.

2. મહત્ત્વપૂર્ણ સામાજિક ચળવળો છે -

- 1906 પ્રથમ સત્યાગ્રહ - અનિષ્ટ સામે નિર્ધારિત પરંતુ અહિંસક પ્રતિકાર સત્યાગ્રહ પર ગાંધી - મેં તેને પ્રેમ-બળ અથવા આત્મા-બળ પણ કહ્યું છે. સત્યાગ્રહની અરજીમાં, મેં શરૂઆતના તબક્કમાં શોધી કાઢ્યું હતું કે સત્યની શોધમાં કોઈના વિરોધી પર હિંસા થતી હોવાનું સ્વીકારતું નથી પરંતુ તેને ધીરજ અને કરુણા દ્વારા ભૂલથી છોડાવવું જોઈએ. કારણ કે જે એકને સત્ય લાગે છે અને તે બીજાને ભૂલ હોઈ શકે છે. અને ધૈર્યનો અર્થ થાય છે આત્મ-વેદના. તેથી સિદ્ધાંતનો અર્થ એ થયો કે સત્યની પુષ્ટિ કરવી, વિરોધીને દુઃખ પહોંચાડવાથી નહીં, પણ પોતાની જાત પર.
- ગાંધીનું ભારત પાછા ફરવું
- 1915 માં ભારત પાછા ફર્યા
- ભારતને બ્રિટિશ શાસનથી મુક્ત કરવા ચળવળ શરૂ કરી.
- અસહકાર ચળવળનું નેતૃત્ત્વ કર્યું.
- અસહકાર ચળવળ
- અનુયાયીઓને કોઈપણ બ્રિટિશ ચીજવસ્તુઓ ન ખરીદવા કહ્યું.
- બ્રિટિશ આર્થિક રીતે પ્રભાવિત હું દક્ષિણ આફ્રિકામાં મેં જે પદ્ધતિ અજમાવી હતી તેનાથી હું ભારતને પરિચિત કરવા માંગતો હતો અને તેની અરજીઓ કેટલી હદ સુધી શક્ય છે તે ભારતમાં ચકાસવા માંગતો હતો. તેતી મેં અને મારા સાથીઓએ અમારું ધ્યેય અને અમારી સેવાની પદ્ધતિ બંનેને પહોંચાડવા માટે સત્યાગ્રહ આશ્રમ નામ પસંદ કર્યું.
- દાંડી કૂચ - દાંડી કૂચનું નેતૃત્ત્વ કર્યું જેમાં ગાંધી 24 દિવસમાં 240 માઈલ ચાલ્યા હતા.
- બ્રિટિશ કરમુક્ત, પોતાનું મીઠું બનાવવા માટે કૂચ કરી હતી.
- લાખો લોકો ગેરકાયદેસર ઉત્પાદન કરવા ગાંધીને અનુસર્યા હતા.

સાઉલ એલિન્સ્કીનો જન્મ 1909માં શિકાગોના ગરીબ વિસ્તારમાં થયો હતો અને તે એક કડક રૂઢિચુસ્ત યહૂદી પરિવારમાં ઉછર્યો હતો જે અભ્યાસ, કાર્ય અને ધર્મ પર પુષ્કળ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. એલિન્સ્કી સમાજકાર્યકર બનવાનું નક્કી કર્યું હોય તેવું લાગતું નથી. તેમણે પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રમાં સ્નાતક થયા, પરંતુ મહામંદીનો અર્થ એ થયો કે તે ક્ષેત્રમાં નોકરી મેળવવી લગભગ અશક્ય હતી.

ખાણ કામદારો તેમજ શિકાગો સ્કૂલ અને તેના શહેરી સમાજશાસ્ત્રીઓ રોબર્ટ એઝરા પાર્ક અને એર્નેસ્ટ બર્ગેસની ઔદ્યોગિક ક્રિયા સાથેની તેમની ભાગીદારીથી વૈકલ્પિક અને પ્રભાવિત થઈને, એલિન્સ્કી શિકાગોની ઝૂંપડપટ્ટીમાં સમુદાયના આયોજનમાં સામેલ થયા. તેમની પ્રથમ મોટી ભાગીદારી બેક ઓફ ધ યાર્ડ્સ સાથે હતી, જે શહેરના ઉત્તરમાં યુનિયન સ્ટોક યાર્ડ્સમાં માંસ પેકિંગ ઉદ્યોગની બાજુમાં આવેલ ગરીબ પડોશી છે.

12.7 સંદર્ભ સૂચિ :

1. https//www.slideshare.net TonyGrabowskigandh iacting-up-for-socia-change
2. https //www.mkgandhi.org/articles/gspiritual&socaction. htm
3. htps /histor yofsocia lwork.org/eng/detais,php?cps=15
4. http://crisissome.blogspot.com/2016/07/bhim-rao-ambe dkar.html
5. https ://phdessay.com/conscientization/

12.8 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો :

1. કોન્સેન્ટાઈઝેશન અને ક્રિટિકલ અવેરનેસનો ખ્યાલ વિસ્તૃત કરો ?
2. ગાંધીજીના યોગદાન પર નોંધ લખો.
3. શા માટે બી.આર. આંબેડકરને સમાજ સુધારક તરીકે ઓલખવામાં આવે છે. ?
4. શાઉલ એલિન્સ્કીના યોગદાનને પ્રકાશિત કરો.

****

એકમ-13
ભારતમાં નોંધપાત્ર સામાજિક ચળવળો - I

રૂપરેખા :-

13.0 ઉદ્દેશ્યો

13.1 પ્રસ્તાવના

13.2 ખેડૂત

13.3 મજૂર ચળવળો

13.4 મહિલા ચળવળો

13.5 સારાંશ

13.6 તમારી પ્રગતિ તપાસો

13.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસવા માટેના જવાબો

13.8 સંદર્ભ સૂચિ

13.9 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો

13.0 ઉદ્દેશ્યો :

વિદ્યાર્થી મિત્રો આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે,

- ખેડૂત આંદોલનનો ઈતિહાસ જાણશો.
- મહિલા આંદોલનને સમજશો.

13.1 પ્રસ્તાવના :

ખેડૂત ચળવળો એ બ્રિટિશ વસાહતી સમયગાળાની 18મી અને 19મી સદીમાં બ્રિટિશ અત્યાચારો સામેની સામાજિક ચળવળોનો એક ભાગ છે. આ ચળવળોનો એકમાત્ર હેતુ શાસન અને સામાજિક સબંધોના અગાઉના સ્વરૂપોને પુનઃસ્થાપિત કરવાનો હતો. છેલ્લા ઘણા સમયથી સમાજમાં મહિલાઓનો દરજ્જો પુરૂષો કરતા નીચો રહ્યો છે. આ અસમાનતા કેવી રીતે અસ્તિત્ત્વમાં આવી તેનું કારણ સ્પષ્ટ નથી, પરંતુ તે ચોક્કસ્પણે સ્ત્રીઓને હાનીકારક છે. સ્ત્રીઓ ઘણી બાબતો માટે પુરૂષો પર નિર્ભર રહે છે. ભારતમાં સ્ત્રીઓએ સતી, પરદા પ્રથા, સ્ત્રી ભ્રૂણહત્યા અને ભ્રૂણહત્યા અને બાળ લગ્ન સહિતની દુષ્ટ પ્રથાઓનો ભોગ બનવું પડે છે, પરંતુ આટલા સુધી મર્યાદિત નથી. ઘરની બહાર કામ કરતી સ્ત્રી કે કુટુંબની અગત્યની બાબતોમાં તેણીનો અભિપ્રાય હોવાનો વિચાર પણ મનમાં આવતો ન હતો. આ સતત જુલમનો અંત લાવવા અને મહિલાઓને મુક્તિ અપાવવા માટે ભારતમાં મહિલા ચળવળ શરૂ થઈ. ચાલો આ ખ્યાલોને વિગતવાર જાણીએ.

13.2 ખેડૂત :

ભારતીય અર્થતંત્ર મુખ્યત્ત્વે કૃષિ અર્થતંત્ર છે. મોટાભાગની વસ્તીનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી છે. સ્વતંત્રતા પહેલા, ભારત એક ગરીબ દેશ હતો, અને તેની કૃષિ પ્રકૃતિ આદિમ હતી.

વધુમાં, જમીનો પર સામંતવાદીઓનું સંપૂર્ણ વર્ચસ્વ હતું અને અસમાન વિતરણ હતું. આઝાદી પછી, સરકારની કૃષિ નીતિએ દ્વિ-પાંખીય વ્યૂહરચના વિકસાવી. એક તરફ, કૃષિને આધુનિક બનાવવાની અને ઉત્પાદન વધારવાની જરૂર હતી, અને બીજી તરફ, એક સમાન માલિકી વ્યવસ્થા લાવવાની જરૂર હતી. 1960ના દાયકાની શરૂઆતમાં, નવી કૃષિ નીતિઓ મુખ્યત્ત્વે ઉત્પાદન વધારવા માટે હરિયાળી ક્રાંતિના બેનર હેઠળ લોકપ્રિય રીતે રજૂ કરવામાં આવી હતી. આ નીતિઓ જમીનમાલિકોને નાણાકીય સહાય પૂરી પાડવા અને બદલામાં તમામ સિંચાઈ સુવિધાઓની પહોંચની ખાતરી આપીને તેમના ઉત્પાદનમાં વધારો કરવા માટે બનાવવામાં આવી હતી. જો કે, તે માત્ર સમૃદ્ધ અને મધ્યમ વર્ગના ખેડૂતો જ હતા, જેઓ લોન સુરક્ષિત કરી શકતા હતા, ખાતરોમાં રોકાણ કરી શકતા હતા અને ઉચ્ચ ઉપજ મેળવી શકતા હતા. વિવિધ બીજ. કૃષિ નીતિઓ કૃષિ પેદાશોના પુનઃવિતરણને સ્પર્શતી ન હોવાથી, નાના અને સીમાંત ખેડૂતોની સ્થિતિ અત્યંત કથળી હતી. આગળ, શ્રીમંત ખેડૂતો દ્વારા સતત જુલમ અને શોષણ પ્રચંડ બન્યું. કૃષિ સમસ્યાના નિરાકરણમાં સરકારી પગલાંની નિષ્ફળતા આજે વ્યાપકપણે માન્ય અને સ્વીકારવામાં આવી છે. ભારમતાં મૂડીવાદી પગથિયાંને પ્રોત્સાહન આપવા માટેના જમીન સુધારા અને સામુદાયિક કાર્યક્રમો માત્ર કૃષિ સંકટને વધુ તીવ્ર બનાવવામાં સફળ થયા છે. કોંગ્રેસ સરકાર ખાધના મોટા ભાગના ખેડૂતો અને કૃષિ શ્રમજીવીઓને રાહત આપવામાં નિષ્ફળ ગઈ છે, પરંતુ તેની કૃષિ નીતિએ તેમની મુશ્કેલીઓમાં વધારો કર્યો છે. આ હકીકત વિવિધ સરકારી મૂલ્યાંકન અહેવાલો અને ગ્રામીણ સમાજ પર કલ્યાણકારી પગલાંની અસર અંગેની બિન-સત્તાવાર પૂછપરછ દ્વારા પૂરતા પ્રમાણમાં દર્શાવવામાં આવી છે. પરિણામે, ભારતીય કૃષિપ્રધાન સમાજ આઝાદી પછી પણ અસંતોષથી સરી રહ્યો છે. જેના કારણે દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં ખેડૂતોના સંઘર્ષોની હારમાળા થઈ છે. આ એકમમાં, ચાલો આપણે ભારતની સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ ચળવળોના ઈતિહાસને રીવાઈન્ડ કરીએ જેણે વિશ્વને બદલી નાખ્યું.

❖ **ખેડૂત આંદોલનના કારણો :**

- ખેડૂતોને તેમની જમીનોમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા હતા.
- ખેડૂતોને તેમની જમીન માટે જે ભાડું ચૂકવવું પડતું હતું તેમાં વધારો કરવામાં આવ્યો હતો.
- શાહુકારો દ્વારા અત્યાચાર
- ખેડૂતની પરંપરાગત હસ્તકલા બરબાદ થઈ ગઈ.
- જમીનની માલિકી જમીનદારી શાસન દરમિયાન ખેડૂતો પાસેથી છીનવી લેવામાં આવી હતી.
- જંગી દેવું
- પ્રારંભિક ખેડૂતોના વિદ્રોહની સંસ્થાનવાદી આર્થિક નીતિની સૂચિ

❖ **ખેડૂત વિદ્રોહની યાદી નીચેના કોષ્ટકમાં આપવામાં આવી છે.**

➢ ઈન્ડિગો રિવોલ્ટ : (1859-60)	• ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના રોકાણ માટે ઈન્ડિગોને મુખ્ય રોકડ પાક તરીકે ઓળખવામાં આવી હતી. • તેને 'નીલ બિદ્રોહો' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. • ગ્રામીણ વસ્તીની તમામ શ્રેણીઓ, મિશનરીઓ, બંગાળના બુદ્ધિજીવીઓ અને મુસ્લિમો.

	• આ નીલ વિદ્રોહએ એક રાજકીય ચળવળને જન્મ આપ્યો અને ભારતીય જનતામાં બ્રિટિશ શાસકો સામે રાષ્ટ્રીય ભાવનાને જાગૃત કરી.
➢ રંગપુર ઢીંગ : (1783)	• બંગાળામાં રંગપુર બળવો થયો. • તેને ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના શાસન સામે પ્રથમ કઠોર ખેડૂત બળવો કહેવામાં આવે છે. • તે દેખીતી રીતે સંસ્થાનવાદી શોષણની વ્યવસ્થાને લગતી ઈજારાદારી યોજના જેવી દુષ્ટતાઓને ઉજાગર કરે છે. • તેણે જમીન બનાવવાનો માર્ગ મોકળો કર્યો પતાવટ જે પ્રકૃતિમાં કાયમી હશે. • બળવો રાંચી, હજારીબાગ, પલામાઉ અને માનભૂમ સહિતના નોંધપાત્ર વિસ્તારમાં ફેલાયો હતો. • બે વર્ષના મજબૂત મુકાબલો પછી, તઓ અંગ્રેજોના આધુનિક શસ્ત્રો સામે હારી ગયા.
➢ કોલ બળવો : (1832)	• કોલ્સ અને અન્ય જાતિઓએ તેમના વડાઓ હેટળ સ્વતંત્રતાનો આનંદ માણ્યો હતો પરંતુ બ્રિટિશ પ્રવેશથી તેમની સ્વતંત્રતા જોખમમાં આવી હતી. • આદિવાસીઓની જમીનો હસ્તાંતરણ અને શાહુકારો, વેપારીઓ અને બ્રિટિશ કાયદાઓના અતિક્રમણથી ઘણું દબાણ ઊભું થયું. • કોલ આદિવાસીઓએ 1831-32માં બળવો કરવાની યોજના બનાવી હતી જે મુખ્યત્ત્વે સરકારી અધિકારીઓ અને ખાનગી નાણાં ધીરનાર સામે સંકળાયેલી હતી.
➢ સંથાલ બળવો : (1855)	• તે સંથાલ લોકો દ્વારા બ્રિટિશ સંસ્થાનવાદી સત્તા અને જમીદારી પ્રણાલી બંને સામે વર્તમાન ઝારખંડમાં એક મૂળ બળવો હતો. • તેનું આયોજન ચાર મુર્મુ ભાઈઓ - સિદ્ધું, કાહનું, ચાંદ અને ભૌરવ દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું. • બળવો સંપૂર્ણપણે દબાવવામાં આવ્યો હતો અને મોટાભાગે અન્ય બળવો દ્વારા પડછાયો હતો.
➢ ડેક્કન બળવો : (1855)	• કાયમી સમાધાનની સાથે, અંગ્રેજોએ તેમની હાજરી બંગાળથી આગળ વધારી. • ર્યોતવારી સેટલમેન્ટ એ મહેસૂલ વ્યવસ્થા હતી જે બોમ્બે ડેક્કન પ્રદેશમાં દાખલ કરવામાં આવી હતી. • વિદ્રોહની શરૂઆત પૂનામાં થઈ અને ત્યારથી તે અહેમદનગરમાં ફેલાઈ ગઈ. • આ બળવોમાં શાહુકારનો સામાજિક બહિષ્કાર પણ સામેલ હતો.
➢ ફરાઝી બળવો :	• શરિયત-અલ્લાહ અને તેમના પુત્ર દાદુ મિયાં દ્વારા નેતૃત્ત્વ

	બંગાળમાંથી અંગ્રેજી ઘૂસણખોરોને હાંકી કાઢવા.
➢ તેભાગા ચળવળ : (1946-47)	• તે ભાગા ચળવળ 1940ના મધ્યમાં અવિભાજિત બંગાળમાં પ્રગટ થઈ હતી. • આ ચળવળ જોતદારો દ્વારા - મધ્યસ્થી જમીમાલિકોનો એક વર્ગ - પરંપરાગત રીતે તેમને અડધા ભાગને બદલે તેમના ઉત્પાદનના શેર ખેડૂતો દ્વારા તે ભાગા (બે તૃતીયાંશ શેર)ની માંગની આસપાસ કેન્દ્રિત છે. • વસાહતી શાસકોએ ગ્રામીણ વસ્તીરોમાં આતંકનું શાસન શરૂ કરીને આ ચળવળને તોડી પાડવા માટે તમામ સંભવિત દમનકારી પગલાંનો ઉપયોગ કર્યો.
➢ તેલંગાણા ચળવળ : (1946-52)	• આંધ્ર પ્રદેશનું તેલંગાણા ચળવળ (1946-52) શાસકો અને સ્થાનિક જમીન માલિકોના સામંતશાહી જુલમ સામે લડવામાં આવી હતી. • હૈદરાબાદનું કૃષિલક્ષી સામાજિક માળખું 1920 અને ત્યાર પછી ખૂબ જ દમનકારી હોવાનું બહાર આવ્યું. • ગ્રામીણ તેલંગાણાના રાજકીય અર્થતંત્રમાં, સ્થાનિક રીતે ડોરા તરીકે ઓળખાતા જાગીરદાર અને દેશમુખોએ પ્રબળ ભૂમિકા ભજવી હતી.
સ્ત્રોત : ભારતમાં ખેડૂત આંદોલનો। UPSC નોંધો (byjus.com)	

❖ ખેડૂત ચળવળોની અસર :

➢ ભારતમાં ખેડૂતોની ચળવળની અસર નીચે ટૂંકમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે :

➢ જો કે આ વિદ્રોહનો ભારતમાંથી બ્રિટિશ શાસનને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાનો ન હતો, પરંતુ તેણે ભારતીયોમાં જાગૃતિ ફેલાવી.

➢ ખેડૂતોએ તેમના કાનૂની અધિકારો પ્રત્યે મજબૂત જાગૃતિ વિકસાવી અને અદાતલોમાં અને બહાર તેમને ભારપૂર્વક જણાવ્યું.

➢ ખેડૂતો તેમની પોતાની માંગણીઓ માટે સીધી લડાઈ લડતા કૃષિ ચળવળોમાં મુખ્ય બળ તરીકે ઉભરી આવ્યા હતા.

➢ અસહકાર ચળવળ દરમિયાન ખેડૂતોની માંગણીઓ માટે સંગઠિત અને આંદોલન કરવા માટે વિવિધ કિસાન સભાઓની રચના કરવામાં આવી હતી.

➢ આ ચળવળોએ જમીનદાર વર્ગની શક્તિને નષ્ટ કરી, આમ કૃષિ માળખાના પરિવર્તનમાં ઉમેરો કર્યો.

➢ ખેડૂતોએ શોષણ અને જુલમ સામે સંગઠિત થવાની અને લડવાની જરૂર અનુભવી.

➢ આ બળવાખોર ચળવળોએ દેશભરતમાં અન્ય વિવિધ બળવો માટે મેદાન તૈયાર કર્યું.

❖ પ્રારંભિક ખેડૂતોના વિપ્લવની વિગતવાર યાદી :

આ તબક્કાની નીચેની નોંધપાત્ર કૃષિ ચળવળ હતી :

સંથાલની ક્રાંતિ (1855) આ ક્રાંતિ માત્ર બ્રિટિશ રાજ સામે જ નહીં પરંતુ જમીનની માલિકી ગેરવાજબી અને બિનહિસાબી સત્તા ધરાવતા જમીનદારો સામે પણ હતી જેને ખેડૂતોએ સહસ્ત્રાબ્દીઓથી પોતાની ગણી અને ખેતી કરી હતી. ઠરાવમાં ધિરાણકર્તાઓ સામે પણ નિર્દેશિત કરવામાં આવ્યો હતો જેમની ખેડૂતોને તેમના દેવાની સુધારણામાં નિષ્ફળતા માટે અને અધિકારીઓની નિરંકુશતા સામે જેલમાં જવાની સત્તા આપવામાં આવી હતી. સંથાલોએ ક્યારેય વિચાર્યું ન હતું કે કર અને દેવાની ચૂકવણી કરવામાં તેમની નિષ્ફળતાને કારણે તેઓને તેમના પૂર્વજોના વતન રાજ્યોમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવશે. તે થયું હતું. સ્વાભિમાની, ગૌરવપૂર્ણ, અસંગઠિત, ભારતીય ખેડૂતો બ્રિટિશ સરકાર દ્વારા જમીનદારને તેમની મિલકતો, જેમાં તેમના ઢોરઢાંખર, ધાન્ય પાકો સહિતની મિલકતો અલગ રાખવા માટે આપવામાં આવેલા નિરર્થક અધિકાર સાથે ક્યારેય સમાધાન કરી શક્યા ન હતા, પરંતુ તે પણ દિવસનો ક્રમ બની ગયો. તેથી તેઓ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ દ્વારા તેમના સાથીદારો એટલે કે ભારતીય જમીનદારો અને નાણાં ધીરનારના અનુકૂળ માધ્યમો દ્વારા તેમના પર લાદવામાં આવેલા અન્યાયી હુકમ સામે બળવો કર્યો. ખેડૂત, ટૂંકા પગલાંનો પ્રતિકાર કરવા પોતાની જાતને (ખાસ કરીને પટના જિલ્લામાં) ઉતર્યા, ગેરકાયદેસર કેસો અને ઉન્નત દરો ચૂકવવા માટે કરારની ફરજિયાત ડિલિવરીનું સંયોજન પણ હતું.

પૂર્વ બંગાળમાં રૈયત, જેઓ ન્યાયી માનતા સિવાય કંઈપણ ચૂકવવાનો ઈનકાર કરે છે, સંથાલોને તેમના નેતાઓ બે ભાઈઓમાં મળ્યા જેમણે અધિકારીઓના ઝુલુમ અને વેપારીઓની છેતરપિંડીનો અંત લાવવા માટે દેવતાઓ પાસેથી કેટલાક ગુપ્ત આશીર્વાદ મેળવ્યા હોવાનો દાવો કર્યો હતો. 35,000 જેટલા સંથાલોએ તેમના અંગરક્ષક બનાવ્યા. તેઓએ પોતાની જાતને તેમના પરંપરાગત શસ્ત્રો, તીર, કુહાડી અને તલવારોથી સજ્જ કર્યા.

તેઓએ કલકતા તરફ કૂચ કરવાનું શરૂ કર્યું અને ગવર્નર સમક્ષ તેમની અરજદારોને તેમના જુલમમાંથી મુક્ત કરવા માટે તેમની અરજી દાખલ કરી. 7મી જુલાઈ 1855ના રોજ એક સરકારી નિરીક્ષકે તેમની કૂચમાં અવરોધ ઉભો કર્યો અને તેમને હિંસા માટે ઉશ્કેર્યા. આ રીતે તેમના બળવો શરૂ થયો અને અંગ્રેજોના હાથે તેમના પરિણામે નરસંહાર. બ્રિટિશ અધિકારીઓ કે જેમને પસ્તાવો થયો હતો તેઓએ પછીથી સ્વીકાર્યું કે તે ફાંસીની સજા હતી, જ્યારે પણ અમે જંગલની આસપાસ ગામનો ધુમાડો ઊછળતો જોયો ત્યારે અમને બહાર જવાનો આદેશ હતો. મેજિસ્ટ્રેટ અમારી સાથે જતા હતા, મેં મારા વળતર સાથે ગામને ઘેરી લીધું અને મેજિસ્ટ્રેટે બળવાખોરોને શરણાગતિ સ્વીકારવાનું કહ્યું. આવા અન્યાયી અને અનુચિત આદેશ માટે, બહાદુર સાંથલો માત્ર એક જ જવાબ જાણતા હતા કે તે અવજ્ઞા હતો. ત્યાં તેમના પર નિર્દયતાથી અજમાયશ કરવામાં આવી હતી અને સામૂહિક રીતે હત્યા કરવામાં આવી હતી. સંથાલોએ એવી અસાધારણ હિંમત અને લશ્કરી શિસ્તનું પ્રદર્શન કર્યું કે તેઓએ અવિચારી શૌર્ય અને ત્યાગ સાથે બ્રિટિશ ગોળીઓની એક પછી એક ઝપાઝપીનો સામનો કર્યો.

બોમ્બે ખેડૂતોના વિદ્રોહ (1871-75) આ બળવો ન તો સારી રીતે આયોજિત હતા કે ન તો તેનો વ્યાપક ફેલાવો હતો. તેઓ કૈરા, અહમદનગર, પૂના જેવા ઘણા જિલ્લાઓમાં આડેધડ રીતે થયા હતા, બધા એકબીજા સાથે અસંબધિત હતા. ખેડૂતોએ

સરકાર પર નહીં પરંતુ શાહુકારો પર તેમના પ્રહારોનું લક્ષ્ય રાખ્યું હતું અને જ્યારે આખા ગામો બળવો કરી રહ્યા હતા ત્યારે પણ મારવાડી શાહુકારો સિવાય અન્ય કોઈને નુકસાન ન થાય તેની ખૂબ કાળજી લેવામાં આવી હતી. હુલ્લડખોરોનો સામાન્ય હેતુ તેમના લેણદારોના કબજામાં રહેલા બોન્ડ્સ, ઘટાડા વગેરે મેળવવા અને તેનો નાશ કરવાનો હતો, જ્યારે આ ભેગા થયેલા ટોળાને શાંતિપૂર્ણ રીતે સોંપવામાં આવ્યા હતા, ત્યારે સામાન્ય રીતે આગળ કંઈ કરવામાં આવતું ન હતું. જ્યારે શાહુકારે ઈનકાર કર્યો ત્યારે તેને શરણાગતિમાં લાવવા અથવા કાગળોને વસવાટ મેળવવા માટે હિંસાનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. ફરીથી બ્રિટિશ રાજની તાકાત તેમના પર આવી અને તેમના ઉદયને દબાવી દીધું. તેમ છતાં તેણે ઓછામાં ઓછું આંશિક રીતે, તેમની ફરિયાદો પ્રાપ્ત કરવી અને તેનું નિરાકરણ કરવું પડ્યું. આથી ડેક્કન એગ્રીકલ્ચરિસ્ટસ રિલીફ એક્ટ, પસાર કરવામાં આવ્યો હતો જેમાં મહારાષ્ટ્રના ખેડૂતો માટે સિવિલ પ્રોસિજર કોડની કામગીરીમાંથી આપવાદ બનાવવામાં આવ્યો હતો જેમાં તેમને દેવાની ચૂંકવણી કરવામાં નિષ્ફળતા માટે કેદ થઈ શકે નહીં.

❖ **ડેક્કન હુલ્લડો :** પશ્ચિમ ભારતના ડેક્કન પ્રદેશના રાયટોને ર્યોતવારી પ્રણાલી હેઠળ ભારે કરવેરાનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. અહીં ફરીથી ખેડૂતો પોતાને શોષક અને મુખ્ય લાભાર્થી તરીકે શાહુકાર સાથેના દુષ્ટ નેટવર્કમાં ફસાયેલા જોવા મળ્યા. આ શાહુકારો મોટાભાગે હતા.

❖ **બહારના લોકો :** મારવાડીઓ અને ગુજરાતીઓ. 1864માં અમેરિકન ગૃહયુદ્ધના અંત પછી કપાસના ભાવમાં થટેલા કડાકા, 1867માં જમીનની આવકમાં 50%વધારો કરવાના સરકારના નિર્ણય અને ખરાબ પાકના ઉત્તરાધિકારને કારણે પરિસ્થિતિ વધુ વણસી ગઈ હતી. 1874માં, શાહુકારો અને ખેડૂતો વચ્ચે વધતા તણાવને પરિણામે બહારના લોકો સામે રમખાણો દ્વારા આયોજિત સામાજિક બહિષ્કાર ચળવળમાં પરિણમ્યુ. શાહુકાર રાયોટ્સે તેમની દુકાનોમાંથી ખરીદી કરવાનો ઈનકાર કર્યો હતો. કોઈપણ ખેડૂત તેમના ખેતરોમાં ખેતી કરશે નહીં. વાળંદ, ધોબી, જૂતા બનાવનારા તેમની સેવા કરશે નહીં. આ સામાજિક બહિષ્કાર પૂના, અહમદનગર, શોલાપુર અને સાતારા ગામોમાં ઝડપથી ફેલાઈ ગયો. ટૂંક સમયમાં જ સામાજીક બહિષ્કાર કૃષિ હુલ્લડોમાં પરિવર્તિત થઈ ગયો, જેમાં શાહુકારોના ઘરો અને દુકાનો પર વ્યવસ્થિત હુમલા થયા. ડેટ બોન્ડ અને ડીડ્સ જપ્ત કરવામાં આવ્યા હતા અને જાહેરમાં સળગાવી દેવામાં આવ્યા હતા. સરકાર આંદોલનને દબાવવામાં સફળ રહી. સમાધાનકારી પગલા તરીકે, ડેક્કન એગ્રીકલ્ચરિસ્ટ રિલીફ એક્ટ 1879માં પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. આ વખતે પણ, મહારાષ્ટ્રના આધુનિક રાષ્ટ્રવાદી બૌદ્ધિકોએ ખેડૂતોના ઉદ્દેશ્યને ટેકો આપ્યો હતો.

1857 પછી ખેડૂતોની ચળવળોની બદલાયેલ પ્રકૃતિ :

i. ખેડૂતો કૃષિ ચળવળોમાં મુખ્ય બળ તરીકે ઉભરી આવ્યા, તેમની પોતાની માંગણીઓ માટે સીધી લડાઈ.

ii. માંગણીઓ લગભગ સંપૂર્ણ રીતે આર્થિક મુદ્દાઓ પર કેનદ્રિત હતી.

iii. ચળવળો ખેડૂતોના તાત્કાલિક દુશ્મનો-વિદેશી વાવેતરકારો અને સ્વદેશી જમીનદારો અને શાહુકારો સામે નિર્દેશિત કરવામાં આવી હતી.

iv. સંઘર્ષો ચોક્કસ અને મર્યાદિત ઉદ્દેશ્યો અને ચોક્કસ ફરિયાદોના નિવારણ તરફ નિર્દેશિત હતા.

v. સંસ્થાનવાદ આ ચળવળોનું લક્ષ્ય ન હતું.

vi. આ ચળવળોનો ઉદ્દેશ્ય ખેડૂતોની તાબેદારી અથવા શોષણની વ્યવસ્થાનો અંત લાવવાનો ન હતો.

vii. પ્રાદેશિક પહોંચ મર્યાદિત હતી.

viii. સંઘર્ષ અથવા લાંબા ગાળાના સંગઠનની કોઈ સાતત્ય નહોતી. ખેડૂતોએ તેમના કાનૂની અધિકારો અંગે મજબૂત જાગૃતિ વિકસાવી અને તેમને અને કોર્ટની બહાર ભારપૂર્વક જણાવ્યું.

❖ **કિસાન સભા આંદોલન :** 1857ના વિદ્રોહ પછી, અવધ તાલુકદારોને તેમની જમીનો પાછી મળી હતી. આનાથી પ્રાંતના કૃષિ સમાજ પર તાલુકદાર અથવા મોટા જમીનદારોની પકડ મજબૂત થઈ. મોટાભાગના ખેડૂતોને ઊંચા ભાડા, સારાંશ ખાલી કરાવવા (બેદખાલી), ગેરકાયદેસર વસૂલાત, નવીકરણ ફી અથવા નજરાણાનો ભોગ બનવું પડતું હતું. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધે ખાદ્યપદાર્થો અને અન્ય જરૂરિયાતની વસ્તુઓના ભાવમાં વદારો કર્યો હતો. આનાથી યુપીના ખેડૂતોની સ્થિતિ વધુ ખરાબ થઈ હતી. મુખ્યત્ત્વે હોમ રૂલ કાર્યકરોના પ્રયાસોને કારણે યુપીમાં કિસાન સભાઓનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. યુપી કિસાન સભાની સ્થાપના ફેબ્રુઆરી 1918માં ગૌરી શંકર મિશ્રા અને ઈન્દ્ર નારાયણ દ્વિવેદીએ કરી હતી. મદન મોહન માલવિયાએ તેમના પ્રયાસોને ટેકો આપ્યો હતો.

જૂન 1919 સુધીમાં, યુપી કિસાન સભાની 450 શાખાઓ હતી. અન્ય અગ્રણી નેતાઓમાં ઝિંગુરી સિંહ, દુર્ગાપાલ સિંહ અને બાબા રામચંદ્રનો સમાવેશ થાય છે. જૂન 1920માં બાબા રામચંદ્ર એ નહેરુંને આ ગામોની મુલાકાત લેવા વિનંતી કરી. આ મુલાકાતો દરમિયાન, નહેરુએ ગ્રામજનો સાથે ગાઢ સંપર્કો વિકસાવ્યા. ઓક્ટોબર 1920માં, રાષ્ટ્રવાદી રેન્કમાં મતભેદોને કારણે અવધ કિસાન સભા અસ્તિત્ત્વમાં આવી. અવધ કિસાન સબાએ કિસાનોને બેડખાલી જમીન સુધી ના પાડવા, હરી અને બીગર (અવેતન મજૂરીના સ્વરૂપો) ઓફર ન કરવા, આ શરતો ન સ્વીકારનારાઓનો બહિષ્કાર કરવા અને પંચાયતો દ્વારા તેમના વિવાદો ઉકેલવા જણાવ્યું હતું. સામૂહિક સભાઓ અને એકત્રીકરણના અગાઉના સ્વરૂપોથી, પ્રવૃત્તિની પેટર્ન જાન્યુઆરી 1921માં બજારો, ઘરો, અનાજની ભઠ્ઠીઓની લૂંટ અને પોલીસ સાથેની અથડામણમાં ઝડપથી બદલાઈ ગઈ. પ્રવૃત્તિના કેન્દ્રો મુખ્યત્ત્વે રાય બરેલી, ફૈઝાબાદ અને સુલતાનપુર જિલ્લાઓ હતા. આ ચળવળ ટૂંક સમયમાં ઘટી ગઈ, અંશતઃ સરકારી દમનને કારણે અને અંશતઃ અવધ ભાડું (સુધારો) અધિનિયમ પસાર થવાને કારણે.

❖ **પ્રાંતોમાં ખેડૂત પ્રવૃત્તિ :**

➢ કેરળ : મલબાર ક્ષેત્રમાં, ખેડૂતોને મુખ્યત્ત્વે કોંગ્રેસ સમાજવાદી પાર્ટીના કાર્યકરો દ્વારા એકત્રિત કરવામાં આવ્યા હતા. ઘણા - કૃષક સંઘો. (ખેડૂતોના સંગઠનો) અસ્તિત્ત્વમાં આવ્યા. તેમની માંગણીઓ સ્વીકારવા માટે જમીનદારોને જાય અથવા ખેડૂતોના જૂથોની કૂચ કરવાની સૌથી લોકપ્રિય પદ્ધતિ હતી. 1938માં મલબાર ટેનન્સી એક્ટ, 1929માં સુધારા માટે ખેડૂતો દ્વારા એક નોંધપાત્ર ઝુંબેશ ચલાવવામાં આવી હતી.

- આંધ્રપ્રદેશ : ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસીઓ દ્વારા તેમની હાર બાદ આ પ્રદેશમાં જમીનદારની પ્રતિષ્ઠામાં પહેલાથી જ ઘટાડો જોવા મળ્યો હતો. અમુક જગ્યાએ જમીનદાર વિરોધી ચળવળો ચાલી રહી હતી. ઘણા પ્રાંતીય રાયોત સંગઠનો સક્રિય હતા. એન.જી. રંગાએ 1933માં ઈન્ડિયા પીઝન્ટ્સ ઈન્સ્ટિટ્યૂટની સ્થાપના કરી હતી. 1936 પછી કોંગ્રેસ સમાજવાદીઓએ ખેડૂતોને સંગઠિત કરવાનું શરૂ કર્યું. ઘણી જગ્યાએ, અર્થશાસ્ત્ર અને રાજકારણની ઉનાળાની શાળાઓ યોજવામાં આવી હતી અને પી.સી. જેવા નેતાઓ દ્વારા સંબોધન કરવામાં આવ્યું હતું. જોશી, અજોય ઘોષ અને આર.ડી. ભારદ્વાજ.

- બિહાર : અહીં, સહજાનંદ સરસ્વતી સાથે કરિયાનંદ શર્મા, યદુનંદન શર્મા, રાહુલ સંકૃતાયન, પંચાનન શર્મા, જમુન કરજિતી વગેરે જોડાયા હતા. 1935માં પ્રાંતીય કિસાન પરિષદે જમીનદારી વિરોધી સૂત્ર અપનાવ્યું હતું. પ્રાંતીયકિસાન સભાએ કોંગ્રેસ સાથે અણબનાવ વિકસાવ્યો હતો. 'બકશ્ત જમીન' મુદ્દે બિનતરફેણકારી સરકારી ઠરાવને કારણે જે સભાને સ્વીકાર્ય ન હતો. ઓગસ્ટ 1939 સુધીમાં ચળવળનું મૃત્યુ થયું.

- પંજાબ : પંજાબ નૌજવાન ભારત સભા, કીર્તિ કિસાન પાર્ટી, કોંગ્રેસ અને અકાલીઓ દ્વારા અહીં અગાઉ ખેડૂત એકત્રીકરણનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. દ્વારા આંદોલનને નવી દિશા આપવામાં આવી હતી.

- 1937માં પંજાબ કિસાન સમિતિ : ચળવળનું મુખ્ય લક્ષ્ય પશ્ચિમી પંજાબના જમીનદારો હતા જેઓ સંઘવાદી મંત્રાલય પર વર્ચસ્વ ધરાવતા હતા. અમૃતસર અને લાહોરમાં જમીન મહેસૂલનું પુનઃસ્થાપન અને મુલતાન અને મોન્ટગોમેરીની નહેર વસાહતોમાં પાણીના દરમાં વધારો જ્યાં ખાનગી ઠેકેદારો દ્વારા સામંતિક વસૂલાતની માગણી કરવામાં આવી હતી તેવા તાત્કાલિક મુદ્દાઓ હાથ ધરવામાં આવ્યા હતા. અહીં ખેડૂતો હડતાળ પર ઉતર્યા હતા અને અંતે છુટછાટો જીતવામાં સફળ રહ્યા હતા. પંજાબમાં ખેડૂતોની પ્રવૃત્તિ મુખ્યત્વે જુલુન્દુર, અમૃતસર, હોશિયારપુર, લાયલપુર અને શોખુપુરામાં કેન્દ્રિત હતી. પશ્ચિમ પંજાબના મુસ્લિમ ભાડૂતો અને દક્ષિણ-પૂર્વ પંજાબ (આજના હરિયાણા)ના હિંદુ ખેડૂતો મોટાભાગે અપ્રભાવિત રહ્યા. બંગાળ (બર્દવાન અને 24 પરગણા), આસામ (સરમા ખીણ), ઓરિસ્સામાં પણ ખેડૂત પ્રવૃત્તિનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. મધ્ય પ્રાંત અને NWFP.

1959ના પાનખરમાં બંગાળમાં ઈન્ડિગો ઉત્પાદકોનો બળવો ફાટી નીકળ્યો હતો. એક તરફ, આ બળવો ઈન્ડિગો પ્લાન્ટર્સ સામે નિર્દેશિત કરવામાં આવ્યો હતો, બીજી તરફ, તે વાવેતર કરનારા જમીનદારો સામે ભાડાની હડતાળમાં વિકસ્યો હતો. બંગાળમાં ખેડૂત ચળવળના ઈતિહાસમાં સીમાચિહ્નરૂપ એવા આ ખેડૂત બળવા સાથે સંકળાયેલા મુદ્દાઓને સમજવા માટે અમે નીલની ખેતીની પદ્ધતિનો ટૂંકમાં ઉલ્લેખ કરીશું. અંગ્રેજ વેપારીઓએ બંગાળમાં ગળીની ખેતી શરૂ કરી અને માલદા, પડના, નાદિયામાં કારખાનાઓ બાંધ્યા. લેસોર, મિદનાપુર, રંગપુર, રાજસાહી અને પૂર્ણિયા. એવા ઘણા પુરાવા છે જે દર્શાવે છે કે નીલની ખેતી માટે જમીન મેળવવા માટે વાવેતર કરનારાઓએ બંગાળના જમીનદારોને ભાડું ચૂકવવું પડતું હતું. તેમાંના કેટલાક, ખાસ કરીને દ્વારકાનાથ ટાગોર. પ્લાન્ટર્સ બનવાનું પસંદ

કર્યું. જે ગામડાઓમાં ગળીની ખેતી વિસ્થરી હતી ત્યાં જમીનની કિંમત વધી. દેખીતી રીતે જ બંગાળના જમીનદારોનો ગળીની ખેતીમાં હિસ્સો હતો. ઈન્ડિગોની ખેતીના બે સ્વરૂપો હતા. એક વ્યવસ્થા ભાડે મજૂરીની મદદથી વાવેતર કરનારાઓની જમીન પર ખેતીનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. અન્ય પ્રણાલી હેઠળ, ખેડૂતોએ કરાર હેઠળ તેમની પોતાની જમીન પર નીલ ઉગાડ્યું અને વાવેતર કરનારાઓ પાસેથી એડવાન્સ મેળવ્યું. તેઓએ નિયત ભાવે સમગ્ર ઉત્પાદન વાવેતરકારોને સોંપવું પડ્યું. એડવાન્સ પર આધારિત વ્યવસ્થા, વર્ચ્યુઅલ રીતે ફરજિયાત ખેતી બની હતી, વધુ તે બિન-લાભકારી બની રહી હતી, કારણ કે ખેડૂતો જ્યારે શણ અથવા તમાકુ ઉગાડતા હતા ત્યારે તેઓ વધુ સારા ભાવ મેળવી શકતા હતા, ઈન્ડિગો કમિશન વાંચે તે પહેલાં એશ્લે એડનનો પુરાવો હતો, - ખેતી પરિણામ નથી. મફત એજન્સી, પરંતુ તે હંમેશા ફરજિયાત છે. પ્રથમ, હું માનું છું કે તે બિનલાભકારી છે અને તેથી, ખેડૂત તે ખેતી કરવા માટે સંમતિ આપશે નહીં, બીજું, તે પજવણી કરતી દાખલગીરીનો વિકાસ કરે છે, તાજેતરમાં જ રાયોટ્સને એ હકીકતની જાણ થઈ કે તેઓ કાયદા દ્વારા વ્યવહારિક રીતે મુક્ત એજન્ટ છે, તેઓએ તરત જ ખેતી ચાલુ રાખવાનો ઈનકાર કર્યો. નીલ વિદ્રોહની શરૂઆત બારાસતમાં થઈ, જે ફરાઝી ખલેલનું કેન્દ્ર હતું.

1838 માર્ચ 1859માં બારસાતના મેજિસ્ટ્રેટ એડને ઘોષણા કરી કે રાયોટ્સ તેમને ગમે તે પાક ઉગાડવા માટે સ્વતંત્ર છે. ડેપ્યુટી મેજિસ્ટ્રેટ હેમ ચંદ્ર કારે 20 ઓગસ્ટના રોજ એડનની સૂચનાના આધારે પરવાના જારી કર્યા હતા. જેમ જેમ આ પરવાનાનું જ્ઞાન ગામડાઓમાં ફેલાઈ ગયું તેમ તેમ ખેડૂતોએ નીલ વાવવાની ના પાડી. 1860 સુધીમાં બળવો નાદિયા, જેસોર, પલના, રાજસાહી, માલદા, ફરીદપુર અને મુર્શિદાબાદમાં ફેલાઈ ગયો હતો. ફેબ્રુઆરી 1860માં, નાદિયાના મેજિસ્ટ્રેટ હર્શેલે અહેવાલ આપ્યો કે - રાયોટ્સમાં આઝાદીની નજીક આવવાની સામાન્ય ભાવના દેખાય છે. ખેડૂતોએ તેઓ જે પણ હથિયારો એકત્રિત કરી શકે તે સાથે વાવેતર કરનારાઓના હુમલાઓનો પ્રતિકાર કર્યો, ઈન્ડિગો ફેક્ટરીઓ પર દરોડા પાડવામાં આવ્યા અને સળગાવી દેવામાં આવ્યા. પરિબળના નોકરોને માર મારવામાં આવ્યો. ક્લીંગ આ પેસેજમાં ખેડૂત પ્રતિકારના સ્વરૂપનું આબેહૂબ વર્ણન કરે છે. હકીકત એ હતી કે સત્તા હજુ પણ જમીનદારો પાસે હતી, જેઓ સાહિબ પ્લાન્ટર્સને શીખવવા માંગતા હતા. એક પાઠ. ઈન્ડિગો વિદ્રોહ પછીના દાયકામાં, જેણે ચોક્કસપણે ખેડૂતોને કટ્ટરપંથી બનાવ્યા, ભાડાની વિક્ષેપ થોડા પ્રદેશોમાં ચાલુ રહ્યો અને 1873માં બળવો થઈ ગયો.

ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનું યોગદાન. 20મી સદીની શરૂઆત સાથે, ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસે દલિત ખેડૂતોના ઉદ્દેશ્યને આગળ વધારવાનું શરૂ કર્યું. તેણે એક રાજકીય મહત્ત્વ આયાત કર્યું. રાષ્ટ્રવ્યાપી સ્વતંત્રતા ચળવળ અને સામ્રાજ્યવાદ વિરોધી પક્ષપાત સાથેના દરેક સંઘર્ષમાં જે ખેડૂતોએ પોતાને નવા સામ્રાજ્યવાદી લાદવામાં અને કાવતરાઓમાંથી મુક્ત કરવા માટે લડવું પડ્યું હતું. આ રીતે દેશવ્યાપી ઝુંબેશ રાષ્ટ્રવાદને તેમના ડાયનેમો તરીકે અને આર્થિક દબાણ તરીકે તેમના દુષ્ટ ઉદ્યોગસાહસિક મજૂર પ્રણાલી, ભારતમાં અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના અન્ય ભાગોમાં યુરોપીયન પ્લાન્ટરો દ્વારા વાવેતર - શોષણમાં કરાર મજૂર સામે તેમના પ્રોપેલર

તરીકે યોજવામાં આવી હતી. હવે જ્યારે રાજકીય ચેતના અને સંગઠન આર્થિક ફરિયાદોમાં ઉમેરવામાં આવ્યું હતું, ત્યારે ભારતીય ખેડૂત ચળવળની ક્ષિતિજ અને સફળતાની શરૂઆત થઈ હતી. ઈન્ડેન્ટર વ્યવસ્થા નાબૂદ કરવામાં આવી હતી અને પ્લાન્ટેશન મજૂરી માટે થોડી રાહત મળી હતી. મલબારમાં છેલ્લી અને વર્તમાન સદીઓમાં મોટી સંખ્યામાં ઉદય થયો. તેમને કોમી રમખાણોનું ખોટુ નામ આપવામાં આવ્યું હતું. તેમના મૂળ કારણો જે સ્થાનિક જમીનદાર સામે ખેડૂતોની રાજકીય અને આર્થિક ફરિયાદો હતા. તેને દૂર કરવાની કોશિશ કરવામાં આવી ન હતી, અલબત્ત કોમવાદી નેતાઓ દ્વારા આ મૂળભૂત પરિબળોનું શોષણ કરવાની વૃત્તિ હંમેશા રહી હતી. પરંતુ મોપિલા ખેડૂતો દ્વારા કરવામાં આવેલા બલિદાન માટે આભાર, મદ્રાસ સરકારને મલબાર ટેનાની એક્ટ પસાર કરવો પડ્યો, જેણે ખેડૂતોના ખૂબ મોટા વાર્તાને ભાડૂતની કાયમીતા આપી.

- ગાંધી અને ખેડૂતોનો સત્યાગ્રહ : 1916માં ભારતીય રાજકીય-આર્થિક રંગભૂમિ પર તેમના આગમનથી મહાત્મા ગાંધી દ્વારા ખેડૂત સંઘર્ષમાં એક સંપૂર્ણપણે નવી ગતિશીલ અને રાજકીય ક્રાંતિકારી વલણ આયાત કરવામાં આવ્યું છે. તેમણે બિહારના ચંપારણ અને ગુજરાતમાં ખેડા ખેડૂતોને પરિચિત કર્યા. તેમના સત્યાગ્રહના નવા શસ્ત્રો સાથે, એક ખુલ્લું, અહિંસક, સંગઠિત રાજકીય અને જીવંત બળવો- અન્યાય વિરુદ્ધ અનુક્રમે ઈન્ડિગો પ્લાન્ટર્સ અને જમીન મહેસૂલ વસૂલ કરનારાઓ સામેના તેમના સંઘર્ષમાં. તેમણે પ્રથમ ખેડૂતોની ફરિયાદોના આવશ્યક તથ્યોની તપાસ કરવાની, પછી તેમની માંગણીઓ ઘડવાની, તેમની જરૂરિયાતોની પ્રકૃતિ અને તીવ્રતા વિશે તેમને શિક્ષિત કરવાની, સ્પષ્ટ માંગણીઓ, તેમને આંતરિક સ્વ-નિર્ભરતાની કળામાં તાલીમ આપવાની તકનીકનો પરિચય આપ્યો. સત્તાવાળાઓ સામે લાંબા સમય સુધી સંઘર્ષ કરવાનો અને તેમના મનને જેલની કઠોરતા અને સામ્રાજ્યવાદની અન્ય સતામણી તરફ દોરવાનો કેસ. તેમણે ખેડૂતોને ખાતરી આપી કે તેમની કાળજીપૂર્વક મધ્યસ્થતાપૂર્વકની લઘુત્તમ માંગણીઓની સંતોષ એ ધર્મ અથવા સામાજિક ન્યાય દ્વારા સૌથી વધુ તાકીદે માંગવામાં આવી હતી અને તે તેમની પવિત્ર ફરજ છે કે સત્તાવાળાઓને તેમના પ્રત્યે તેમનો ધર્મ કરવા દબાણ કરે. અન્યાય સામે બળવો કરીને અને પોતાની ફરિયાદોના નિવારણની માંગ કરીને ધર્મની સેવા કરવાની આ પ્રેરણાદાયી અને ઉત્કૃષ્ટ વિભાવનાના ઈન્જેક્શને ખેડૂતોના નિશ્ચય અને લડાઈના મનોબળને મજબૂત બનાવ્યું. ધર્મના ચેમ્પિયન તરીકે ખેડૂતો તેમના તમામ દુશ્મનોનો ડર્યા વિના અને તેમના પોતાના હેતુમાં અને તેમની ફરજ પ્રત્યેની તેમની ક્ષમતા અને ક્ષમતામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ સાથે, તેમના વિરોધીઓને ધર્મનું પાલન કેવી રીતે કરવું તે શીખવવા માટે આગળ વધ્યા. જેમ કે કેલ્વિને તેમની કેઝ્યુસ્ટ્રી દ્વારા લ્યુજિયોઈઝને મજબૂત બનાવ્યું અને સાબિત કર્યું કે તેઓ પોતાની જાતને મદદ કરીને સમાજને મદદ કરી રહ્યા છે. જેમ માર્ક્સે દર્શાવ્યું કે તેઓ મૂડીવાદના વારસદારો છે, જે ડેમ ઈતિહાસ દ્વારા પસંદ કરવામાં આવ્યા છે, તેથી મહાત્મા ગાંધીએ ખેડૂતોની સાથે સાથે શ્રમજીવીઓમાં પણ રોકાણ કર્યું. વસાહતી લોકો સત્યાગ્રહના સંત સ્ટાફ સાથે પોતાના માટે ધર્મનું રક્ષણ હાંસલ કરવા અને તેમના વિરોધીઓને ધર્મનું પાલન કરવા માટે અને આ રીતે માનવતાને અન્યાયથી બચાવવા માટે.

- બીજો તબક્કો : વર્ગ સભાન સંગઠનનો ઉદભવ. જમીનદારો અને જમીનદારોના હિતોની રક્ષા કરવાની કોંગ્રેસની નીતિને કારણે ગ્રામીણ ભારતમાં કિસાનોની સ્વતંત્ર વર્ગ સંસ્થાઓનો ઉદભવ થયો. ખેડૂતોની ચળવળમાં કટ્ટરપંથી વર્ગોને વધુને વધુ સમજાયું કે કોંગ્રેસ મૂડીવાદીઓ અને જમીનદારો માટે આગ્રહી છે. તેઓને લાગ્યું કે કિસાનોના હિતોનું રક્ષણ કરવા માટે તેમના પોતાના વર્ગ સંગઠન અને નેતૃત્ત્વનો વિકાસ થવો જોઈએ. પરિણામે દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં કિસાન સંગઠનો અસ્તિત્ત્વમાં આવ્યા. 1935માં લખનૌ ખાતે યોજાયેલી પ્રથમ કિસાન કોંગ્રેસ અખિલ ભારતીય કિસાન સભાની રચના તરફ દોરી ગઈ. સભાનો કાર્યક્રમ પ્રતિબિંબિત થયો હતો.

  કૃષિપ્રધાન ભારતમાં સમગ્ર ખેડૂત વર્ગની આકાંક્ષાઓ અને જરૂરિયાતો. અખિલ ભારતીય કિસાન સભા ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની અંદર અને બહાર કટ્ટરપંથી ક્ષુદ્ર બુર્જિયો વ્યક્તિઓથી બનેલી હતી, તેને કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષ દ્વારા અને બાદમાં ભારતીય સામ્યવાદી પક્ષ દ્વારા પણ સ્રૂથન અને મજબૂત કરવામાં આવ્યું હતું. હવે આપણે કિસાન સભા દ્વારા તેની સ્થાપનાના પ્રારંભિક સમયગાળા દરમિયાન દેશના વિવિધ ભાગોમાં શરૂ કરાયેલા કેટલાક નોંધપાત્ર સંઘર્ષોનો ઉલ્લેખ કરીશું. ભારતીય પ્રદેશમાં તેણે 1927માં જમીનદાર 'ઝુલુમી' સામે સમાધાન વિરોધી આંદોલન શરૂ કર્યું. અખિલ ભારતીય કિસાન સભાના અગ્રણી નેતાઓ અને અગ્રણીઓમાંના એક સ્વામી સહજાનંદે બિહારમાં જમીનદારી નાબૂદી માટે વીર ચળવળનું નેતૃત્ત્વ કર્યું. 1927માં દક્ષિણ ભારતમાં દમનકારી દળો અને કાયદાઓ સામે એક શક્તિશાળા સંઘર્ષ શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો. તેવી જ રીતે, યુપી અને ભારતના અન્ય ભાગોમાં, જમીનદારોના અત્યાચાર સામે આંદોલનો શરૂ કરવામાં આવ્યા હતા.

- તેલંગાણા ચળવળ : આ આધુનિક ભારતીય ઈતિહાસનું સૌથી મોટું ખેડૂત ગેરિલા યુદ્ધ હતું જેણે 3000 ગામો અને 3 મિલિયન વસ્તીને અસર કરી હતી. અસજહી નિઝામ હેઠળના હૈદરાબાદનું રજવાડું ધાર્મિક-ભાષી વર્ચસ્વ (મુખ્યત્વે હિન્દુ-તેલુગુ, મરાઠી, કન્નડ-ભાષી જૂથો પર શાસન કરતા મોલ ઉર્દૂ-ભાષી મુસ્લિમ ચુનંદા વર્ગ દ્વારા), રાજકીય અને નાગરિક સ્વતંત્રતાનો સંપૂર્ણ્ ભાવ, દ્વારા ચિહ્નિત કરવામાં આવ્યું હતું. દેશમુખો, જાગીદરા, દોરા (જમીનદારો) દ્વારા બળજબરીથી મજૂરી (વેથી) અને ગેરકાયદેસર ઉઘરાણીના રૂપમાં બળજબરીથી થતા શોષણના સૌથી ગંભીર સ્વરૂપો. યુદ્ધ દરમિયાન, સામ્યવાદી આગેવાની હેઠળના ગેરીલાઓએ આંધ્ર મહાસભા દ્વારા તેલંગાણાના ગામડાઓમાં મજબૂત થાણું બનાવ્યું હતું અને આગેવાની કરી હતી. યુદ્ધ સમયની ઉચાપત, રેશનિંગનો દુરુપયોગ, વધુ પડતું ભાડું અને વેથી જેવા મુદ્દાઓ પર સ્થાનિક સંઘર્ષો. જુલાઈ 1946માં બળવો શરૂ થયો જ્યારે દેશમુખના ગુંડાએ નાલગોંડાના જનગાંવ તાલુકામાં એક ગામડાના આતંકવાદીની હત્યા કરી. ટૂંક સમયમાં, બળવો વારંગલ અને ખમ્મામમાં ફેલાઈ ગયો, ખેડૂતોએ પોતાને ગામડાના સંઘોમાં ગોઠવી દીધા, અને લાઠીઓ, પથ્થરના ગોફડા અને મરચાંના પાવડરનો ઉપયોગ કરીને હુમલો કર્યો. તેઓને ઘાતકી દમનનો સામનો કરવો પડ્યો. ઓગસ્ટ 1947 અને સપ્ટેમ્બર 1948ની વચ્ચે આંદોલન

તેની સૌથી વધુ તીવ્રતા પર હતું. ખેડૂતોએ રઝાકારો-નિઝામના સ્ટ્રોમટ્રોપર્સનો નાશ કર્યો. એકવાર ભારતીય સુરક્ષા દળોએ હૈદરાબાદ પર વસવાટ મેળવ્યો, ચળવળ ફિક્કી પડી.

13.3 મજૂર ચળવળો :

❖ **મજૂર ચળવળનો ઉદભવ :** 1850ના દાયકામાં, ભારતને કાપડ અને જ્યુટ મિલોની રચના અને રેલ્વે નાખવાનું સાક્ષી જોયું. અહીંથી મજૂરોના પ્રશ્નો બહાર આવવા લાગ્યા. વર્ષ 1875માં, પ્રથમ શ્રમ આયોગ બોમ્બેમાં એસ.એસ. બેંગાલીના નેતૃત્ત્વમાં બન્યું હતું. આના પરિણામે વર્ષ 1875માં પ્રથમ ફેક્ટર કમિશનની નિમણૂક કરવામાં આવી અને પછીથી, કારખાનાઓ વર્ષ 1881માં કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. બોમ્બે મિલ હેન્ડ્સ એસોસિએશન તરીકે ઓળખાતું એમ.એન. લોખંડે દ્વારા શરૂ કરાયેલું યુનિયન ભારતમાં પ્રથમ સંગઠિત મજૂર સંઘ હતું.

આ સમયગાળામાં, સમાજકાર્યકર્તાઓ અને પરોપકારીઓ આ યુનિયનોના આગેવાનો હતા, કામદારો પોતે નહીં, ભારતમાં મજૂર ચળવળ તેમના અધિકારોની હિમાયત કરવાને બદલે કામદારોના કલ્યાણ પર કેન્દ્રિત હતી. તેમ છતાં તેઓ સંગઠિત હતા, તે સમગ્ર ભારતમાં ન હતા. તેમની વિનંતીઓ અને માંગણીઓ મુખ્યત્ત્વે મહિલાઓ અને બાળ કામદારોની આજીવિકા વિશે હતી.

નવા યુનિયનો જેવા કે અમાલગેમેટેડ સોસાયટી ઓફ રેલ્વે સર્વન્ટ્સ ઈન ઈન્ડિયા અને પ્રિન્ટર્સ યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયાની રચના કરવામાં આવી હતી જે મુખ્યત્ત્વે કામદારોની જીવન સ્થિતિ અને તેમની વચ્ચે સાક્ષરતા ફેલવવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતી હતી. ભારતમાં મજૂર આંદોલન મજૂરો માટે હતું, કામદારો દ્વારા નહીં.

❖ **પ્રારંભિક ટ્રેડ યુનિયન યુગ :** 1918 થી 1924 નો સમયગાળો પ્રારંભિક ટ્રેડ યુનિયન યુગ તરીકે ચિહ્નિત થયેલ છે જે ભારતમાં મજૂર ચળવળની વાસ્તવિક શરૂઆત છે. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ અને બહારની દુનિયાની શોધને કારણે સર્જાયેલી દયનીય જીવન પરિસ્થિતિને કારણે કામદાર વર્ગમાં વર્ગ ચેતનાની સમજણ આવી જેના કારણે ચળવળમાં જબરદસ્ત વૃદ્ધિ તઈ. ઓલ ઈન્ડિયા ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસ (AITUC) /ર ભારતીય કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી (ભારતનું સૌથૂ જૂનું ટ્રેડ યુનિયન ફેડરેશન), અમદાવાદ ટેક્સટાઈલ લેબર એસોસિએશન (અનસુયાબેન સારાભાઈની આગેવાની હેઠળ), ઓલ ઈન્ડિયા પોસ્ટલ એસોસિએશન, મદ્રાસ લેબર એસોસિએશન (આગેવાની હેઠળ બી.પી. વાડિયા)આ યુગના કેટલાક નોંધપાત્ર લોકો છે. ગૃહ શાસનની સ્થાપના, ગાંધીવાદી નેતૃત્ત્વનો વિકાસ, પંજાબમાં લશ્કરી કાયદો અને અન્ય સામાજિક-રાજકીય પરિસ્થિતિઓ પણ ચળવળના પરિબળો હતા. રશિયન ક્રાંતિ અને આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમ સંગઠનની રચના જેવી અન્ય આંતરરાષ્ટ્રીય ઘટનાઓએ ચળવળમાં બળતણ ઉમેર્યું. ભારત સંસ્થાના સ્થાપક સભ્યોમાંનું એક હતું. એન.એમ. જોશીની ILOની પરિષદો અને સત્રોમાં ભારતના પ્રતિનિધિ તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. આનાથી કામદારોને સંગઠિત કરવાની જરૂરિયાત સમજાઈ, પરિણામે વર્ષ 1920માં ઓલ ઈન્ડિયા ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસની રચના થઈ.

❖ **ડાબેરી વેપાર સંઘવાદ :** 1925 થી 1934 નો સમયગાળો એ સમયગાળો હતો જેણે ક્રાંતિકારી અભિગમમાં વધારો કર્યો હતો અને ઘણા વિભાજનનો સાક્ષી હતો. નેશનલ ટ્રેડ યુનિયન ફેડરેશન (એનટીયુએફ) અને ઓલ ઈન્ડિયા રેડ ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસ (એઆઈઆરટી

યુસી)ની રચનાના પરિણામે એ.આઈ.ટી.યુ.સીનું વિભાજન થયું. AIRTUC જેનું નેતૃત્ત્વ એસ.વી. દેશપાંડે અને બી.ટી. રણદિવેએ કર્યું હતું. મધ્યમ વિભાગનું નેતૃત્ત્વ એન.એમ. જોશીએ કર્યું હતું. નેશનલ ટ્રેડ યુનિયન્સ ફેડરેશનની રચના કોંગ્રેસ પાર્ટીમાંથી કરવામાં આવી હતી જેનું નેતૃત્ત્વ વી.વી. ગીરીએ કર્યું હતું. રાજ્ય ટ્રેડ યુનિયન ચળવળ માટે અનુકૂળ હતું. જેવા કામ કરે છે ટ્રેડ યુનિયન એક્ટ 1926, જે રજિસ્ટર્ડ યુનિયનોના અધિકારો અને વિશેષાધિકારો સાથે કામ કરે છે, અને ટ્રેડ ડિસ્પ્યુટ્સ એક્ટ, 1929, જે ટ્રેડ યુનિયનોના સમાધાન સાથે વ્યવહાર કરે છે, તે ભારતમાં મજૂર ચળવળના વિકાસ માટે ઉત્તેજક હતા. આ યુગે ડાબેરીઓ પર મોટો પ્રભાવ પાડ્યો.

❖ **કોંગ્રેસમાં અવ્યવસ્થા :**

1935 થી 1938 સુધી યુનિયનો વચ્ચે મહાન એકતા હતી. ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ, INC, સાત પ્રદેશોમાં સત્તા હતી જેના કારણે બહુવિધ યુનિયનોની રચના થઈ અને રાષ્ટ્રવાદી ચળવળમાં વધુ સામેલગીરી થઈ. AIRTUC ફરીથી AITUC નો એક ભાગ હતો. કોંગ્રેસ દ્વારા અપનાવવામાં આવેલી પદ્ધતિમાં ઔદ્યોગિક શાંતિ જાળવવા સાથે કામદારોના હિતોને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું હતું. ઘણા મંત્રીઓએ કાયદો અને વ્યવસ્થાના મુદ્દા તરીકે હડતાલનો વિરોધ કર્યો અને તેને દબાવવા માટે વસાહતી પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કર્યો જેનાથી યુનિયનોનો રોષ વધુ વકર્યો. બોમ્બે ઈન્ડસ્ટ્રીયલ ડિસ્પ્યુટ્સ એક્ટ 1938માં પસાર થયો હતો જેમાં નોકરી દાતાઓ દ્વારા યુનિયનની ફરજિયાત માન્યતા સાથે વ્યવહાર કરવામાં આવ્યો હતો જે ભારતીય ટ્રેડ યુનિયનવાદના વિકાસ માટે મુખ્ય પ્રોત્સાહન હતું.

❖ **શ્રમ સક્રિયતા :**

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી, ભાવમાં વધારો, બેરોજગારી અને ચળવળને મજબૂત બનાવવાની માંગના દૃશ્યને કારણે કામદારોની સ્થિતિ વધુ ખરાબ હતી. આના કારણે માત્ર છ વર્ષના ગાળામાં ટ્રેડ યુનિયનોમાં સભ્ય પદ 667 થી વધીને 1087 થઈ ગયું. કોંગ્રેસ અને સામ્યવાદીઓમાં બહુવિધ વિષયો પર મતભેદ હતા જેના પરિણામે ચળવળમાં વિભાજન થયું. ઔદ્યોગિક રોજગાર (સ્થાયી હુકમો) અધિનિયમ, 1946(2) અને બોમ્બે ઈન્ડસ્ટ્રીયલ રિલેશન્સ એક્ટ, 1946(3) મજૂર ચળવળને મજબૂત કરવામાં બે મુખ્ય પરિબળો હતા, એટલે કે, તેને રાષ્ટ્રીય માન્યતા પ્રાપ્ત થઈ.

❖ **ભારતમાં સ્વતંત્રતા પછીની મજૂર ચળવળ :**

ભારતમાંથી ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીની ખસી ગયા પછી, યુનિયનોની રચનામાં ગણો વધારો થયો હતો અને મુખ્ય યુનિયનો રાજકીય પક્ષો સાથે જોડાયેલા હતા. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે મે 1947માં ભારતીય રાષ્ટ્રીય ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસની રચના કરી, એ.આઈટીયુસીને સામ્યવાદી-પ્રભુત્ત્વ ધરાવતા સંઘ બનાવ્યું. હિંદ મઝદૂર સભા (સમાજવાદી પાર્ટી)ની રચના 1948માં પ્રજા સમાજવાદી પાર્ટી હેઠળ કરવામાં આવી હતી. ભારતીય મઝદૂર સંઘ (ભારતીય જનતા પાર્ટી)ની રચના દત્તોપંત થેંગડી દ્વારા કરવામાં આવી હતી.

પ્રાદેશિક પક્ષોના ઉદયને કારણે યુનિયનોનો ઉદય થયો કારણ કે તમામ પક્ષો પોતાનું ટ્રેડ યુનિયન ઈચ્છતા હતા. 1982ની ગ્રેટ બોમ્બે ટેક્સટાઈલ હડતાલ જેવી સામાન્ય માંગણીઓ અને મુદ્દાઓને સંબોધવા માટે વિવિધ યુનિયનો એકસાથે આવ્યા હતા. ઉદારીકરણ પછી, 1991માં, મુખ્યત્ત્વે અવ્યવસ્થિત શ્રમને કારણે આવી હડતાલને ઓછો જાહેર સમર્થન મળ્યો હતો.

હાલમાં, ઓલ ઈન્ડિયા ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસ (AITUC), ઈન્ડિયન નેશનલ ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસ (INTUC), ભારતીય મઝદૂર સંઘ, સેન્ટર ઓફ ઈન્ડિયન ટ્રેડ યુનિયન અને અન્ય (CITU) સહિત આઠ કેન્દ્રીય ટ્રેડ યુનિયનો છે.

❖ **મજૂર ચળવળના મુદ્દાઓ :**

1. ટ્રેડ યુનિયનોની સદસ્યતામાં વધારો થયો હોવા છતાં, કામદારોના વિશાળ જૂથ કોઈપણ યુનિયનનો ભાગ બનવા માટે અનિચ્છા ધરાવતા હતા. આનાથી સંયુક્ત સોદાબાજીની શક્તિ ઓછી થઈ જે માંગણીઓ અને મુદ્દાઓ ઉઠાવતી વખતે ઉપયોગી થઈ શકે. તેઓની સંખ્યા વધુ હતી અને તેથી વિપક્ષની સરખામણીમાં તેઓ હળવાશથી શક્તિહીન હતા. તેમની પાસે જાહેર સમર્થનનો પણ અભાવ હતો, કારણ કે તેઓ વિકાસને નીચે લાવવા માટે માનવામાં આવતા હતા.

2. મુખ્ય ગેરલાભ એ નબળી નાણાકીય સ્થિતિ હતી. અનુસાર ટ્રેડ યુનિયન એક્ટ, 1926, સભ્યપદ ફી અત્યંત ઓછી સેટ કરવામાં આવી હતી. તેમના મુખ્ય વિરોધીઓ, મોટાભાગે કોર્પેરેટ કંપનીઓ, પાસે મોટી મૂડી હતી જે આ યુનિયનોની પરિસ્થિતિ સાથે અતુલ્ય છે જેમાં મુખ્યત્ત્વે લઘુત્તમ વેતન કામદારો અને દૈનિક વેતન કામદારોનો સમાવેશ થાય છે.

3. એકસરખો વિકાસ થયો ન હતો. તે મુખ્યત્તવે મેટ્રોપોલિટન વિસ્તારો અને સંગઠિત ક્ષેત્રો પર કેન્દ્રિત હતું. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં, ઓછા પાયે મજૂરોને મોટાભાગે બાકાત રાખવામાં આવ્યા હતા અને તેનું પ્રતિનિધિત્ત્વ ઓછું કરવામાં આવ્યું હતું.

4. યુનિયનો મુખ્યત્ત્વે રાજકારણીઓ દ્વારા સંચાલિત હતા જેમના રાજકીય એજન્ડા કામદારોની જરૂરિયાતોને બદલે વધુ પ્રાથમિકતા ધરાવતા હતા. યુનિયનોમાં મોટો વધારો થયો હતો, જેના કારણે જરૂરી ધ્યાનનો વધુ ગુણકાર થયો હતો. યુનિયનો પાસે વિવિધ મજૂરીના આધારે કોઈ સ્પષ્ટ સીમાંકન નહોતું. જેમ જેમ વધુ રાજકીય પક્ષો અને યુનિયનો બનતા ગયા તેમ તેમ વધુ હિતોના સંઘર્ષની રચના થઈ.

5. યુનિયનોને કામદારો દ્વારા માન્યતા આપવામાં આવી ન હતી અને તેમને બાજુ પર રાખવામાં આવ્યા હતા.

❖ **કાયદો :**

a. વર્કમેનના વળતર અધિનિયમ, 1923 આ અધિનિયમ તે કામદારોને તેમના રોજગાર દરમિયાન કોઈ અકસ્માતના કિસ્સામાં તેમના વળતરને ઍક્સેસ કરવા અને મદદ કરવા સાથે વ્યવહાર કરે છે. તેમાં આંશિક અને કુલ બહુવિધ પરિસ્થિતિઓની ચર્ચા કરવામાં આવી હતી અપંગતા અને એમ્પ્લોયરની કપરી જવાબદારી. આ અધિનિયમ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો જ્યારે કંપની હજુ પણ કામદારોના જીવનની સ્થિતિ સુધારવા માટે સત્તામાં હતી, એટલે કે, મોટી ભારતીય વસ્તી, પરંતુ અધિનિયમની અધિકૃતતા લગભગ કંઈ જ ન હતી કારણ કે તે ચાલુ ચળવળના વધતા વેગને રોકવા માટેનું એક બહાનું હતું.

b. વેતનની ચૂકવણી અધિનિયમ, 1936 આ અધિનિયમ ગણી પરિસ્થિતિઓમાં ફી અને અન્ય મંજૂર કપાતની જોગવાઈ કરીને પગાર ચૂકવણી અને વેતન રચનામાં નિયમિતતતા વ્યવહાર કરે છે. તે વેતન-સબંધિત ભ્રષ્ટાચાર અને ગેરરીતિઓને વેતન સમય અને સમય નિર્ધારિત કરીને અને વેતનમાંથી અનુચિત કપાત તપાસીને નાબૂદ કરવા માંગે છે.

c. ટ્રેડ યુનિયન અધિનિયમ, 1926 આ અધિનિયમ મેનેજમેન્ટ અને નિર્ણય લેવાના ક્ષેત્રોમાં કામદારોની ભાગીદારીની ખાતરી કરે છે. તે સામયિક અંતરાલો, બોનસ અને અન્ય પ્રોત્સાહનો પર પગારમાં વધારાનું પણ ધ્યાન રાખે છે. તેણે સહકારી કાયદાનો પાયો નાખ્યો.

d. લઘુત્તમ વેતન અધિનિયમ, 1948 આ અધિનિયમનો ઉદ્દેશ્ય વેતનના લઘુત્તમ દરો નક્કી કરવા અને તે રીતે કામદારોના શોષણને રોકવાનો છે. કાયદાની જોગવાઈઓ લઘુત્તમ વેતન દરો નિર્ધારિત કરીને કામદારોને સામાજિક ન્યાય પ્રાપ્ત કરવાનો છે.

❖ **આધુનિક ભારતીય ઈતિહાસ મજૂર ચળવળો :**

- શરૂઆતના મજૂર નેતાઓમાં બંગાળના સસિપદા બેનર્જી, મુંબઈના એસ.એસ. બેંગાલી અને મુંબઈના એન.એમ. લોખંડાય હતા.
- 1870માં કોલકાતા ખાતે રસિપદા બેનર્જી દ્વારા સ્થપાયેલ વર્કિંગ મેન્સ ક્લબ પ્રથમ મજૂર સંસ્થા હતી. સસિપદા બેનર્જીએ ભારત શ્રમજીવી જર્નલ પ્રકાશિત કર્યું.
- એન.એમ. લોખંડ વને ભારતીય કામદારોના પ્રથમ નેતા ગણી શકાય. 1890માં તેણે મુંબઈ મિલ હેન્ડ્સ એસોસિએશનની સ્થાપના કરી અને ફેક્ટરીઓની નબળી સ્થિતિ સામે વિરોધ કર્યો. તેમણે દીનબંધુ જર્નલ પ્રકાશિત કર્યું.
- અન્ય મહત્ત્વના કામદારો સંગઠનોમાં કામગર હિતવર્ધક સભાન (1909), સોશિયલ સર્વિસ લીગ (1911), અમલગમેટેડ સોસાયટી ઑફ રેલવે સર્વન્ટ્સ ઑફ ઈન્ડિયા (1897), પ્રિન્ટર્સ યુનિયન ઑફ કોલકાતા (1905) મુંબઈમાં પોસ્ટલ યુનિયનનો સમાવેશ થાય છે.
- ચેન્નાઈ લેબર યુનિયન, 1918માં બી.પી. વાડિયા દ્વારા સ્થાપના કરવામાં આવી હતી.

❖ **આધુનિક તર્જ પર ભારતનું કદાચ પ્રથમ ટ્રેડ યુનિયન સંગઠન હતું. :**

- 31 ઑક્ટોબર, 1920ના રોજ ઓલ ઈન્ડિયા ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસ (AITUC), જે બ્રિટિશ મજૂર પક્ષના સામાજિક લોકશાહી વિચારોથી પ્રભાવિત હતી. તે એન.એમ.જોશી જેવા મધ્યમવર્ગથી પણ પ્રભાવિત હતો.
- AITUCનું પ્રથમ સત્ર મુંબઈમાં યોજાયું હતું. લાલા લજપત રાય પ્રમુખ હતા અને દેવામ ચામ લાલ સચિવ હતા.
- પ્રથમ સત્રમાં સી.આર. દાસ, વી.વી. ગિરી, જે.એલ. નેહરું.

❖ **એસ.સી. બોઝ, સરોજિની નાયડુ, સત્યમૂર્તિ અને સી.એફ. એન્ડુ. :**

- ગાંધીએ 1918-20માં અમદાવાદ ટેક્સટાઈલ લેબર એસોસિએશનની સ્થાપના કરી જે મજદૂર મહાજન તરીકે પણ ઓળખાય છે.
- ગિરી કામદાર મહામંડળની સ્થાપના એ.એ. અલ્વે અને જી.આર. મુંબઈમાં કસલે. 1928માં સામ્યવાદીઓ હેઠળ આ ગીરણી કામદાર યુનિયન તરીકે ઉભરી આવ્યું.

❖ **જી.આર. મુંબઈમાં કસલે 1928માં સામ્યવાદીઓ હેઠળ આ ગીરણી કામદાર યુનિયન તરીકે ઉભરી આવ્યું.:**

- એઆઈટીયુસીમાં 1929ના સત્રમાં વિભાજન થયું જેની અધ્યક્ષતા જે.એલ. નહેરુ દ્વારા જોડાણના મુદ્દા અને મજૂર પરના શાહી કમિશનના બહિષ્કારના મુદ્દા પર કરવામાં આવી હતી.
- 1929 માં AITUC બે જૂથોમાં વહેંચાયેલું હતું.
- સુધારકોએ જિનીવા એમ્સ્ટરડમ ગ્રૂપને બોલાવ્યું, જે ઈન્ટરનેશનલ ફેડરેશન ઓફ ટ્રેડ યુનિયન્સ સાથે જોડાણ ઈચ્છતા હતા.
- રિવોલ્યુશનરી અથવા મોસ્કોવાઈટ ગ્રુપ જે રેડ લેબર યુનિયન (RITU) સાથે જોડાણ ઈચ્છે છે.
- AITUC પાન-પેસિફિક સચિવાલય અને ત્રીજા આંતરરાષ્ટ્રીય સાથે જોડાયેલું હતું.
- વિરોધમાં એન.એમ. જોશીએ પીછેહઠ કરી અને 1929માં ઓલ ઈન્ડિયા ટ્રેડ યુનિયન ફેડરેશનની રચના કરી. વી.વી. ગિરી તેના પ્રથમ પ્રમુખ હતા.
- 1931 માં બીજું વિભાજન થયું અને રેડ ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસની સ્થાપના થઈ.
- 1933 માં એન.એમ. જોશી અને આર.આર. બાખલેએ નેશનલ ટ્રેડ યુનિયન ફેડરેશનની સ્થાપના કરી.
- 1940 માં AITUC માં એકતા પુન:સ્થાપિત કરવામાં આવી હતી.
- ઈન્ડિયન ફેડરેશન ઑફ લેબરની સ્થાપના સરકાર તરફી સંઘની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી.

  ઈન્ડિયન નેશનલ ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસની સ્થાપના 1944માં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના નેતૃત્ત્વમાં રાષ્ટ્રવાદી નેતાઓ દ્વારા કરવામાં આવી હતી.

13.4 મહિલા ચળવળો :

મહિલા અધિકાર ચળવળ, જેને મહિલા મુક્તિ ચળવળ પણ કહેવાય છે, વિવિધ સામાજિક ચળવળ, મોટે ભાગે માં આધારિત છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ, કે 1960 અને 70 ના દાયકામાં સમાન અધિકારો અને તકો અને વધુ વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાની માંગ કરી હતી. સ્ત્રીઓ. તે એકરુપ છે અને ઓળખાય છે. ના ભાગ રૂપે બીજી તરંગ “નારીવાદની જ્યારે ધ પ્રથમ

તરંગ નારીવાદ 19મી અને 20મી સદીની શરૂઆતમાં મહિલાઓના કાનૂની અધિકારો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. ખાસ કરીને મત આપવાનો અધિકાર (જુઓ મહિલાઓનો મતાધિકાર), બીજી તરંગ નારીવાદ મહિલા અધિકાર ચળવળનો મહિલાઓના અનુભવના દરેક ક્ષેત્રને સ્પર્શ્યો જેમાં રાજકારણ, કામ, કુટુંબ અને જાતીયતા દ્વારા અને મહિલાઓ વતી સંગઠિત સક્રિયતા ચાલુ રહી ત્રીજું અને ચોથું અનુક્રમે 1990 ના દાયકાના મધ્ય અને 2010ના દાયકાના પ્રારંભથી નારીવાદના તરંગો."

❖ **મુખ્ય ચિંતાઓ :** આઝાદી પહેલા અને પછીના ઘણા સુધારા ચળવળોમાં મહિલાઓની સ્થિતિ કેન્દ્રિય ચિંતા રહી છે. બ્રહ્મ સમાજ અને આર્ય સામજના નેતાઓ સતી, પુનર્લગ્ન, છૂટાછેડા, સ્ત્રી શિક્ષણ, પરદા પ્રથા, બહુપત્નીત્ત્વ અને દહેજ જેવા મુદ્દાઓ સાથે ચિંતિત હતા.

- ➢ જસ્ટિસ રાનડેએ બાળલગ્નો, બહુપત્નીત્ત્વ, વિધવાઓના પુનઃલગ્ન પરના નિયંત્રણો અને શિક્ષણમાં પ્રવેશ ન હોવાની ટીકા કરી હતી.
- ➢ સતી પ્રથા નાબૂદ કરવામાં રાજા રામ મોહન રોયે મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર અને મહર્ષિ કર્વેએ વિધવાઓના પુનર્લગ્ન માટે વિનંતી કરી. ગાંધીજીએ રાજકીય સ્વતંત્રતા તેમજ તેમના સામાજિક અને રાજકીય અધિકારો માટે લડવા માટે મહિલાઓના સામૂહિક એકત્રીકરણમાં રસ લીધો.

❖ **મહિલા ચળવળની મૂળભૂત વિભાવનાઓ :**

- ➢ મહિલાઓની હિલચાલને સભાન અને સામૂહિક ચળવળો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે જે મહિલાઓ માટે વિશિષ્ય સમસ્યાઓ અને જરૂરિયાતોના સમૂહનો સામનો કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.
- ➢ આ જરૂરિયાતો અથવા સમસ્યાઓ, બદલામાં, એક સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પ્રણાલી દ્વારા બનાવવામાં આવી છે જે તેમને પુરુષોની તુલનામાં સ્પષ્ટ પણે ગેરલાભમાં મૂકે છે.
- ➢ નારીવાદ, જાતિઓની સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય સમાનતામાં માન્યતા.
- ➢ મોટાભાગે પશ્ચિમમાં ઉદ્‌ભવતા હોવા છતાં, નારીવાદ વિશ્વભરમાં પ્રગટ થાય છે અને મહિલાઓના અધિકારો અને હિતોના વતી પ્રવૃત્તિ માટે પ્રતિબદ્ધ વિવિધ સંસ્થાઓ દ્વારા તેનું પ્રતિનિધિત્ત્વ કરવામાં આવે છે.

❖ **ભારતમાં મહિલાઓની ચળવળ :**

સંસ્થાનવાદી સમયગાળા દરમિયાન સામાજિક સુધારણા ચળવળો :

- ➢ મહિલા ચળવળો 19મી સદીમાં સામાજિક સુધારણા ચળવળ તરીકે શરૂ થઈ હતી.
- ➢ બુદ્ધિવાદ અને પ્રગતિના નવા યુરોપીયન વિચારોથી પ્રેરિત, સુધારકોએ એક નવો સમાજ બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો, જે આધુનિક છતાં ભારતીય પરંપરામાં જડ્યો હતો.
- ➢ તેઓએ બહુદેવવાદ, બહુપત્નીત્વ, જાતિવાદ, સતી બાળલગ્ન નિરક્ષરતા વગેરે

જેવા તમામ સ્પષ્ટ સામાજિક વિકૃતિઓથી મુક્ત એક નવી નીતિ બનાવવાના પ્રયાસરૂપે ભારતીય સમાજનું આલોચનાત્મક મૂલ્યાંકન શરૂ કર્યું. તેઓ માનતા હતા કે આ તમામ મહિલાઓની પ્રગતિમાં અવરોધો છે.

- સમાજ સુધારકોના બે જૂથો હતા,

  (1) ઉદારવાદી

  (2) પુનરુત્થાનવાદીઓ.

  બંને જૂથોએ નિઃશંકપણે ભારતના દમનકારી સામાજિક સંસ્થાઓના રિવાજોને માન્યતા આપી હતી.

- રાજા રામ મોહનરોય, કેશવચંદ્ર સેન, ઈશ્વરચંદ્ર, વિદ્યાસાગર, કંદુકુરી વીરેસાલિંગમ પંથુલુ, એમ. જી. રાનડે, કર્વે, સ્વામી વિવેકાનંતીયા, સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી અને અન્યોએ ભારતીય મહિલાઓની અધોગતિની સ્થિતિનો નિખાલસપણે સ્વીકાર કરીને મહિલા ચળવળને નેતૃત્ત્વ પૂરું પાડ્યું હતું.

❖ **રાષ્ટ્રવાદી ચળવળોના ભાગરૂપે મહિલા ચળવળો :**

- મહિલા ચળવળના બીજા તબક્કાની લાક્ષણિકતાઓ એટલે કે રાષ્ટ્રીય ચળવળ છે. પ્રથમ વખત મધ્યમ વર્ગની ગણી મહિલાઓએ રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવાનું શરૂ કર્યું.
- 1919માં, રાષ્ટ્રીય ચળવળ શહેરી ઉપલા સુધી મર્યાદિત હતી. વર્ગ અને તે પછીથી રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં ગાંધીના પ્રવેશ સાથે, જનતાની ભાગીદારી થવા લાગી.
- આ તબક્કામાં, રાજકીય વિકાસ અને તેમાં મહિલાઓની ભાગીદારી રાષ્ટ્રીય ચળવળ એકસાથે ચાલતી હતી.
- પૂનામાં પંડિતા રમાબાઈનું શારદા સદન (1892), અમદાવાદમાં શ્રી મહિપતરામ રૂપરામ અનાથાશ્રમ (1892), બોમ્બેમાં શ્રી ઝોરાસ્ટ્રિયન મંડળ (1903), બરોડામાં માતૃત્ત્વ અને બાળ કલ્યાણ લીગ (1914), પૂનામાં ભગિની સમાજ (1916) તમામની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી અને મહિલાઓના જીવનને સુધારવાના ખાસ ઉદ્દેશ્ય સાથે કામ કરવામાં આવ્યું હતું.
- આ પ્રાદેશિક સંગઠનો પછી વુમન્સ ઈન્ડિયન એસોસિએશન (1917) અને ધ નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ વુમન ઈન ઈન્ડિયા (1920) જેવી રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ દ્વારા અનુસરવામાં આવી હતી.

❖ **સ્વતંત્ર ભારત પછી :**

- વીણા મઝુમદારના જણાવ્યા મુજબ, ભારતની આઝાદી પછી, તમામ વ્યવહારિક હેતુઓ માટે, મહિલાઓનો પ્રશ્ન વીસ વર્ષથી વધુ સમય સુદી જાહેર ક્ષેત્રેથી ગાયબ થઈ ગયો.

- જો કે, 1960ના દાયકાના મધ્યભાગથી, આપણે નવા સામાજિક-રાજકીય ચળવળોનો જન્મ જોયો છે કારણ કે ગરીબી અને બેરોજગારી વ્યાપક હતી અને લોકો સરકારની વિકાસ નીતિઓ, પ્રચલિત આર્થિક અધિકારો, જમીનના અધિકારો અને ભાવ વધારાથી ભ્રમિત થયા હતા.
- ભારતને 1970ના દાયકાની શરૂઆતમાં શ્રેણીબદ્ધ સંઘર્ષો અને ખેડૂત ચળવળો જોયા જેમ કે 1972 અને 1975ની વચ્ચે બોમ્બે અને ગુજરાતમાં ભાવ-વધારા વિરોધી આંદોલન અને 1973માં શરૂ થયેલ ચિપકો ચળવળ.
- મહિલા ચળવળનું વિશેષ મહત્ત્વ એ હતું કે શહાદા આંદોલન અને ત્યારબાદ 1970ના દાયકામાં ભીલ (આદિવાસી) ભૂમિહીન મજૂરોની શોષણકારી જમીનદારો સામે શ્રમિક સંગઠનની રચના જે બે ભીલ સ્ત્રીઓ પર બળાત્કાર બાદ શરૂ થઈ હતી.

❖ **ફેમિનિસ્ટ થિયરી :**

- નારીવાદી સિદ્ધાંત એ સમાજશાસ્ત્રની એક મુખ્ય શાખા છે જે તેની ધારણાઓ, વિશ્લેષણાત્મક લેન્સ અને પ્રસંગોચિત ફોકસને પુરૂષ દષ્ટિકોણ અને અનુભવોથી દૂર કરીને સ્ત્રીઓની તરફ ફેરવે છે.
- આમ કરવાથી, નારીવાદી સિદ્ધાંત સામાજિક સમસ્યાઓ, વલણો અને મુદ્દાઓ પર પ્રકાશ પાડે છે જે અન્યથા સામજિક સિદ્ધાંતમાં ઐતિહાસિક રીતે વર્ચસ્વ ધરાવતા પુરુષ પરિપ્રેક્ષ્ય દ્વારા અવગણવામાં આવે છે અથવા ખોટી રીતે ઓળખાય છે.
- લિંગ દમનની થિયરીઓ લિંગ તફાવત અને લિંગ અસમાનતાના સિદ્ધાંતો કરતાં વધુ આગળ વધે છે અને દલીલ કરે છે કે માત્ર સ્ત્રીઓ પુરુષોથી અલગ અથવા અસમાન છે, પરંતુ તેઓ સક્રિય રીતે દલિત છે, ગૌણ છે અને પુરુષો દ્વારા દુર્વ્યવહાર પણ કરવામાં આવે છે.
- માળખાકીય જુલમ સિદ્ધાંતો માને છે કે મહિલાઓનું જુલમ અને અસમાનતા મૂડીવાદ, પિતૃસત્તા અને જાતિવાદનું પરિણામ છે.

❖ **નારીવાદના મોજા :**

❖ **પ્રથમ વેવ**

- 19મી સદીના અંતમાં પ્રથમ રંગ તરંગ એ નારીવાદી આદર્શોનો પ્રથમ દેખાવ નહોતો પરંતુ પશ્ચિમી વિશ્વ માટે તે પ્રથમ વાસ્તવિક રાજકીય ચળવળ હતી.
- 1792માં, મેરી વોલસ્ટોનક્રાફ્ટે ક્રાંતિકારી વિન્ડિકેશન ઓફ ધ રાઈટ્સ ઓફ વુમન પ્રકાશિત કર્યું.
- પ્રારંભિક નારીવાદીઓ માટે પ્રજનન અધિકારો પણ મહત્ત્વનો મુદ્દો બની ગયો.

❖ **બીજી તરંગ**

- બીજી તરંગ નારીવાદ 1960 અને 70 ના દાયકામાં થયો હતો.

- તે પ્રતમ-તરંગ નારીવાદ પર આધારિત છે અને સમાજમાં મહિલાઓની ભૂમિકા શું હોવી જોઈએ તે પડકાર ફેંક્યો હતો.
- નારીવાદના ત્રણ મુખ્ય પ્રકારો ઉભરી આવ્યા : મુખ્ય પ્રવાહ/ ઉદારવાદી, આમૂલ અને સાંસ્કૃતિક.
- મુખ્ય પ્રવાહના નારીવાદે સંસ્થાકીટય સુધારાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું, જેનો અર્થ લિંગ ભેદભાવ ઘટાડવો, મહિલાઓને પુરૂષ-પ્રભુત્ત્વવાળી જગ્યાઓમાં પ્રવેશ આપવો અને સમાનતાને પ્રોત્સાહન આપવું.
- કટ્ટરપંથી નારીવાદ સમાજને સંપૂર્ણ રીતે પુનઃઆકાર આપવા માંગતો હતો, એમ કહીને કે વ્યવસ્થા સ્વાભાવિક રીતે પિતૃસત્તાક છે અને માત્ર એક ફેરફાર જ મુક્તિ લાવશે. તે એવી માન્યતાનો પ્રતિકાર કરે છે કે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ મૂળભૂત રીતે સમાન છે.
- સાંસ્કૃતિક નારીવાદ સમાન દૃષ્ટિકોણ ધરાવે છે અને શીખવવામાં આવે છે કે ત્યાં છે સ્ત્રી સાર, જે પુરુષોથી અલગ છે.

❖ **ત્રીજી તરંગ**

- ત્રીજી-તરંગ નારીવાદ પણ જાતિ પ્રત્યે વધુ સભાન બન્યો.
- લિંગ અને વિવેચનાત્મક-જાતિના વિદ્વાન કિમ્બર્લે ક્રેનશોએ વાક્ય બનાવ્યું - આંતરવિભાગીયતા 1989માં.
- આ શબ્દનો ઉલ્લેખ છે કે કેવી રીતે વિવિધ પ્રકારના જુલમ - જેમ કે લિંગ અને જાતિ પર આધારિત એકબીજા સાથે છેદે છે.
- જ્યારે મુખ્યપ્રવાહની પ્રથમ અને બીજી-તરંગ નારીવાદે મોટાભાગે લિંગની અંદરની વંશીય અસમાનતાને અવગણી અથવા ઉપેક્ષા કરી હતી, ત્રીજી તરંગે વધુ ધ્યાન આપ્યું હતું.
- શબ્દ સમૂહ - ત્રીજી તરંગ નારીવાદ 1992માં રેબેકા વોકર, 23 વર્ષની બ્લેક બાયસેક્સ્યુઅલ મહિલા દ્વારા બનાવવામાં આવી હતી.

❖ **ચોથી તરંગ**

- MeToo ચળવળ અને મહિલાઓના અધિકારો પરના હુમલાઓના પુનરુત્થાન સાથે, ઘણા માને છે કે આપણે એક નવી તરંગમાં જીવી રહ્યા છીએ.
- સોશિયલ મીડિયા સક્રિયતાએ ચળવળને તકનીકી યુગમાં મજબૂત રીતે આગળ ધપાવી છે.
- તે ત્રીજી તરંગના સમાવેશ પર ભાર મૂકે છે અને સશક્તિકરણ, સમાનતા અને સ્વતંત્રતાનો ખરેખર અર્થ શું છે તે અંગેના સખત પ્રશ્નો પૂછે છે.

❖ **ચળવળમાં મહિલાઓની ભાગીદારી ચાર મુખ્ય સ્વરૂપોમાં રહી છે :**

a. આદિવાસીઓ, ખેડૂતો અને ઔદ્યોગિક કામદારો જેવા ચોક્કસ વર્ગના લોકોના સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય અધિકારો માટે,

b. કામની સ્થિતિમાં સુધારણા અને મહિલાઓની સ્વાયત્તતા માટે.

c. કામ માટે સમાન મહેનતાણું માટે.

d. સામાન્ય રીતે પુરુષો અને બાળકોને અસર કરતા મુદ્દાઓ પર સામાજિક ચળવળો જેમ કે ગર્ભપાત, બાળકોને દત્તક લેવા, જાતીય શોષણ વગેરે.

બ્રિટિશ રાજ હેઠળની ઉદાર સમાનતાવાદી વિચારધારાએ ભારતીય મહિલાઓમાં સામાજિક જાગૃતિ માટેની પરિસ્થિતિઓ ઊભી કરી. પ્રાદેશિક અને રાષ્ટ્રીય સ્થરે અનેક મહિલા સંગઠનો અસ્તિત્ત્વમાં આવ્યા. બંગા મહિલા સમાજ અને લેડીઝ થિયોસોફિકલ સોસાયટીએ મહિલાઓ માટેના આધુનિક આદર્શોને પ્રોત્સાહન આપવા માટે સ્થાનિક સ્થરે કાર્ય કર્યું.

❖ **મહત્ત્વની રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ હતી :**

➢ ભારત મહિલા પરિષદ (1904)

➢ ભારત સ્ત્રી મહામંડળ (1909)

➢ મહિલા ભારતીય સંઘ (1917)

➢ ભારતમાં રાષ્ટ્રીય મહિલા પરિષદ (1925) અને

➢ અખિલ ભારતીય મહિલા પરિષદ (1927) અને

➢ કસ્તુરબા ગાંધી નેશનલ મેમોરિયલ ટ્રસ્ટ

આ સંસ્થાઓએ મહિલા શિક્,ણ, દુષ્ટ સામાજિક રિવાજો નાબૂદી (પરદા, બાળ લગ્ન) અધિકારો અને તકોની સમાનતા અને મહિલાઓની પીડા જેવા મુદ્દા ઉઠાવ્યા. કોંગ્રેસ પક્ષના સમર્થન સાથે કેટલીક મહિલા નેતાઓએ મતાધિકારનો અધિકાર અને વિધાનસભામાં પ્રતિનિધિત્ત્વની માંગ કરી હતી.

એવું કહી શકાય કે ભારતીય મહિલા ચળવળોએ બે ધ્યેયો માટે કામ કર્યું. એક મહિલાઓની મુક્તિ અથવા ઉત્થાન, એટલે કે, સામાજિક પ્રથાઓમાં સુધારો જેથી કરીને મહિલાઓને સમાજમાં વધુ મહત્ત્વપૂર્ણ અને રચનાત્મક ભૂમિકા ભજવવામાં સક્ષમ બનાવી શકાય. અને બે, પુરુષો અને સ્ત્રીઓ માટે સમાન અધિકારો, એટલે કે, રાજકીય, આર્થિક અને પારિવારિક ક્ષેત્રોમાં પુરુષો દ્વારા મહિલાઓને પણ માણવામાં આવતા નાગરિક અધિકારોનું વિસ્તરણ.

સ્ત્રીઓની હિલચાને જરૂરી પ્રોત્સાહન પૂરું પાડતા પરિબળો હતા : સ્ત્રીઓ પર પુરુષ વર્ચસ્વ અને પૂરક લૈંગિક ભૂમિકાઓની વિભાવના પર પશ્ચિમી શિક્ષણની અસર, શિક્ષણ ભદ્ર સ્ત્રીઓ દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવેલ નેતૃત્ત્વ, મંજૂર સામાજિક પ્રથાઓને બદલવામાં પુરુષ સમાજ સુધારકોનો રસ. ધર્મ દ્વારા, બદલાતા સામાજિક-ધાર્મિક વલણ અને ફિલસૂફી, અને સામાજિક દુશ્મનાવટ અને પુરુષોના વિરોધમાં ઘટાડો. સ્વાવલંબન પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાયેલા મહિલા સંગઠનો, અને રાજકીય રાષ્ટ્રીય નેતાઓના ઉદાર વલણ પ્રત્યે નવીન મહિલાઓની હિલચાલ અને મહિલાઓની ઝુંબેશમાં તેમનો ઉત્સાહપૂર્વક સમર્થન.

1975-85ના દાયકાને આંતરરાષ્ટ્રીય મહિલા દાયકા તરીકે જાહેર કરવાથી પણ મહિલાઓની હિનતાની કલ્પનાને દૂર કરવા અને તેમને ઓળખની ભાવના આપવા માટે મહિલાઓની હિલચાલને વેગ મળ્યો.

1953માં ભારત સરકાર દ્વારા સ્થપાયેલ સેન્ટ્રલ સોશ્યલ વેલ્ફેર બોર્ડ (CSWB) પણ મહિલાઓના કલ્યાણ માટે સ્વૈચ્છિક પ્રયાસોને પ્રોત્સાહન આપે છે અને તેને મજબૂત કરે છે. ભારત સરકારનું કલ્યાણ મંત્રાલય પણ શહેરોમાં કામ કરતી મહિલાઓ માટે છાત્રાલયોના બાંધકામ/ વિસ્તરણ જેવી પ્રવૃત્તિઓ માટે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને અનુદાન આપે છે.

❖ **ભારતમાં મુખ્ય મહિલા સશક્તિકરણ યોજનાઓની યાદી :**

❖ **ભારતમાં મહત્ત્વની મહિલા સશક્તિકરણ યોજનાઓ નીચે સૂચિબદ્ધ છે :**

➢ મહિલા સશક્તિકરણ યોજના	લોન્ચ વર્ષ	ઉદ્દેશ્યો
➢ બેટી બચાવો બેટી પઢાવો યોજના	2015	• ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના રોકાણ માટે • લિંગ-પૂર્વગ્રહયુક્ત લૈંગિક પસંદગીયુક્ત નાબૂદીને રોકવા માટે • અસ્તિત્ત્વની ખાતરી કરવા માટે અને બાળકીનું રક્ષણ થી ખાતરી કરો • શિક્ષણ અને બાળકીની ભાગીદારી
➢ વન-સ્ટોપ સેન્ટર સ્કીમ	2015	• હિંસાથી પ્રભાવિત મહિલાઓને ખાનગી અને જાહેર જગ્યાઓ બંનેમાં ટેકો અને સહાય પૂરી પાડવા માટે. • ફર્સ્ટ ઈન્ફર્મેશન રિપોર્ટ (FIR/NCR) ફાઈલ કરવામાં સુવિધા/ સહાય માટે. • મનો-સામાજિક સમર્થન અને પરામર્શ પ્રદાન કરવાથી.
➢ સ્ત્રીઓ હેલ્પલાઈન યોજના	2016	• હિંસાથી પ્રભાવિત મહિલાઓને ટોલ ફ્રી 24 કલાક ટેલિકોમ સેવા પૂરી પાડવી. • યોગ્ય એજન્સીઓને રેફરલ દ્વારા કટોકટી અને બિન-કટોકટી દરમિયાનગીરીની સુવિધા આપવી તરીકે • પોલીસ / હોસ્પિટલો/ એમ્બ્યુલન્સ સેવાઓ/ ડિસ્ટ્રિક્ટ લીગલ સર્વિસ ઓથોરિટી (DLSA) પ્રોટેક્શન ઓફિસર (PO)/OSC. • યોગ્ય આધાર વિશે માહિતી પૂરી પાડવા માટે સેવાઓ, સરકારી યોજનાઓ અને હિંસાથી અસરગ્રસ્ત મહિલા માટે ઉપલબ્ધ કાર્યક્રમો, ખાસ કરીને સ્થાનિક વિસ્તારની પરિસ્થિતિ કે જેમાં તેણી રહે છે અથવા નોકરી કરે છે.

➢ ઉજ્જવલા યોજના	2016	• વ્યાવસાયિક જાતીય શોષણ માટે મહિલાઓ અને બાળકોની હેરફેરને રોકવા માટે. • પીડિતોને તેમના શોષણના સ્થળેથી બચાવવા અને તેમને સુરક્ષિત કસ્ટડીમાં મૂકવાની સુવિધા માટે. • થી પ્રદાન કરો. • પુનર્વસન સેવાઓ : • આશ્રય, ખોરાક, કપડાં જેવી મૂળભૂત સુવિધાઓ/ જરૂરિયાતો પૂરી પાડીને પીડિતોને તાત્કાલિક અને લાંબા ગાળાની બંને સાથે, તબીબી કાઉન્સેલિંગ, કાનૂની સહાય અને માર્ગદર્શન અને વ્યાવસાયિક તાલીમ સહિતની સારવાર.
➢ મહિલા છાત્રાલય કામ કરે છે.	1972-73	• કાર્યકારી મહિલાઓ માટે સલામત અને સુવિધાજનક રીતે સ્થિત આવાસની ઉપલબ્ધતાને પ્રોત્સાહન આપવા. • થી પ્રદાન કરો કામ કરતી મહિલાઓના બાળકો માટે રહેઠાણ, છોકરીઓ માટે 18 વર્ષ સુધીની અને છોકરાઓ માટે 5 વર્ષની ઉંમર સુધી.
➢ સ્વાધાર ગ્રહ	2018	• આશ્રય, ખોરાક, કપડાંની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે, તબીબી સારવાર, અને તકલીફમાં મહિલાઓની સંભાળ. • મહિલાઓને કાનૂની સહાય અને માર્ગદર્શન પૂરું પાડવું.
➢ આધારથી તાલીમ અને રોજગાર કાર્યક્રમ મહિલાઓ માટે (STEP)	1986-87	• મહિલાઓને રોજગારી આપે તેવી કૌશલ્ય પ્રદાન કરવી. • દેશમાં 16 અને તેથી વધુ વય જૂથની મહિલાઓ ને લાભ આપવા માટે.
➢ હું હતો શક્તિ પુરસ્કાર	2016	• સમાજમાં મહિલાઓનું સ્થાન મજબૂત કરવું. • પ્રગતિ તરફ કામ કરતી સંસ્થાઓને સુવિધા આપવી અને સમાજમાં મહિલાઓનો વિકાસ.
➢ મહિલા શક્તિ કેન્દ્રો (MSK)	2017	• થી બનાવો મહિલાઓ માટે એવું વાતાવરણ જ્યાં તેઓને આરોગ્યસંભાળ, ગુણવત્તા, શિક્ષણ, માર્ગદર્શન, રોજગાર વગેરે. • દેશમાં બ્લોક અને જિલ્લા સ્થરે આ તકોને સરળ બનાવવા માટે.
➢ નિર્ભયા	2012	• વિવિધ સ્થરે મહિલાઓ માટે સલામતી અને સુરક્ષાની સુવિધા માટે.

		• મહિલાઓની ઓળખ અને માહિતીની કડક ગોપનીયતા અને ગુપ્તતા સુનિશ્ચિત કરવા. • શક્ય હોય ત્યાં સુધી રીઅલ-ટાઈમ હસ્તક્ષેપ માટે જોગવાઈ
મહિલા ઈ-હાટ	2016	• 2016 થી મહિલાઓ માટે ઓનલાઈન ઉદ્યોગસાહસિકતાની તકો ઉપલબ્ધ કરાવવી. • ઓનલાઈન વેચાણના વિવિધ પાસાઓ પર મહિલાઓને શિક્ષિત કરવા અને તેમનું સાહસ સ્થાપિત કરવામાં મદદ કરવી.
મહિલા પોલીસ	2016	• એક MPV જાહેર પોલીસ તરીકે સેવા આપશે ઈન્ટરફેસ
સ્વયંસેવકો		• મહિલાઓ સામેના ગુના સામે લડવા માટે. • MPV નો વ્યાપક આદેશ મહિલાઓ સામેની હિંસાની ઘટનાઓની જાણ કરવાનો છે જેમ કે ઘરેલુ હિંસા, બાળલગ્ન, દહેજ ઉત્પીડન અને જાહેર સ્થળોએ મહિલાઓ દ્વારા સહન કરવામાં આવતી હિંસા.

13.5 સારાંશ :

નિષ્કર્ષ પર, ખેડૂતો એ સામાજિક અને આર્થિક રીતે હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગટયેલું, રાજકીય રીતે અશક્ત સામાજિક જૂથ છે જેઓ નિર્વાહ જીવન જીવવા માટે જમીન સાથે જોડાયેલા છે. ખેડૂતો એ કૃષિ વર્ગ છે જે નાની જમીનના ભાડૂતો અથવા માલિકો તરીકે ખેતી સાથે સબંધિત છે્ ને પોતાના વપરાશ માટે ખેતીની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લે છે. તેઓ એક ભિન્ન/વિષય જૂથ છે. ભારતમાં, નારીવાદ મહિલાઓ માટે સમાન રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક અધિકારો અને તકોને વ્યાખ્યાયિત કરવા, બનાવવા અને તેનું રક્ષણ કરવા પર કેન્દ્રિત ચળવળોના જૂથનો ઉલ્લેખ કરે છે. ભારતીય સમાજમાં, તે મહિલાઓના અધિકારોની શોધ છે. સમગ્ર વિશ્વના નારીવાદીઓની જેમ ભારતમાં પણ નારીવાદીઓ સમાન મજૂર માટે સમાન વેતન, સમાન આરોગ્ય અને શિક્ષણની પહોંચ અને સમાન રાજકીય અધિકારો ઈચ્છે છે. ભારત સરકારે મહિલાઓ અને બાળકોની સુરક્ષા અને સશક્તિકરણને ગંભીરતાથી ધ્યાનમાં લીધું છે. મહિલાઓ પ્રત્યે વધી રહેલા અન્યાયને ઓછો કરવો જરૂરી હતો, અને આ યોજનાઓ ભારતમાં મહિલાઓને લગતી મુખ્ય સમસ્યાઓનો ઉકેલ છે.

13.6 તમારી પ્રગતિ તપાસો :

1. ખેડૂત આંદોલનના કોઈપણ બે કારણો લખો ?
2. વન-સ્ટોપ સેન્ટર યોજનાના કોઈપણ ત્રણ ઉદ્દેશ્યોની યાદી બનાવો.
3. લઘુત્તમ વેતન અદિનિયમ, 1948 સમજાવો.
4. મહિલા પોલીસ સ્વયંસેવકો ક્યા વર્ષે શરૂ થયા ?

❖ **ચાવીરૂપ શબ્દો :**

➢ ખેડૂત આંદોલન : ખેડૂત ચળવળો એ બ્રિટિશ વસાહતી સમયગાળાની 18મી અને 19મી સદીમાં બ્રિટિશ અત્યાચારો સામેની સામાજિક

ચળવળોનો એક ભાગ છે. આ ચળવળોનો એકમાત્ર હેતુ શાસન અને સામાજિક સબંધોના અગાઉના સ્વરૂપોને પુનઃસ્થાપિત કરવાનો હતો.

➢ મહિલા ચળવળ : મહિલા અધિકાર ચળવળ, જેને મહિલા મુક્તિ ચળવળ પણ કહેવામાં આવે છે, વિવિધ સામાજિક ચળવળ, મોટે ભાગે મા આધારિત છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ, કે 1960 અને 70 ના દાયકામાં સ્ત્રીઓના સમાન અધિકારો અને તકો અને વધુ વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાની માંગ કરી હતી.

13.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસવા માટેના જવાબો :

❖ **ખેડૂત આંદોલનના કારણો :**

➢ ખેડૂતોને તેમની જમીનોમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા હતા.

➢ ખેડૂતોને તેમની જમીન માટે જે ભાડું ચૂકવવું પડતું હતું તેમાં વધારો કરવામાં આવ્યો હતો.

a. વન-સ્ટોપ સેન્ટર યોજનાનો ઉદ્દેશ

b. હિંસાથી પ્રભાવિત મહિલાઓને ખાનગી અને જાહેર જગ્યાઓ બંનેમાં ટેકો અને સહાય પૂરી પાડવા માટે.

c. ફર્સ્ટ ઈન્ફોર્મેશન રિપોર્ટ (FIR/NCR) ફાઈલ કરવામાં સુવિધા/સહાય માટે.

d. મહિલાઓ/ છોકરીઓને મનો-સામાજિક સમર્થન અને કાઉન્સેલિંગ પ્રદાન કરવા.

➢ લઘુત્તમ વેતન અધિનિયમ, 1948, આ અધિનિયમનો ઉદ્દેશ્ય વેતનના લઘુત્તમ દરો નક્કી કરવા અને તે રીતે કામદારોના શોષણને રોકવાનો છે. કાયદાની જોગવાઈઓ લઘુત્તમ વેતન દરો નિર્ધારિત કરીને કામદારોને સામાજિક ન્યાય પ્રાપ્ત કરવાનો છે.

➢ વર્ષ 2016માં મહિલા પોલીસ સ્વયંસેવકોની શરૂઆત કરવામાં આવી છે.

13.8 સંદર્ભ સૂચિ :

1. https://www.dumdummotijheelcollege.ac.in/motijheel-college/pdf/1588574458.pdf

2. https ://lawcorner.in/labour-movement-in- india/#:~:text=million%20labour%20memberships. ,The%20emergence%20of%20the%20labour%20movement,Bengalle

13.9 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો :

1. ખેડૂત ચળવળોને વિગતવાર સમજાવો
2. ખેડૂત ચળવળોના કારણો અને અસરનું વર્ણન કરો.
3. મજૂર ચળવળો પર નોંધ લખો.
4. હાઈલાઈટ કરો વિવિધ મહિલા સશક્તિકરણ યોજનાઓ અને તેના ઉદ્દેશ્યો
5. ભારતમાં મહિલા ચળવળનો ઈતિહાસ શોધો.

****

એકમ-14
ભારતમાં નોંધપાત્ર સામાજિક ચળવળો - II

રૂપરેખા :-

14.0 ઉદ્દેશ્યો

14.1 પ્રસ્તાવના

14.2 દલિત અને આદિવાસી ચળવળ - ડીકે ચળવળ

14.3 પર્યાવરણીય ચળવળો - નર્મદા બચાવો, ચિપકો

14.4 સારાંશ

14.5 તમારી પ્રગતિ તપાસો

14.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસવા માટેના જવાબો

14.7 સંદર્ભ સૂચિ

14.8 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો

14.0 ઉદ્દેશ્યો :

વિદ્યાર્થી મિત્રો આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે,

- દલિત અને આદિવાસી ચળવળો સમજશો.
- પર્યાવરણીય આંદોલનો વિશે જાણશો.

14.1 પ્રસ્તાવના :

સામાજિક ચળવળ, એક સામાજિક ધ્યેયના સમર્થનમાં ઢીલી રીતે સંગઠિત પરંતુ સતત ઝુંબેશ, સામાન્ય રીતે કાં તો અમલીકરણ અથવા સમાજના બંધારણ અથવા મૂલ્યોમાં પરિવર્તનને રોકવા માટે. સામાજિક હિલચાલ કદમાં ભિન્ન હોવા છતાં, તે બધા અનિવાર્યપણે છે સામૂહિક. એટલે કે, તેઓ એવા લોકોના વધુ કે ઓછા સ્વયંસ્ફુરિત એકસાથે આવવાથી પરિણમે છે જેમના સબંધો નિયમો અને પ્રક્રિયાઓ દ્વારા વ્યાખ્યાયિત નથી પરંતુ જેઓ માત્ર સમાજ પ્રત્યે સામાન્ય દૃષ્ટિકોણ ધરાવે છે.

ભીડ, ગભરાટ અને પ્રાથમિક સ્વરૂપો (મિલીંગ, વગેરે)માં સામૂહિક વર્તન સંક્ષિપ્ત અવધિ અથવા એપિસોડિક હોય છે અને મોટે ભાગે આવેગ દ્વારા માર્ગદર્શન આપવામાં આવે છે. જ્યારે અલ્પજીવી આવેગ લાંબા ગાળાના ધ્યેયોને ૅમર્ગ આપે છે, અને જ્યારે સતત જોડાણ લોકોના પરિસ્થિતિગત જૂથોનું સ્થાન લે છે, ત્યારે પરિણામ સામાજિક ચળવળ છે. આ એકમમાં, ચાલો આપણે ભારતની સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ ચળવળોના ઈતિહાસને રીવાઈન્ડ કરીએ જેણે વિશ્વને બદલી નાખ્યું.

14.2 દલિત અને આદિવાસી ચળવળ - ડીકે ચળવળ :

❖ **દલિત અને આદિવાસી ચળવળ - ડીકે ચળવળ :** દલિત શબ્દનો ઉપયોગ સૌપ્રથમજ્યોતિરાવ ફુલે દ્વારા હિંદુના દલિત વર્ગો અથવા અસ્પૃશ્ય જાતિઓ માટે કરવામાં આવ્યો હતો. મહાત્મા ગાંધીએ હરિજનનો ઉપયોગ દલિત અથવા દલિત વર્ગો માટે કર્યો જેનો અર્થ થાય છે 'ઈશ્વરના બાળકો', 'દલિત' શબ્દ મરાઠી શબ્દનો સાહિત્યિક અર્થ છે. 'જમીન' અથવા 'ટુકડા ટુકડા' ભારતીય બંધારણ મુજબ, દલિતો એ "અનુસૂચિત જાતિ" શ્રેણી હેઠળ આવતા લોકો છે. જો કે, થોડા ફેરફારો સાથે 'દલિત' શબ્દનો અર્થ માત્ર જાતિની એક શ્રેણી જ નહીં, તેનો અર્થ એવો થાય છે કે જેનું દેશની પરંપરાઓ દ્વારા આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય અને જીવનના તમામ ક્ષેત્રોમાં શોષણ થાય છે.

- બહિષ્કૃતતા - મોટાભાગે તેઓ મનની ઉચ્ચ તાલીમથી વંચિત હતા અને સામાજિક-આર્થિક અને રાજકીય દરજ્જો નકારવામાં આવ્યા હતા.

- વ્યવસાય - દેશમાં અંગ્રેજોની મદદથી આધુનિક ઉદ્યોગનો ઉદ્ભવ થયો. બ્રિટિશ દ્વારા ઈન્ડિગો ઉદ્યોગને ભારે પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું હતું, કારણ કે તે બ્રિટન માટે પ્રાથમિક નિકાસ હતી. જ્યુટ ઉદ્યોગ 1833 અને 1850 વચ્ચે સમૃદ્ધ થયો હતો. આસામ ટી કંપની 1845માં શરૂ થઈ હતી, સ્ટીલ, કોલસો અને ચામડાના ઉદ્યોગોનો પણ વિકાસ થયો. ઔદ્યોગિક પ્રગતિને કારણે સામાજિક પરિવર્તન આવ્યું છે કારણ કે વિવિધ જાતિ અને સમુદાયના લોકોને સબંધિત વ્યક્તિગત સંસ્થાઓમાં રોજગારી મળી છે.

- સામાજિક સુધારણા - મહાત્મા જ્યોતિબા ફૂલેએ સાયતાની રચના કરી 1873માં બ્રાહ્મણવાદના ચુંગાલમાંથી બિન-બ્રાહ્મણોને મુક્ત કરવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે શોધક મંડળ. કોલ્હાપુરના શાહુ મહારાજે 1912માં સત્ય શોધક મંડળની શરૂઆત કરી અને પુલે દ્વારા શરૂ કરાયેલ ચળવળને આગળ ધપાવી. સ્વતંત્રતા પહેલાના સમયગાળામાં, દલિત ચળવળોમાં મજબૂત બિન-બ્રાહ્મણ ચળવળનો સમાવેશ થતો હતો.

- દલિત જાગૃતિ - પ્રથમ, તેના વિચારો સાથે પશ્ચિમી અસર અને વિચારની ઉદારતા, વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા અને સમાનતાના મૂલ્યોએ હિન્દુ સમાજ વ્યવસ્થા અને જાતિ અને અન્ય સંસ્થાઓના પરંપરાગત મેટ્રિક્સમાં પ્રવેશ કરવાનું શરૂ કર્યું. બીજું, બ્રિટિશ વહીવટીતંત્રે કાયદા સમક્ષ સમાનતા અને મોડેમ ટેકનોલૉજીની રજૂઆતની આવશ્યકતા ઊભી કરી

- સામાજિક સુધારણા ચળવળોના ઉદભવ માટે બૌદ્ધિત અને મનોવૈજ્ઞાનિક વાતાવરણ ના ઉદય માટે ઘણા પરિબળો જવાબદાર છે. ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં દલિત ચળવળો. મુખ્ય પરિબળોમાં દલિતોનો લશ્કરી સેવાઓમાં પ્રવેશ, દલિત સુધારણા ચળવળો, દલિત શિક્ષણ, ધર્માંતરણ, મિશનરી પ્રવૃત્તિઓ, ઈસ્લામિક પુનરુત્થાનવાદ અને હિંદુ સુધારાઓનો સમાવેશ થાય છે. બીજી તરફ, જમીનની વસાહત, ઉદ્યોગ, સંચાર સુવિધાઓ, શિક્ષણ પ્રેસ અને પુસ્તકો, કાયદાકીય વ્યવસ્થા વગેરે જેવા કેટલાક નાના પરિબળો છે જેણે ભારતમાં દલિત ચળવળોના ઉદય અને વિકાસમાં ફાળો આપ્યો છે.

❖ **ભારતમાં દલિત ચળવળો :** મોટાભાગની દલિત ચળવળો વસાહતી અને પોસ્ટ-કોલોનિયલ ભારતમાં કેન્દ્રિત છે તે મુખ્ય મુદ્દાઓ અસ્પૃશ્યતાની સમસ્યા સુધી સીમિત છે. આ અર્થમાં, આ ચળવળો મુખ્યત્ત્વે અસ્પૃશ્યતા વિરોધી ચળવળ છે. પરંતુ તે જ સમયે, આ ચળવળોએ ખેતમજૂરોના મુદ્દાઓ પણ ઉભા કર્યા કારણ કે દલિતો મોટે ભાગે આવી પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલા છે. ચૂંટણીઓ, સરકારી નોકરીઓ અને કલ્યાણકારી કાર્યક્રમોમાં અનામત વધારવા અથવા જાળવવાના મુદ્દાએ પણ આ આંદોલનોના નેતાઓને ચિંતિત કર્યા છે.

જી. શાહે આવી ચળવળને બે પ્રકારમાં વર્ગીકૃત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, જેમ કે (a) સુધારાત્મક અને (b) વૈકલ્પિક ચળવળ. જ્યારે પહેલા અસ્પૃશ્યતાની સમસ્યાને ઉકેલવા માટે જાતિ વ્યવસ્થામાં સુધારો કરવાનો પ્રયાસ કરે છે, જ્યારે બાદમાં કોઈ અન્ય ધર્મમાં પરિવર્તન અથવા શિક્ષણ, આર્થિક સ્થિતિ અથવા રાજકીય સત્તા પ્રાપ્ત કરીને વૈકલ્પિક સામાજિક-સાંસ્કૃતિક માળખું બનાવવાનો પ્રયાસ કરે છે.

બે મહત્ત્વપૂર્ણ આંદોલનો દલિત બૌદ્ધ ચળવળ અથવા નિયો બૌદ્ધ ચળવળ

- હિંદુ જ્ઞાતિ પદાનુક્રમમાં સૌથી નીચું સ્થાન ધરાવતા દલિતોએ સૌપ્રથમ 1956માં રાજકીય સંકેત તરીકે બૌદ્ધ ધર્મમાં રૂપાંતર કરવાનું શરૂ કર્યું.
- આ તે વર્ષ હતું જ્યારે બી.આર. આંબેડકરે, એક દલિત પ્રતિમા, બૌદ્ધ ધર્મ અપનાવ્યો હતો અને દલીલ કરી હતી કે જાતિના જુલમથી બચવાનો આ એકમાત્ર રસ્તો છે.
- આજે, ભારતમાં લગભગ 87% બૌદ્ધો નિયો-કન્વર્ટ છે, આ બાકીના પરંપરાગત બૌદ્ધ સમુદાયોના છે, મોટે ભાગે ભારતના ઉત્તર-પૂર્વમાં અને અન્ય હિમાલયના પ્રદેશોમાં.

❖ **દલિત પેન્થર આંદોલન :**

- મુંબઈની ઝૂંપડ પટ્ટીમાંથી શિક્ષિત યુવાનોએ જૂન 1972માં ડૉ.ભીમરાવ આંબેડકર અને યુ.એસ. બ્લેક પેન્થર્સ દ્વારા પ્રેરિત દલિત પેન્થર ચળવળ (DPM)ની શરૂઆત કરી.
- DPM એ આંબેડકરના કાર્યને આતંકવાદ અને બ્લેક પેન્થર્સના સ્વ-બચાવ સાથે જોડીને દલિતો સામેના અત્યાચારનો સામનો કર્યો.
- તેઓએ દલિત શબ્દનો વિસ્તાર કરીને અન્ય દલિત લોકો જેમ કે નીચી (અનુસૂચિત) જાતિઓ, નિયો-બૌદ્ધો, ભૂમિહીન અને ગરીબ ખેડૂતો અને શોષિત મહિલાઓનો સમાવેશ કર્યો.
- DPM નો વારસો દલિત સાહિત્ય અને રાજકારણમાં જોવા મળે છે.
- પીએમ કવિઓ અને લેખકોના લખાણોએ દલિત સાહિત્યને મુખ્ય સાહિત્યિક સ્વરૂપ તરીકે સ્થાપિત કરવામાં મદદ કરી અને ઢસાલ ભારતના અગ્રણી કવિઓમાંના એકબન્યા.
- DPM ની ભારતીય રાજનીતિ પર પણ કાયમી અસર રહી છે.

❖ **આદિવાસી ચળવળો :** આદિવાસી લોકોની સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિઓને સુધારવાના હેતુથી આદીવાસીઓ વચ્ચે સામાજિક ચળવળોનો ઉદ્દેશ્ય સામાજિક માળખામાં ફેરફાર, પુનઃગઠન, પુનઃઅર્થઘટન, પુનઃસ્થાપિત અને રક્ષણ માટે સામૂહિક પગલાં લેવાનો છે. હિંદુ ધર્મ, ખ્રિસ્તી ધર્મ, બ્રિટિશ શાસન, આધુનિક શિક્ષણ અને સ્વતંત્રતા પછીના કાયદાઓએ આદિવાસીઓમાં ઉચ્ચ સ્થરની ચેતના પેદા કરી છે, જેણે બદલામાં અનેક ચળવળોને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે. કેટલાક ચળવળોએ તેમની આધિવાસી ઓળખ અને રાજકીય એકતા પર ભાર મૂક્યો છે. પર્યાવરણીય-સાંસ્કૃતિક અલગતા, આર્થિક પછાતપણું અને હતાશાની લાગણી આ હિલચાલ માટે જવાબદાર છે. જો કે, તે આદિવાસીઓ કે જેઓ કાં તો હિંદુ, સમાજ સાથે ખૂબ જ અલગ છે અથવા ખૂબ સંકલિત છે તેઓ આ સામાજિક-સાંસ્કૃતિક ચળવળોમાં સામેલ નથી.

ઉન્નતિ સમાજ, સામાજિક સાંસ્કૃતિક સુધારણા માટે 1912માં સ્થપાયેલ સંસ્થા અને બિહારના ઝારખંડ પ્રદેશમાં પુનરુત્થાન માટે 1938માં સ્થપાયેલી આદિવાસી મહાસભા. 1950માં ઝારખંડ ચળવળ, જોકે, જમીનની પરાકાષ્ઠા અને શોષણ સામે લડવા અને બિહારની આદિવાસીઓ અને પશ્ચિમ બંગાળ, ઓરિસ્સા અને મધ્ય પ્રદેશના આસપાસના રાજ્યો વચ્ચે રાજકીય એકતા માટે શરૂ થઈ હતી. આ ચળવળ આખરે આ ચાર રાજ્યોના આદિવાસીઓ માટે અલગ રાજ્યની રચનાની માંગમાં પરિણમી. આદિવાસી ચળવળો ખૂબ વિશાળ ક્ષેત્રને આવરી લે છે. મણિપુર, નાગાલેન્ડ અને મિઝોરમ સહિત ઉત્તર-પૂર્વમાં હિલચાલનું વિશ્લેષણ કરતી વખતે અનન્ય ભૌગોલિક રાજકીય પરિસ્થિતિ અને ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિને ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે. આ વિસ્તારોમાં ચળવળો સામાન્ય રીતે સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય પુનરુત્થાનવાદનો સંદર્ભ આપે છે. આન્ય આદિવાસી ચળવળોમાં સ્વાયત્તતા, જંગલો પર નિયંત્રણ, સામાજિક ધાર્મિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને ભાષાકીય બાબતો મુખ્ય પરિબળો છે.

❖ **ભારતમાં આદિવાસી ચળવળો :** આદિવાસી વસ્તી પરંપરા તથા સંસ્કૃતિ સાથે જોડાયેલ છે અને હંમેશા તેમના સમાજની વિશેષતાઓને જાળવી રાખવામાં રસ ધરાવે છે. આદિવાસી ચળવળો આદિવાસી સમાજનું માળખું બદલવાનો પ્રયાસ કરતી ખરાબ-વૃત્તિઓ સામે લડવા અને દૂર કરવાનું વલણ ધરાવે છે. ભારતમાં બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન આદિવાસી વિદ્રોહનો સારાંશ નીચે આપેલ છે.

❖ **ચળવળનાં કારણો :**

➢ સ્થાયી ખેતીના વિસ્થરને કારણે આધિવાસી વિસ્તારોમાં બિન આદિવાસીઓનો ધસારો થયો. આ બહારના લોકોએ તેમનું શોષણ કર્યું અને સ્થાયી ખેતીના વિસ્તરણને કારણે આદિવાસીઓ દ્વારા જમીન ગુમાવવી પડી જેના કારણે તેઓ ખેત મજૂરો બની ગયા.

➢ કાચા માલ અને રેલ્વેની માંગમાં વધારો, જેના કારણે જંગલની જમીન પર સરકારનું નિયંત્રણ વધી રહ્યું છે.

➢ 1864માં વન વિભાગની સ્થાપના, સરકારી વન અધિનિયમ (1865) અને ભારતીય વન અધિનિયમ 1878એ મળીને ભારતીય જંગલની જમીન પર સંપૂર્ણ સરકારી ઈજારો સ્થાપ્યો.

- જમીન મહેસૂલ પતાવટ : બિન-આદિવાસીઓ દ્વારા આદિવાસી વિસ્તાર અથવા જંગલના આવરણમાં ખેતીનું વિસ્તરણ સંયુક્ત માલિકીની આદિવાસી પરંપરાઓનું ધોવાણ થવા દે છે અને આદિવાસી સમાજના સમાનતાવાદી માળખામાં સામાજિક - આર્થિક ભિન્નતામાં વધારો કરે છે.
- 1864 થી આરક્ષિત જંગલમાં વિવિધ આદિવાસી સમુદાયો વચ્ચે કૃષિને સ્તાનાંતરિત કરવા માટે વ્યાપક પ્રથા પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો હતો. અગાઉ મંજૂર કરાયેલા લાકડા અને ચરવાની સગવડ પર નિયંત્રણો લાદવામાં આવ્યા હતા.
- કેટલાક આદિવાસી બળવો મકાનમાલિકો દ્વારા લાકડા અને ચરાઈ સુવિધાઓના રૂઢિગત ઉપયોગ પર કર લાદવાની અસર, પોલીસની કાર્યવાહી, નવા આબકારી નિયમો, નીચે દેશના વેપારીઓ અને નાણાં ધીરનાર દ્વારા શોષણની પ્રતિક્રિયામાં થયો હતો.
- બિન-સરહદ આદિવાસીઓ દ્વારા કરવામાં આવેલા બળવો સામાન્ય રીતે બહારના લોકો (ડીકુસ), સ્થાનિક જમીનદારો અને શાસકો સામેની પ્રતિક્રીયાઓ હતા, બ્રિટિશ વહીવટીતંત્ર દ્વારા પાછળથી આપવામાં આવેલ સમર્થન અને આદિવાસીઓના જીવનમાં તેમના દ્વારા હસ્તક્ષેપ.
- ખાનગી મિલકતની કલ્પનાનો પરિચય જમીન ખરીદી, વેચી, ગીરો મૂકી શકાતી હતી જેના કારણે આદિવાસીઓ દ્વારા જમીન ગુમાવવી પડી હતી.
- આદિવાસીઓની સામુદાયિક ચેતના પ્રબળ છે. આદિવાસી ચળવળો માત્ર કૃષિ આધારિત જ ન હતી પણ જંગલ આધારિત પણ હતી. ભારતીય જાતિઓ અથવા આદિવાસી જાણીતા છે. 'આદિવાસી' શબ્દ દેશના પ્રથમ અથવા મૂળ લોકો, ભૂમિના વતનીને સૂચવે છે. નદીઓ એક આદિજાતિને મૂળભૂત સામાજિક જૂથ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરે છે જેના સભ્યો એક બોલી વહેંચે છે અને સામાન્ય સારા માટે કાર્ય કરે છે. આદિવાસીઓ માટે વહેંચાયેલ ભાષણ એક સામાન્ય સંસ્કૃતિ, દેવતાઓનો એક સામાન્ય સમૂહ અને સામાન્ય લોકકથાઓ છે. સ્વતંત્રતા, ઓલખ અને આદરની આ લાગણી લોકોને બહારના લોકો જેમ કે જમીનદાર, રાજાો, અંગ્રેજો અને અન્ય લોકો કે જેઓ તેમનું શોષણ કરે છે. દુરુપયોગ કરે છે અને હેરાન કરે છે તેમની સામે એક થવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. તેવી જ રીતે, ભારતનો આદિવાસી ઈતિહાસ શોષકો સામે બળવોની વાર્તાઓથી ભરપૂર છે.

  (વિલ્સન 1973).

❖ **આદિવાસી ચળવળના મુખ્ય કારણો :** આદિવાસીઓ ઘણા કારણોસર ઉભા થયા. જો કે, આઝાદી પહેલાના ભારતની સરખામણીમાં, આદિવાસીઓની ગતિશીલતામાં મૂળભૂત તફાવત છે. ચાલો પહેલા ભેદને વ્યાખ્યાયિત કરીએ. સ્વતંત્રતા પહેલા 1947 પહેલા ભારતમાં આદિવાસી ચળવળોને ત્રણ જૂથોમાં વહેંચી શકાય છે. પ્રથમ પ્રતિક્રિયાશીલ ચળવળ છે. તેણે આદિવાસી રાજકીય અને સામાજિક પરિવર્તનનો વિરોધ કર્યો, ખાસ કરીને જ્યારે બિન-આદિવાસીઓ સાથે ભળી જાય. આ ચળવળ મોટાભાગે જંગલમાં રહેતા આદિવાસીઓમાં જોવા મળી હતી. જ્યારે એલિયન જૂથોએ તેમના જીવનમાં

અવરોધો ઊભો કર્યો, ત્યારે તેઓ આક્રમક બન્યા અને સારા જૂના દિવસોને પુનઃસ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. યથાસ્થિતિને બચાવવા માટે, 'રૂઢિચુસ્ત' પ્રકારે આદિવાસી જીવન અને સંસ્કૃતિમાં કોઈપણ ફેરફારોનો પ્રતિકાર કર્યો. ત્રીજો પ્રકાર ક્રાંતિકારી છે, જેણે પરંપરાગત સાંસ્કૃતિક અથવા સામાજિક મૂલ્યોને પ્રગતિશીલ મૂલ્યો સાથે બદલવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. આ ચળવળના સ્થાપકોએ હાનિકારક ટેવો, માન્યતાઓ અને સંસ્થાઓને નાબૂદ કરીને સમાજના કેટલાક ઘટકોને 'શુદ્ધ' કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. આઝાદી પછી : આઝાદી પછી, ભારત સરકાર અને અનેક રાજ્ય સરકારોએ આદિવાસીઓની સંભાળ અને વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવા માટે અથાક કામ કર્યું છે. આ વહીવટીતંત્રોએ સ્વદેશી લોકોની સામાજિક-આર્થિક પરિસ્થિતિને બહેતર બનાવવા અને તેમના બંધારણીય અધિકારોનું રક્ષણ કરવા વિવિધ પગલાં લીધાં છે. નીચેના પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં તેમની વૃદ્ધિ માટે વિશેષ કાર્યક્રમોનો સમાવેશ થાય છે. જો કે, આદિવાસી વિસ્તારોમાં મોટા ઉદ્યોગો, બંધો અને વિકાસ યોજનાઓના આગમનથી સ્વદેશી વસ્તીના સ્થળાંતરને પ્રોત્સાહન મળ્યું છે.

❖ **મુખ્ય આદિવાસી ચળવળો :**

- યુઆર ચળવળ : યુઆર ઉત્તર પશ્ચિમ મિદનાપુરના રહેવાસી હતી. મૂળભૂત રીતે તેઓ ફક્ત ખેડૂતો અને શિકારીઓ હતા અને સ્તાનિક જમીનદારો હેઠળ પણ કામ કરતા હતા. તેમને પગારને બદલે કરમુક્ત જમીન મળી. ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના વસાહતી સમય દરમિયાન, જ્યારે જમીનદારોએ મોટાપાયે કરવેરાનું ભારણ લાદ્યું હતું. યુઆરોએ બળવો કર્યો. 1768-69 થી 1799 સુધી લગભગ ત્રણ દાયકા સુધી બળવો ચાલુ રહ્યો.

- કોલ વિદ્રોહ : કોલ આદિજાતિ છોટાનાગપુરની વતની હતી. તેઓ સ્વાયત્ત અસ્તિત્ત્વ ઈચ્છતા હતા. કોલ વિદ્રોહનો મુખ્ય હેતુ પોરહટના રાજા દ્વારા વસૂલાત વધારવાનો હતો. 1820 માં, પોરહટના રાજાએ અંગ્રેજોને મદદ કરવાનું અને તેમને વાર્ષિક ભારે કર ચૂકવવાનું નક્કી કર્યું. બદલામાં, તેણે કરની વસૂલાત માટે આસપાસના કોલ વિસ્તારનો દાવો કર્યો. તે કોલ પાસેથી કર વસૂલવા આગળ વધ્યો. કોલ્સ આ પ્રકારની વસૂલાત સામે નારાજ હતા અને તેમના દ્વારા કેટલાક અધિકારીઓની હત્યા કરવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ અંગ્રેજોએ રાજાના સમર્થનમાં સૈનિકોને મોકલ્યા. આધુનિક શસ્ત્રોથી સજ્જ બ્રિટિશ દળોનો વિરોધ કરવા માટે કોલોએ ધનુષ અને તીર જેવા પરંપરાગત શસ્ત્રો ઉપાડ્યા. તેઓએ ખૂબ હિંમતપૂર્વક બળવો કર્યો પરંતુ 1821માં તેમણે શરણાગતિ સ્વીકારવી પડી. નાણાં ધીરનારની દમનકારી તકનીકો, અતિશય આવક દરો, બ્રિટિશ કાયદાકીય અને સંવેદનશીલ આવક નીતિઓએ કોલોની પરંપરાગત સામાજિક-સાંસ્કૃતિક રચનાને તોડી પાડી. તેઓ બીર બુધુ ભગ, જોઆ ભગત, ઝિંદરાઈ માંકી અને સુી મુંડાના નેતૃત્ત્વ હેઠળ ભેગા થયા. 1831માં, મુંડા અને ઓરાઓન ખેડૂતોએ અંગ્રેજો સામે સૌપ્રથમ હથિયાર ઉપાડ્યા. તેણે સિંગલભૂમ, માનભૂમ, હજારીબાગ અને પલામોઉના આદિવાસીઓને પણ પ્રોત્સાહિત કર્યા. પરંતુ, બે વર્ષની સખત લડાઈ પછી તેઓ અંગ્રજોના અત્યાધુનિક શસ્ત્રોના હાથમાં પડ્યા. હજારો આદિવાસી પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોની હત્યા કરવામાં આવી હતી અને બળવો દબાવવામાં આવ્યો હતો.

- સંથાલ વિદ્રોહ : કૃષિવાદીઓ, સંથાલો બાંકુરા, મિદનાપુર, બીરભૂમ, માનભૂમ, ચોટાનાગપુર અને પલામોઉમાં રહેતા હતા. દમનકારી જમીનદારોએ સંથાલોને તેમના મૂળ પ્રદેશ (ભાગલપુર અને માનભૂમ)માંથી બહાર લાવ્યા. તેઓ રાજમહેલની દામીન-એ-કોહ ટેકરી પર સ્થાયી થયા અને ખેતી કરી. પરંતુ તેમના જુલમીઓ અનુસર્યા, અને શોષણ શરૂ થયું. જમીનદારી અને બ્રિટિશ કંપની સિવાય, સ્થાનિક શાહુકારોએ પણ તેમની સાથે છેતરપિંડી કરી હતી. દેવું અને કરના કારણે સંતાલોએ બધું ગુમાવ્યું. સિદ્ધુ અને કાન્હુ, બે ભાઈઓ, આ ધૃણાસ્પદ કૃત્યો સામે ઉભા થયા. 30 જૂન, 1855ના રોજ, સંથાલો એક સંથાલ રાજ્ય બનાવવા માટે ભગનાડીહીના ખેતરના ખેતરોમાં ભેગા થયા. પ્રારંભિક 10,000 બળવાખોરોથી, તેમની સંખ્યા વધીને લગભગ 50,000 થઈ ગઈ. લગભગ તમામ મેલ અને ટ્રેન સેવાઓને ભારે અસર થઈ હતી. તેઓએ વીરતાપૂર્વક ધનુષ્ય અને તીર વડે સશસ્ત્ર બ્રિટિશ દળોનો સામનો કર્યો. ફેબ્રુઆરી 1856માં, અંગ્રેજોએ આખરે 23,000 બળવાખોરોને મારીને બળવાને થાળે પાડ્યો. સંથાલ બળવો એ ખેડૂત બળવો હતો. કુંભાર, લુહાર, વણકર, ચામડાના કારીગરો અને ડોમ જેમાં ભાગ લીધો હતો (ચંદ્ર 1998). તે બ્રિટિશ ભારતમાં વસાહતી સત્તાધિકારીઓની નીતિઓ વિરુદ્ધ ગયો. ers પરાલકોટ બળવો એ ભારતના છત્તીસગઢ રાજ્યમાં એક મુખ્ય આદિવાસી બળવો હતો.

- ભીલ ચળવળ : ભીલો એ રાજસ્થાન અને મધ્ય પ્રદેશની એક જાતિ છે જે ગેરીલા લડવૈયાઓ અને યોદ્ધાઓ તરીકેની પ્રતિષ્ઠા ધરાવે છે. તેઓ મોગલો હેઠળ શિકારીઓ તરીકે શાંતિપૂર્વક જીવી શકતા હતા, પરંતુ મરાઠાઓ દ્વારા અત્યાચાર ગુજારવામાં આવ્યો હતો. તો જંગલોમાં ભાગી ગયા અને સરકાર સામે બળવો કર્યો. 1818માં જ્યારે અંગ્રેજોએ મધ્ય ભારતના રજવાડાઓને એક કર્યા, ત્યારે તેઓએ ભીલોને પહાડીઓમાંથી નીમચ (રાજસ્થાન સરહદ નજીક ઉત્તર પશ્ચિમ મધ્ય પ્રદેશ)માં સ્થાનાંતરિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. પણ ભીલોએ વિરોધ કર્યો.

- તાના ભગત આંદોલન : તાના ભગત ઝારખંડનું આદિવાસી જૂથ છે. ઓરોન સંતો જાત્રા અને તુરિયા ભગતે આ સમુદાયની સ્થાપના કરી હતી. તે એક સમયે કુરુખ ધર્મ તરીકે જાણીતું હતું. કુરુખ એ ઓરાઓન્સનો મૂળ ધર્મ છે. જમીનદાર, મિશનરીઓ અને અંગ્રેજો બધા જ નિશાા પર હતા. તાના ભગતો મહાત્મા ગાંધીના અહિંસક શિષ્યો છે. તેઓએ બ્રિટિશ વસૂલાતનો વિરોધ કર્યો અને ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ (સવિનય અસહકાર) અભિયાનમાં જોડાયા.

- નાગા બળવો : નાગાઓ માથાનો શિકાર કરતા હતા. નાગા રાષ્ટ્રીય ચળવળ વંશીયતા, ભૂગોળ, ઈતિહાસ અને સૌથી અગત્યનું તિબેટો-બર્મન લોકો નાગાઓની અદમ્ય ભાવનાને જોડે છે. તો મેદાની લોકો કરતાં અલગ આદતો અને પરંપરાઓ ધરાવે છે. એક સામાન્ય વિરોધી એ એક વંશીય જૂથ કેવી રીતે દેશ બને છે તેના સૈદ્ધાંતિક નમૂનાઓમાંનું એક છે. (Fuchs, 1965). નાગાઓનું રાષ્ટ્રીય ચળવળ અને રાષ્ટ્રવાદ બહારની દુનિયા સાથેની તેમની ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ અને સંપર્કોમાં જોડાયેલું છે, જે કઠોર એન્કાઉન્ટરોથી ઘેરાયેલું છે. મૌખિક દંતકથા કહે છે કે નાગાઓએ અન્ય મેદાની લોકો સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું. તેઓ તેમની પરંપરાગત સંસ્કૃતિને બચાવવા માટે નાગા વતન ઈચ્છતા હતા.

14.3 પર્યાવરણીય ચળવળો - નર્મદા બચાવો, ચિપકો આંદોલન :

પર્યાવરણીય હિલચાલને સામાજિક અથવા રાજકીય ચળવળ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય છે, જેનો ઉદ્દેશ પર્યાવરણને બચાવવા અને રાજ્યના પર્યાવરણમાં સુધારો કરવાનો છે. આગળ, ગ્રીન ચળવળ અથવા સંરક્ષણ ચળવળ શબ્દ સમાન વસ્તુ સૂચવે છે. તેઓ જાહેર નીતિમાં ફેરફારો દ્વારા પર્યાવરણનું રક્ષણ કરવાનું લક્ષ્ય રાખે છે. ભારતમાં કેટલીક મહત્ત્વપૂર્ણ પર્યાવરણીય ચળવળો.

- ચિપકો આંદોલન
- સાયલન્ટ વેલી મૂવમેન્ટ બચાવો
- જંગલ બચાવો આંદોલન
- એપીકો મૂવમેન્ટ
- નર્મદા બચાવો આંદોલન

❖ **નર્મદા બચાવો આંદોલન :** નર્મદા બચાવો આંદોલન (NBA) એ એક ભારતીય સામાજિક ચળવળ છે જેનું નેતૃત્ત્વ મૂળ આદિવાસીઓ (આદિવાસીઓ), ખેડૂતો, પર્યાવરણવાદીઓ અને માનવ અધિકાર કાયક્રો દ્વારા ગુજરાત, મધ્યપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમાંથી વહેતી નર્મદા નદી પરના અનેક મોટા ડેમ પ્રોજેક્ટ્સ સામે કરવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં સરદાર સરોવર ડેમ એ નદી પરના સૌથી મોટા બંધોમાંનો એક છે અને તે ચળવળના પ્રથમ કેન્દ્રબિંદુઓમાંનો એક હતો. તે નર્મદા ડેમ પ્રોજેક્ટનો એક ભાગ છે, જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ઉપરોક્ત રાજ્યોના લોકોને સિંચાઈ અને વીજળી પૂરી પાડવાનો છે. NBA હેઠળ ઝુંબેશના મોડમાં કોર્ટની કાર્યવાહી, ભૂખ હડતાલ, રેલીઓ અને જાણીતા ફિલ્મ અને કલા હસ્તીઓ પાસેથી સમર્થન એકત્ર કરવાનો સમાવેશ થાય છે. NBA, તેના અગ્રણી પ્રવક્તા મેધા પાટકર અને બાબા આમટે સાથે, રિગ પ્રાપ્ત કરી.

❖ **1991માં ht લાઈવલીહુડ એવોર્ડ :**

❖ **નર્મદા નદી :**

- નર્મદા નદી એ ભારતીય દ્વીપકલ્પની સૌથી મોટી પશ્ચિમ તરફ વહેતી નદી છે, જે મધ્ય પ્રદેશના શાહડોલ જિલ્લામાં અમરકંટકના ઉચ્ચપ્રદેશ પર ઉદભવે છે.
- તે મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને રાજસ્થાનના ભાગોને આવરી લે છે. તેનો માર્ગ અરબી સમુદ્ર સુધી 1312 કિમીનો છે જે લીલાછમ જંગલો, ટેકરીઓ, કૃષિ પ્રદેશો અને ખડકાળ ઘાટોમાંથી પસાર થાય છે.
- તેની લગભગ 41 ઉપનદીઓ છે, જે સાતપુરા, વિંધ્ય અને મૈકલની 3 પર્વતમાળાઓથી ઘેરાયેલી છે અને ચોથી બાજુએ અરબી સમુદ્રમાં ભળી જાય છે.
- તેના તટપ્રદેશ પર, ગામો 81% છે અને મુખ્યત્ત્વે આદિવાસી વસ્તી ધરાવે છે જેમાં ભીલો, ગોંડ, બૈગા અને અન્ય લોકોનો સમાવેશ થા છે જેમનો પ્રાથમિક વ્યવસાય ખેતી છે.

❖ **નર્મદા બચાવો આંદોલન - મૂળ :**

- આઝાદી પછી, ભારતના પ્રથમ વડા પ્રધાન જવાહરલાલ નેહરુએ સ્તાનિક લોકોને મદદ કરવા અને રાષ્ટ્રના વિકાસમાં મદદ કરવા માટે મધ્યપ્રદેશ અને ગુજરાતમાંથી પસાર થતા અરબી સમુદ્રમાં વહેતા વધારાના પાણીને રોકવા માટે નર્મદા નદી પર ડેમ બાંધવાની હાકલ કરી હતી.
- સૌથી મોટા સૂચિત બંધ પૈકી બે સરદાર સરોવર અને નર્મદા સાગર હતા.
- નર્મદા જળ વિવાદ ટ્રિબ્યુનલે નર્મદા વેલી વિકાસ પ્રોજેક્ટને મંજૂરી આપી હતી, જેમાં સરદાર સરોવર ડેમની ઊંચાઈ વધારવા સહિત 30 મોટા ડેમ, 135 મધ્યમ ડેમ અને 3,000ના ડેમનો સમાવેશ થાય છે.
- 1985માં, નર્મદા ડેમ પ્રોજેક્ટના નિર્માણ વિશે સાંભળ્યા પછી, મેધા પાટકર અને તેમના સાથીઓએ પ્રોજેક્ટ સાઈટની મુલાકાત લીધી અને જોયું કે ભારત સરકારના પર્યાવરણ અને વન મંત્રાલયના આદેશને કારણે પ્રોજેક્ટ કાર્યની તપાસ કરવામાં આવી રહી છે.
- 1987માં, સરદાર સરોવર ડેમ પર બાંધકામ શરૂ થયું અને જે લોકો ડેમના નિર્માણથી પ્રભાવિત થવાના હતા તેમને કોઈ માહિતી આપવામાં આવી ન હતી પરંતુ પુનર્વસન માટે ઓફર કરવામાં આવી હતી.
- 1990માં, નર્મદા બચાવો આંદોલને નવી દિલ્હીમાં પી.એમ.વી.પી. સિંહના નિવાસસ્થાને 2,000-વ્યક્તિઓની, પાંચ દિવસની ધરણાનું આયોજન કર્યું. જેણે વડાપ્રધાનને પ્રોજેક્ટ પર ‘ફરી વિચાર’ કરવા માટે રાજી કર્યા.
- ડિસેમ્બર 1990માં, આશરે 6000 પુરુષો અને સ્ત્રીઓએ નર્મદા જન વિકાસ સંઘર્ષ યાત્રા (નર્મદા પીપલ્સ પ્રોગ્રેસ સ્ટ્રગલ માર્ચ) શરૂ કરી, 100 કિલોમીટરથી વધુની કૂચ કરી.
- જાન્યુઆરી 1991માં, બાબા આમટે અને સાત સભ્યોની ટીમે અનિશ્ચિત સમયની ભૂખ હડતાળ શરૂ કરી (22 દિવસ સુધી ચાલુ રહી) અને મરણોત્તર ધરણા કરવા પ્રતિબદ્ધ થયા.
- સરદાર સરોવર ડેમનું બાંધકામ 1999માં, ફરી શરૂ થયું અને 2006માં તેને પૂર્ણ જાહેર કરવામાં આવ્યું. પ્રોજેક્ટની ઊંચાઈ 138મીટરથી વધારીને 163મીટર કરવામાં આવી.

❖ **નર્મદા બચાવો આંદોલનમાં વિશ્વ બેંકની ભૂમિકા :**

- વિશ્વ બેંકે નર્મદા પ્રોજેક્ટ પર નર્મદા જળ વિવાદ ટ્રિબ્યુનલ પાસેથી મંજૂરી મળ્યા બાદ કામ કરવાનું શરૂ કર્યું.
- 1985માં, વિશ્વ બેંકે વિસ્થાપિત થવાના હતા તેવા સ્વદેશી સમુદાયોની સલાહ લીધા વિના $450 મિલિયનના યોગદાન સાથે સરદાર સરોવર ડેમને ધિરાણ આપવા સંમત થયા હતા.
- મેધા પાટકર અને અન્ય વિરોધીઓએ 1989માં વોશિંગ્ટન ડીસીમાં બેંકની ભૂમિકા

અંગે જુબાની આપી હતી. આના કારણે બેંક પર પરિસ્થિતિનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે સ્વતંત્ર સમીક્ષા કરવા દબાણ વધ્યું હતું. આ પછી પ્રોજેક્ટમાંથી ઘણો સપોર્ટ પાછો ખેંચી લેવામાં આવ્યો હતો.

- ➢ આ પ્રોજેક્ટ માટે ધિરાણ આપતી સંસ્થા વિશ્વ બેંકે જાહેરાત કરી હતી કે તે નર્મદા ડેમ પ્રોજેક્ટની સ્વતંત્ર સમીક્ષા કરશે.
- ➢ મોર્સ કમિશનની સ્થાપના 1991માં ડેમના બાંધકામ અને પર્યાવરણીય ખર્ચ અને માનવ વિસ્થાપનની તપાસ કરવા માટે કરવામાં આવી હતી. તેમના અહેવાલમાં સ્પષ્ટપણે જણાવાયું હતું કે પર્યાવરણ અને પુનર્વસન અંગે બેંકની નીતિઓનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવી રહ્યું છે.
- ➢ આ પ્રોજક્ટ્સમાં વિશ્વ બેંકની ભાગીદારી 1993માં રદ કરવામાં આવી હતી.

❖ **ચિપકો ચળવળ :** ચિપકો ચળવળ જેને ચિપકો આંદોલન પણ કહેવાય છે, ગ્રામીણ ગ્રામીણો દ્વારા, ખાસ કરીને મહિલાઓ દ્વારા અહિંસક સામાજિક અને પર્યાવરણીય ચળવળ ભારત 1970ના દાયકામાં, વૃક્ષો અને જંગલોનું રક્ષણ કરવાનો હેતુ સ્લેટેડ સરકાર સમર્થિત માટે લોંગીંગ. ચળવળનો ઉદ્ભવ હિમાલયના પ્રદેશમાં થયો હતો ઉત્તરાખંડ (પછીનો ભાગ ઉત્તર પ્રદેશ) 1973માં અને હિમાલય અને ઝડપથી સમગ્ર ભારતમાં ફેલાઈ ગઈ.

❖ **અર્થ :** ચિપકો - હિન્દીમાં ''આલિંગવું'' - આજે રોમેન્ટિક છબીઓ ઉભી કરે છે હિન્દી શબ્દ ચિપકોનો અર્થ થાય છે - ''આલિંગવું અથવા વળગી રહેવું'' અને ઉત્તર ભારતની પહાડીઓમાં ગરીબ, ગામડાની મહિલાઓને જંગલના ઠેકેદારોની કુહાડીઓ દ્વારા કાપવામાં આવતા અટકાવવા માટે નિશ્ચિતપણે વૃક્ષોને ગળે લગાવવા માટે નિદર્શનકર્તાઓની પ્રાથમિક યુક્તિને પ્રતિબિંબિત કરે છે જે તેમના જીવનને પણ જોખમમાં મૂકે છે.

❖ **આ ચળવળનો ઉદ્દેશ્ય :** ચિપકો આંદોલન ઉત્તરાખંડના ગઢવાલના રેની ગામમાંથી શરૂ થયું હતું. મુખ્ય ધ્યેય વૃક્ષોને આલિંગન અને રક્ષણ આપવાનો હતો, આ વૃક્ષોને કાપવા ન દેવાનો હતો. આ આંદોલનને ચિપકો આંદોલન તરીકે પણ ઓળખવામાં આવતું હતું. ચિપકો આંદોલન ઝડપથી ફેલાઈ ગયું. સમુદાયો અને મીડિયા, જંગલ આધારિત સરકારને વન ઉત્પાદનના નામે તેની પ્રાથમિકતાઓ પર પુનર્વિચાર કરવા દબાણ કરે છે. સ્થાનિકોના હસ્તક્ષેપને કારણે આ જંગલોનું કાર્યક્ષમ સંચાલનમાં પરિણમ્યું છે.

❖ **ચિપકો ચળવળનો ઈતિહાસ :** 1973માં, ઉથ્થર પ્રદેશ (હવે ઉત્તરાખંડ)ના ચમોલી જિલ્લામાં ઉદ્ભવતા વૃક્ષો કાપવા અને પર્યાવરણીય સંતુલનને બચાવવા વિરુદ્ધ આંદોલન શરૂ થયું. આંદોલન 'ચિપકો' શબ્દ 'આલિંગન' શબ્દ પરથી આવ્યો છે. ગ્રામજનોએ ઝાડને ગળે લગાડીને વૃક્ષોને કાપવામાં ન આવે તે માટે તેમને ઘેરી લીધા હતા. ગ્રામજનોને ખેતરના ઓજારો બનાવવા માટે નાના વૃક્ષો સુધી પહોંચવાની મનાઈ કરવામાં આવી હતી અને સરકારે રમતગમતના સામાનના ઉત્પાદક માટે મોટી જગ્યાની મંજૂરી આપી હતી. સંઘર્ષ ચિપકોનો પ્રથમ યુદ્ધ 1973ની શરૂઆતમાં ચમોલી જિલ્લામાં થયો હતો, જ્યારે ભટ્ટ અને દશોલી ગ્રામ સ્વરાજ્ય મંડળ (ડીજીએસએમ)ના નેતૃત્ત્વમાં મંડળના ગ્રામજનોએ અલ્હાબાદ સ્થિત સ્પોર્ટ્સ સામાન કંપની, સામન્ડસને

14 રાખના વૃક્ષો તોડતા અટકાવ્યા હતા. આ કૃત્ય 24 એપ્રિલના રોજ થયું હતું અને, ડિસેમ્બરમાં, ગામલોકોએ ફરીથી સાયમન્ડના એજન્ટોને ગોપેશ્વરથી લગભગ 60 કિ.મી. દૂર ફાટા-રામપુરના જંગલોમાં કાપતા અટકાવ્યા હતા.

1974માં, વન વિભાગે જોશી મઠ બ્લોકના રેની ગામ પાસે, પેંગ મુરેન્ડા જંગલમાં વૃક્ષો કાપવા માટે ચિન્હિત કર્યા હતા, જે 1970ના વિશાળ અલકનંદા પૂરથી ખરાબ રીતે પ્રભાવિત થયા હતા. 680 હેક્ટરથી વધુ જમીનની હરાજી રૂા.4.7 લાખમાં જગમોહન ભલ્લાના કોન્ટ્રાક્ટરને કરવામાં આવી હતી. ઋષિકેશ પરંતુ રેની મહિલાઓની મહિલાઓએ 26 માર્ચ, 1974ના રોજ કોન્ટ્રાક્ટરના મજૂરોને હાંકી કાઢ્યા. ચિપકો માટે આ એક વળાંક હતો, કારણ કે તે પ્રથમ વખત ચિન્હિત કરે છે કે મહિલાઓ દ્વારા પહેલ કરવામાં આવી હતી, ખાસ કરીને જ્યારે તેમના પુરુષો આસપાસ ન હતા.

❖ **ચિપકો આંદોલનનું મહત્ત્વ :**

- ➢ ચિપકો આંદોલન 1973માં શરૂ થયું હતું.
- ➢ વધુમાં, ચળવળનું નેતૃત્ત્વ સુંદરલાલ બહુગુણા, ગૌરા દેવી, સુદેશા દેવી, બચની દેવી, ચંડી પ્રસાદ ભટ્ટ, ગોવિંદ સિંહ રાવત, ધૂમ સિંહ નેગી, શમશેર સિંહ બિષ્ટ અને ઘનશ્યામ રાતુરીએ કર્યું હતું.
- ➢ તેનો હેતુ હિમાલયના ઢોળાવ પરના વૃક્ષોને જંગલના કોન્ટ્રાક્ટરોની કુહાડીઓથી બચાવવાનો હતો.
- ➢ જેમાં મહિલાઓની મોટી ભાગીદારી જોવા મળી હતી. તેના નેતાઓ અને કાર્યકર્તાઓ મુખ્યત્ત્વે મહિલાઓ હતા, તેઓ તેમના જીવનનિર્વાહ અને તેમના સમુદાયોની રક્ષા કરવા માટે કામ કરતા હતા.
- ➢ તે પુર અને ભૂસ્ખલનનો ભોગ બનેલી મહિલાઓને કારણે હતું.

14.4 સારાંશ :

નિષ્કર્ષમાં આ પ્રકરણ ભારતમાં નોંધપાત્ર હિલચાલ સાથે વિગતવાર રીતે વ્યવહાર કરે છે. યાદ રાખવાના થોડા મુદ્દા એ છે કે ભારતીય આદિવાસીઓ હંમેશા તેમના પ્રદેશ અને સંસ્કૃતિને આક્રમણકારો, બ્રિટિશ જેવા મહાન શાસકોથી બચાવવા માટે લડ્યા છે. તેમની ક્ષમતા, શક્તિ અને તેમના કિલ્લાને જીવતા છેલ્લા વ્યક્તિ સુધી જાળવી રાખવાની શક્તિએ હંમેશા સામાન્ય લોકો અને કાર્યકરોને પ્રેરણા આપી હતી. લીલા ચળવળો કુદરતી અનામતના ટકાઉ નિયંત્રણની તરફેણ કરે છે. ક્રિયાઓ સામાન્ય રીતે સરકારી નીતિમાં ફેરફાર દ્વારા પ્રકૃતિની જાળવણી પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. કેટલાક આંદોલનો માનવ અધિકારો, ઈકોલોજી અને આરોગ્ય પર ભાર મૂકે છે. ચાલો આપણે વિવિધ ચળવળોને સમજીએ અને સમુદાયના ભલા માટે કામ કરીએ.

14.5 તમારી પ્રગતિ તપાસો :

1. દલિત શબ્દ સૌપ્રથમ ઉપયોગમાં લેવાયો હતો.
2. ચુઆર મૂવમેન્ટ પર એક નોંધ લખો.
3. પર્યાવરણીય હિલચાલ વ્યાખ્યાયિત કરો.
4. ચિપકોનો અર્થ શું છે ?

❖ **ચાવીરૂપ શબ્દો :**

➢ દલિત : ભારતીય બંધારણ મુજબ, દલિતો એ 'અનુસૂચિત જાતિ'શ્રેણી હેટળ આવતા લોકો છે.

➢ આદિવાસી ચળવળ : આદિવાસી ચળવળો ક્રાંતિકારી વલણોથી પ્રેરિત હતી. તેઓ આદિવાસી સમાજનું માળખું બદલવાનો પ્રયાસ કરતી ખરાબ-વૃત્તિઓ સામે લડવા અને દૂર કરવાનું વલણ ધરાવે છે.

➢ નર્મદા બચાવો : નર્મદા બચાવો આંદોલન એ સૌથી શક્તિશાળી જન ચળવળ છે, જે 1985માં નર્મદા નદી પર એક વિશાળ બંધના નિર્માણ સામે શરૂ થયું હતું.

➢ ચિપકો આંદોલન : ચિપકો ચળવળ, જેને ચિપકો પણ કહેવાય છે. આંદોલન, ગ્રામીણ ગ્રામજનો, ખાસ કરીને મહિલાઓ દ્વારા અહિંસક સામાજિક અને પર્યાવરણીય ચળવળ ભારત 1970ના દાયકામાં, વૃક્ષો અને જંગલોનું રક્ષણ કરવાનો હેતુ સ્લેટેડ માટે સરકાર સમર્પિત લોગીંગ.

14.6 તમારી પ્રગતિ તપાસોના જવાબો :

a. દલિત શબ્દનો સૌપ્રથમ ઉપયોગ જ્યોતિરાવ ફુલેએ કર્યો હતો.

b. ચુઆર ચળવળ : ચુઆર ઉત્તર પશ્ચિમ મિદનાપુરના રહેવાસી હતા. મૂળભૂત રીતે તેઓ ફક્ત ખેડૂતો અને શિકારીઓ હતા અને સ્થાનિક જમીનદારો હેઠળ પણ કામ કરતા હતા. તેમને પગારને બદલે કરમુક્ત જમીન મળી. ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના વસાહતી સમય દરમિયાન, જ્યારે જમીદારોએ મોટાપાયે કરવેરાનું ભારણ લાદ્યું હતું, ત્યારે ચુઆરોએ બળવો કર્યો હતો. બળવો 1768-69 થી 1799 સુધી લગભગ ત્રણ દાયકાઓ સુધી ચાલુ રહ્યું.

c. પર્યાવરણીય હિલચાલને સામાજિક અથવા રાજકીય ચળવળ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય છે, જેનો ઉદ્દેશ પર્યાવરણને બચાવવા અને રાજ્યના પર્યાવરણમાં સુધારો કરવાનો છે.

d. હિન્દી શબ્દ ચિપકોનો અર્થ છે - આલિંગવું અથવા વળગી રહેવું, અને લોગર્સને અવરોધવા માટે વૃક્ષોને આલિંગન આપવાની પ્રદર્શનકારોની પ્રાથમિક યુક્તિને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

14.7 સંદર્ભ સૂચિ :

1. https//essentia lthinkers. wordpress.com/2013/10/13/the-story-of-narmada -bachao-andolan-human-rights/
2. https//cbpbu.ac. in/userfiles/file/202 0/STUDY MATPOL SCDA LIT%20MOVEMENT-"%204th%20semester%20(423),%20 Paritosh%20Barman.pdf
3. https ://www.achieveriasclasses.com/dalit-assertions- in- india/
4. https://www.downtoearth.org. in/coverage/chipko-an-unfinished- mission-30

14.8 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો :

1. દલિત આંદોલનો પર નોંધ લખો.
2. આદિવાસી ચળવળના કારણો અને પરિણામો જણાવો.
3. નર્મદા બચાવોની મુખ્ય વિશેષતાઓ શું છે.
4. ચિપકો આંદોલન સમજાવો.

****